

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TOPLUMSAL tarih

310
EKİM 2019

27 Mayıs Dönemi'nde Türkçe
Ezan Tartışması BARIŞ CELEP

Tanzimat Dönemi'nde Yolsuzluk:
Selanik'te Hacı Tayyib Vakası ANNA VAKALI

İnsanın Kadim Dostu: Hayvanlar

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH YAKETİ YARAFINDAN YAYIMLANIR | FİYATI: 35 TL. (KDV DAHİL) | ISSN: 1300-7025

OSMANLI ERMENİLERİNİN GÖÇÜNÜN FOTOĞRAFINI ÇEKMEK:
FOTOĞRAFÇILAR, ARKA PLANLARI VE TERK-İ TÂBİİYET FOTOĞRAFLARI

HAZAL ÖZDEMİR

V. MURAD'IN OĞLU SELAHADDİN EFENDİ'NİN EVRAK VE YAZILARI I. CİLT

V. Murad'ın Oğlu Selahaddin
Efendi'nin Evrak ve Yazıları I. Cilt
Edhem Eldem
330 sayfa, renkli, büyük boy,
ciltli, 85 TL

Mersin-Pozcu
kitabevimiz açıldı.
Güvenevler Mah.
Gazi Mustafa Kemal
Bulvarı No: 360/A
Yenişehir/Mersin
Tel: (0324) 327 55 12

f /iskultur

t /iskultur

ig /isbankasikulturyayinlari

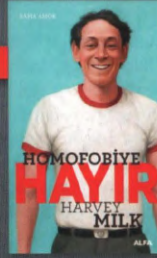
iskultur.com.tr

Kitabevlerimiz: **İstanbul** - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37
Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 Nişantaşı, Tel: (0212) 234 80 71 Taksim,
Tel: (0212) 238 08 37 • **Ankara** - Yenisehir, Tel: (0312) 430 33 66 Tunalı Hilmi, Tel: (0312) 324 10 73 Bahçeşehirler,
Tel: (0312) 222 63 38 • **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 354 71 42 Konak, Tel: (0232) 484 77 21
• **Dişarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 • **Konya**
- Selçuklu, Tel: (0332) 351 16 07 • **Kayseri** - Melikgazi, Tel: (0352) 222 56 92 • **Manisa**,
Tel: (0236) 231 69 24 • **Samsun** - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30 • **Trabzon** - Merkez, Tel: (0462) 326 98 39

TÜRKİYE BANKASI
Kùltür Yayınları

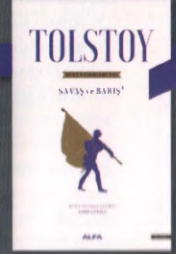
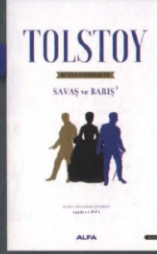
HAYIR SERİSİ

DEVAM EDİYOR...

TOLSTOY

BÜTÜN ESERLERİ
SAVAŞ VE BARİŞ İLE
DEVAM EDİYOR...

KLASİKLER

DEVAM EDİYOR...

"Kendinizi
eğlendirmek ya da
rehberlik almak
için okumayın.
Hayır, yaşamak için
okuyun."

Gustave Flaubert

EDEBİYAT

BAROK DÖNGÜ
ÜÇLEMESİ
TAMAMLANDI!

ALFA

www.alfakitap.com f /alfakitap t /alfakitap i /alfakitap

Merhaba,

İnsanın çevresi ve çevresindeki diğer canlılarla ilişkisini ve bu ilişkinin dönüşümünü inceleyen çevre tarihi, özellikle 1970'lerin sonundan itibaren Amerikan tarihçiliğinde bir alt-disiplin olarak gelişmeye başlayıp 1990'lı yıllarla birlikte Güney Asya, Afrika ve Latin Amerika başta olmak üzere birçok coğrafyanın tarihçiliğinde kendine yer buldu. Çevresel faktörlerin tarihteki belirleyici rolünden, insanın, devletlerin ve farklı toplumsal, siyasi ve iktisadi sistemlerin ya da rejimlerin çevreyi ve doğayı nasıl dönüştürdüğüne, farklı toplumsal sınıfların ekolojik dönüşümlerde oynadığı role ve bu rollerin nasıl şekillendiğine kadar birçok soru etrafında gelişen çevre tarihçiliği sadece bir alt-disiplin olarak kalmayıp özellikle son yıllarda toplumsal tarihçiliğin de sorularını belirlemeye başladı. Genel olarak tarihyazımında artık marjinal ve egzotik bir alan olma görünümünden kurtulan çevre tarihçiliğinin Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde henüz hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek mümkün değil. Bununla birlikte son on yılda Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde bu alanda bir canlanmanın yaşandığını iddia etmek de yanlış olmayacaktır. Çevre tarihinin konularından bir tanesini de hayvanlar ve özellikle insan-hayvan ilişkileri oluşturuyor. Bu alanda yapılan araştırmalar insan-hayvan ilişkilerinin tarih boyunca karmaşık politik, ekonomik, sosyal ve kültürel kodlar etrafında şekillendiğini gösteriyor. İşte yayın kurulu üyemiz Burcu Kurt tarafından hazırlanan bu ayki dosyamız, insan-hayvan etkileşimlerinin zengin tarihinden örnekler sunarak hem yeni gelişen bu alanı Türkçe literatürü takip eden okuyuculara tanıtmayı hem de bu alandaki çalışmalarını cesaretlendirmeyi ve akademik olmayan okurlara da sevdirmeyi hedefliyor. Hayvanlar bugün daha ziyade evcilleştirme, kapatma ya da imgeleştirme yoluyla gündelik hayatımıza ve düşünce dünyamıza dahil olurken bu dosyamızda bir araya getirilen makaleler, insanlar ve hayvanlar arasında bugün aşına olduğumuz ayrımların uzun yüzyıllar boyunca çok daha belirsiz olduğunu gösteriyor. *Toplumsal Tarih*'te zaman zaman yer verdiğimiz çevre ve hayvan tarihi konularına önümüzdeki sayılarda daha fazla yer vereceğiz. Kasım ayında görüşmek dileğiyle...

Bariş Alp Özden

İÇİNDEKİLER

04 **Talim ve Terbiye Kısacasında Çocuk**

HAZIRLAYAN: MURAT CANKARA

08 **Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay**

HAZIRLAYAN: EMEL SEYHAN

16 **TANZİMAT'TA YOLSUZLUK, ARZUHALLER VE ELİT İÇİ KAVGALAR:**

Selanik'te Hacı Tayyib Vakası

ANNA VAKALI

22 **İnsanın Kadim Dostu: Hayvanlar**

DOSYA EDITÖRÜ: BURCU KURT

24 **Müslüman Türkler ve Köpekler**

İRVİN CEMİL SCHICK

34 **Hayvanlar, Enerji ve Osmanlı Mısırı'nda Emegün Ekonomisi**

ALAN MIKHAIL

42 **On Dokuzuncu Yüzyıl Ortasında Kuzeybatı Anadolu'da İnsanlar, Mandalar ve Ormanlar**

SEMİH ÇELİK

OSMANLI ERMENİLERİNİN
GÖÇÜNÜN FOTOĞRAFINI ÇEKMEK 2:

Fotoğrafçılar, Arka Planları ve Terk-i Tâbiyet Fotoğraflarının Standartları

HAZAL ÖZDEMİR

Talim ve Terbiye Kıskaçında Çocuk

HAZIRLAYAN: MURAT CANKARA

Aşağıda okuyacağınız üç kısa parça *Çocuklar için Angeliaporos* (haberçi) dergisinden alıntıdır. Hz. İsa'nın "Bırakınız, çocuklar yanıma gelsinler" (Markos 10:14) sözünü altbaşlık olarak kullanan bu resimli dergi, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)' tarafından 1872-1896 yılları arasında İstanbul'da yayımlanmıştır.² Ayda bir çıkan derginin Ermeni harfli Türkçe versiyonu da *Çocuklar için Avedaper* (müjdecî), 1872-1896) bulunmaktadır.³ *Çocuklar için Angeliaporos* üzerine yegâne söylem çözümlemesini gerçekleştiren Yusuf Ziya Karabıçak, dergiyi, Osmanlıca türdeşlerine de gönderme yaparak, "modern orta sınıf çocukluk anlayışı"nın Osmanlı'da ortaya çıkışı bağlamında okuyor. Karabıçak'a göre,

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişmeye başlayan bu anlayış, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dini toplulukları arasında da görülmeye başlanıyordu. Modern orta sınıf çocukluk söylemi' diyeceğim bu yaklaşım Osmanlı içerisinde yaşayan farklı topluluklar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında çocuklara yönelik edebiyat için bir pazar oluşmaya başladığını gösterir.⁴

Diğer bir deyişle, *Angeliaporos*'un Protestan misyonerler tarafından yayımlanması yüzde yüz dinsel bir içerik çağrışırsa da aslında dergi bir yandan da yeni bir çocukluk anlayışının, dünya görüşünün, değerler silsilesinin yerleşmesinde önemli rol oynuyordu. Yeni orta sınıf kültüründe çocuklar artık

"günahsız masumlar olarak; itaat, ahlaklılık gibi 'orta sınıf' değerleri ile yetiştiriliyorlar, geleceklere için eğitim çocukluğun olmazsa olmaz bir parçası olarak görülüyordu."⁵ Dolayısıyla *Angeliaporos*'u, İncil'den parçalar dergide epey bir yer tutmasına rağmen, işte bu "yeni çocuk"un dünyevi talim ve terbiyesi için de ihtiyaç duyulan literatürün bir parçası olarak görmek mümkündür.

Osmanlı söz konusu olduğunda işin ilginç boyutlarından biri, misyonerlerin Müslümanlardan ziyade Hristiyan tebaayı (bilhassa Ermeni ve Rum Ortodoks) kendilerine hedef kitle olarak belirlemeleri ve söz konusu cemaatler büyük ölçüde Türkçe konuşup bu dili kendi alfabeleriyle okuyup yazabildikleri için, Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe yayıncılıkta ciddi bir atılımın öncüsü olmalarıdır. Nitekim aşağıdaki ilk yazı, "Müverrih von Ranke", hem *Angeliaporos*'un hem de *Avedaper*'in 1 Ağustos 1888 tarihli sayılarından alınmıştır.⁶ Her iki derginin kapak sayfasında yer alan, aynı resmin kullanıldığı ve özel isimlerin imlasi harif kelimesi kelimesine aynı olan (Platon – Eflatun, Aristotelis – Aristo, Leopoldo - Leopold) bu yazılarda, başlığından da anlaşılacağı üzere, Leopold von Ranke (1795-1886) derginin okurlarına tanıtılmaktadır. Muhtemelen bu konu seçiminin akla ilk getirdiği sorulardan biri, "çocuk"tan kastın kimin olduğudur. Her ne kadar görünen mesaj kalemin kılıc kadar etkili olduğu ise de, meselenin mezhep boyutu (Protestan-Katolik mücadelesi) aşıkardır. Son

olarak, iyi bir tarihçinin özellikleri sıralanırken, en başa belgelerin doğruluğunu sorgulama becerisinin konmasını ya da tarihten "edebiyat" kategorisi altında söz edilmesini de not etmek gerekir.

İkinci yazı, "Kongo Eyaleti", her iki derginin 1 Ocak 1886 tarihli sayılarından; üçüncü yazı, "Afrika'da Kimsesiz Çocuklara Yardım Etmek" ise 1 Ocak 1892 tarihli sayılarından alınmıştır. Aralarında altı yıl bulunan bu iki yazıya bakıldığında beyaz adamın Kongo'yu önce nasıl keşfettiğini (seyyahlar, kâşifler ve coğrafya ilmi), oradaki "siyahlara" ve "yamamlara" (derginin en favori konularından biri "yabani" ve "vahşi" kabilelerdir) "medeniyetin eli"ni nasıl uzattığını (ticaret ve İncil) görüyoruz. Kangala'da niçin bu kadar kimsesiz siyah çocuk olduğunu, orada niçin "beyazların büyük merkezi" bulunduğunu ve bu merkezde çocuklara niçin bu kadar iyi bakıldığını ne yazık ki okuyamıyoruz.⁷ Oysa modern tarih yazımı bize Belçika Kralı II. Leopold'un (1835-1909) siyah çocukları "insanperverliği"nden himaye etmediğini; 1865'te tahta çıkıp, aşırı karlı girişimcilik hayallerini gerçekleştirmek amacıyla 1880'den başlayarak Afrika'da yayınlıkça, kurmaya çalıştığı düzeni korumak için insani yardımı nasıl araçsallaştırdığını, buna şahitlik edecek gazeteciler satın alıp propaganda yaptırarak hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunu nasıl yönlendirdiğini, gerektiğinde ise kendi hükümetine bile yalan söylediğini gösteriyor.⁸ "Kölelik" ve

Angeliaforos, 1 Ağustos 1888
archive.org

"yamyamlık" bu tür bir propaganda için elbette elverişli anahtar sözcüklerdir.

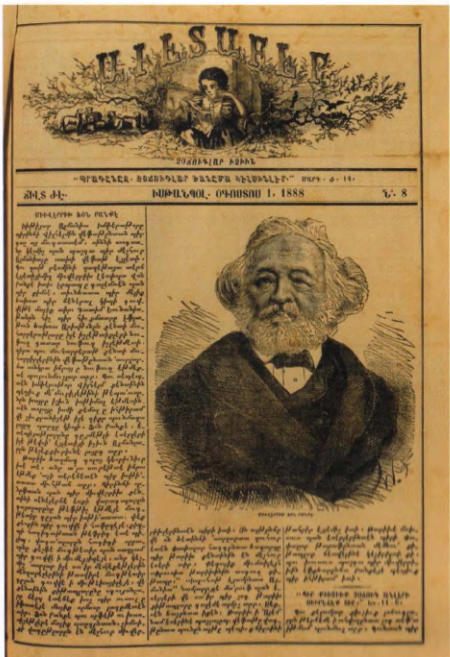
O halde, Leopold'un Kongolu çocuklar için gösterdiği "insanîyet"i akıldla tutarak; kendi misyonunun yanı sıra onlara iyiyi, doğruyu, yalandan sakınmayı da öğretmeyi hedefleyen Çocuklar için Angeliaforos'un çabasındaki çelişkiyi ve "masum orta sınıf çocuk" kurulumun pek de masum olmayan değerlerin de sürece sızdığını; yazılarda övülen kâşifler ve seyyahlar (bilhassa "M. Stanley") düşünüldüğünde, çocuklara süreklî övgüsü yapılan bilginin ve kalemin nasıl araçsallaşabildiğini de gözden kaçırmamak gerekiyor. Hülâsa, hükümdar İbake'nin Evropalı bir ressam karşısında gıysı ve değerli eşyalarını şapkasında taşımasını biz bugün hayfa ki tuhaf bulamıyoruz.

MÜVERRİH [TARİHÇİ] VON RANKE

İhtiyar Almanyâ imparatoru
Birinci Wilhelm'in vefatından

birkaç ay mukaddem [önce], sinni [yaşı] doksanı geçmiş olan başka bir meşhur Almanyalı dahi vefat eyledi. Bu zat resmini gazeteye derc eylediğimiz [koyduğumuz] Leopoldo von Ranke idi. Erbab-ı kalemden [yazar] olan bir kimse, dünyada bir melik [hükümdar] yahut bir general gibi kuvvete maliktir. Kadim Yunanistan'ın hiçbir hükümdarı Platon yahut Aristotelis'in kendi muharreratları [yazdıkları] ile işlettikleri nüfuz kadar nüfuz işletmedi. Zira bu muharrerat kendi muharrerlerinin vefatından asırlarca sonra icra-i nüfuz etmekte bulunmuşlardır. Bu sebepten İmparator Wilhelm kendinin büyük memuriyetini tebaasının hayrı için istimal etmesinden [kullanmasından] dolayı ismi kemal-i ihtiram ve şükranîyet [büyük bir hürmet ve şükran] ile zikr olunmaya layık olduğu gibi, von Ranke, edebiyatlarını kıymetli eserleri ile tevsi eylediği [yaydığı] için Almanların teşekkürüne layıktır.

Tarih yazmak kolay görünür ise de, onu âlâ surette icra

Avedaper, 1 Ağustos 1888
National Library of Armenia (nla.am)

etmek âli dereceden bir istidada [kabiliyete] muhtaçtır. Birinci sınıftan olan bir müverrih kendini senelerce eski varakaların [belgelerin] kayıtlarını tefiş etmeye muktedir kılan bir istidada, pek keskin bir kuvve-i hafızaya, kizbi [yalanı] hakikatten terfîk edebilir [ayırabilir], vakaların hakiki sırasını keşfe muktedir olan sağlam bir kuvve-i mümeyyizeye [ayırt etme becerisine], on geçmiş asırlar ile sair memlekelerin manzaralarını tasvire muktedir kılan kuvve-i mütehayyileye [hayal gücüne], ve kendinin kitaplarını okuyanları celp edecek hoş bir üslub-i ifadeye malik olması lazımedendir. Von Ranke bu sıfat u hasiyetlere [meziyetlere] malik olduğundan, şimdiki vakitlerin en meşhur müverrihlerinden biri idi. On altıncı ve on yedinci asırlarda zuhur eden Papalar hakkında yazdığı bir tarih kendinin en meşhur eseridir. Kezalik mümâyileyh "Prusya Tarihinin Dokuz Kitabı", "İslahat Eyyamında [günlerinde] Almanyâ" namıyla

Angelaforos, 1 Ocak 1886, archive.org.

maruf olan eserleri ve sair birçok tarih kitapları kaleme almıştır. Seksen yaşında iken "Tarih-i Âlem" nam eserine başlayıp, ve vefatı vaktinde bunun altı büyük cildini tahrir eylemiş [yazmış] idi. Tarihe mahsus olan eserlerinden biri Papalar tarafından memnu [yasak] kitaplar cetveline geçirildi ki, bu husus başka bir müverrihin efkârına Rankey'e büyük bir ihtiram idi.

KONGO EYALETİ

Dünya[nın] en büyük nehirlerinden birini medeniyet yüzü görmüş olan milletlere henüz şimdî göstermiş olması vâkıd şayan-ı taaccüp bir keyfiyettir [gerçekten hayret verici bir durumdur]. Evropalılar bir hayli vakitten beri Kongo nehrinin munsabbına [denize döküldüğü yere] yakın mahallerinde yerleşip, nehr-i mezburu ancak birkaç mil keşfetmiş iseler de, bunun ile beraber nehr-i mezkurun Afrika'nun öbür

cihetine yakın yayıldığını asla memul [tahmin] etmediler. Bundan on iki sene evvel coğrafya ilmine aşına olanlar nehrin munsabbından başlayarak 280 mil keşf olunmuş olduğunu haber vermişlerdir. Fakat gerek M. Stanley⁹ ve gerek sair seyyahların icra-i keşfiyatından nehr-i mezkurun şimdî 3.000 milden ibaret olduğunu biliriz. Bu ecilden [sebeple,] merhumân [adı geçen] seyyahlara ne kadar arz-ı teşekkür olursa sezaadır [yeridir]. Belki bu gazeteyi okuyan çocuklardan hiçbiri bu kadar büyük bir nehir görmemişlerdir. Bu kadar büyük nehir Evropa'da olmadığı gibi, ihtimal ki Asya'da dahi bulunmasın. Asya'da bir yahut iki nehir bu kadar uzun ise de, fakat okyanusa onun kadar su dökmeyiz. Kürre-i arzın şarkî [yerkürenin doğu] kısmında Kongo nehrinden büyük olan ancak Neylos [Nil] nehri olup, ve ihtimal ki Neylos nehri bile Kongo nehrinden daha az cereyan

eylesin. Bir saatte otuz mil akan bir nehri tasavvur eyleyiniz, ki en ziyade seri-ül-hareke [hızlı] vapor bile ona yetişemez.

Fakat Kongo nehrine bu derece ehemmiyet veren husus yalnız onun cesameti [büyüklüğü] değildir. M. Stanley nehr-i mezkurun çeğiği yerlerde 50.000.000 ahalî mevcut olduğunu tahmin etmiştir. Bunlara tüccar emtia-i mütenevviye [çeşitli mallar] götürdükleri gibi, gerek Evropa ve gerek Amerika Hristiyanları tarafından hoca ve İncil-i Şerif gönderilmektedir.

Bu sahfide konulan büyük tasvir birtakım tüccar gemileri ve dükkânı, ve Evropalılara mahsus ev ile bir nev yerli kulübeleri gösteriyor. Diğer tasvir Bolobonin İbaka (?) nam hükümdarı gösteriyor. Onun şapkası yalnız şekli hususunda değil, ancak onun derununda [içinde] birçok elbise ile kendi zi-kıymet [değerli] şeylerinin mevcut olmasıyla dahi pek tuhaftır.

AFRİKA'DA KİMSESİZ ÇOCUKLARA YARDIM ETMEK

Belçika Kralı Leopold'un Kongo eyaletinde icra etmekte olduğu iş[ın] o karanlık diyarın küçük çocuklarına bereketi mucip olduğunu [getirdiğini] işitmek hoştur. Bu küçüklerin kendileri[ni] kayıracak kimseleri olmadığı halde çok defa sokağa bırakıldığı[nı], ve yaşamak için etraf köylerde bulabildikleri ve ormanlarda topladıkları şeylerle muhtaç olduklarını misyonerler naklediyorlar. Bu yaban kabilelerin bazıları arasında öksüzlerin halî gayetle perişandır. Kongo eyaleti şimdî kimsesiz küçüklerle yardım etmeyi üzerine almıştır. Kral Leopold resmen bir emir çıkarp esir sürülerinden kurtarılan ve atılan ve kimsesiz olan çocukları eyalet[in] kendisi[nin] kayıracığını buyurmıştır. Eyalet onları amelî [uygulamalı] surette talim u terbiye edip etrafta olan beyazlar arasında kendi geçimlerini kazanmayı onlara öğretecektir. Eyaletin bu yetimlerine çiftçilik öğretmek

Avedaper, 1 Ocak 1886, National Library of Armenia (nla.am)

için çiftlikler kullanılacak, ve onlar[ın] akıl baliğ oluncaya dek yiyeceği, yatakları, ilaçları ve muhtaç oldukları her şey eyalet tarafından tedarik olunacaktır. Böylece Kongo eyaletinin bütün kütallerında bu kimsesiz yüzlerce çocuklar, yardım etmek için medeniyet pазusunu kendilere doğru uzatılmış bulacaklar.

Kongo eyaletinin siyah oğlanlar ve kızlar için ne ettğine dair burada bir örnek vardır. Yukarıki Kongo'da vaki [bulunan] Kangala nam mahalde insan yiyen kabileler arasında beyazların bir merkezi vardır ki, Stanley hayli seneler akdem [önce] büyük ırmağın üzerinden geçip aşağı indiğinde

bu kabileler onun ile en şiddetli bir muharebe ettiler. Kongo'nun şimali [kuzey] sahilinde yirmi mil kadar uzaklıkta 100.000 kadar sekene [yaşayan] vardır ki onların kulübeleri sıra ile yapılmış olup hayli mil uzunluğunda muntazam sokaklar teşkil ederler. Şüphesiz böyle kalabalıklı bir merkezde şu ya bu yol ile dostların zayı[ı] [kayıp] eden çok çocuklar vardır.

Eğer bugün Kangala'yı ziyaret edecek olsak göreceğiz ki, beyazların büyük merkezinde iki sıra güzel kulübeler içinde bu bakes [kimsesiz] çocuklar rahat bir surette yerleştirilmişlerdir. Bu kulübelerin ortasında bir büyük sundurma olup, bunun içinde iki tarafında peykeler konulmuş bir uzun sofa vardır ki, onun üzerinde gündü üç kere eyaletin 170 küçük şakirtleri beyazlardan birisinin nezareti tahtında [altında] kendi kendilerine taam ederler [yemek yerler]. Bundan evvel bu çocuklar ne vakit yiyecek bulurlarsa o vakit yerler idi, bazen kan dolgunluğuna duçar olurlar [yakalanırlar] ve yine de aç kalırlar idi. Şimdi ise onlara muayyen vakitte ve miktar-ı kâfi [yeterli miktarda] taam verilir. Hastalar için bir ev olup orada rahat ederler, ve güzelce bakılıp çarçabuk iyileşirler. Kongo eyaletinde kimsesiz çocuklar için olan bu iş, Leopold Kral'ın deruhte etmiş olduğu [üstlendiği] insanperverane işin en hoş bir kısmını icra etmektedir.

DİPNOTLAR

- 1 ABCFM'nin Anadolu'daki faaliyetlerinden bazıları hakkında bir yorum için bkz. Uygur Kocabasoglu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (Ankara: İktisadi Kitabevi Yayınları, 2000) daha kapsamlı ve geniş perspektiften bir değerlendirmede için bkz. Hans-Lukas Kieser, *İskan-ı Misyoner: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik*. *Etnik Kimlik ve Devlet*: (1839-1938), çev. Ayşe Nihal Akbulut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005) bu yazının konusu bağlamında özü bir değerlendirmede için bkz. Yusuf Yıy Karabıçak, "Angelioların Çocukları İçin ve Osmanlı Devleti'ne Yayılanları Diğer Çocuk Değeri: Modern Çocukluk Söyleminin Oluşumu", *Toplumsal Tarih*, no. 215 (Kasım 2011): 18-27.
- 2 Evangelia Balta, *Gerci Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçesi Söylzer: Karamanlılar ve Karamanlı Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, çev. Nazif Bozadı vd. (İstanbul: Bk Bankası Kültür Yayınları, 2004), 282; Evangelia Balta, *Karamanlı Yazınları Mirasının Ocaklarında Madencilik*, çev. Ayşe Nihal Akbulut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 208-23. Derginin ilk yitindaki sayıların transkripsiyonuyla beraber dikketsiz inceleminin sunulduğu bir çalışmada mevcuttur: Hayrullah Kahya, *Karamanlıca Resimli Bir Çocuk Dergisi: Angelioların Çocukları İçin* (1872) (Ankara: Grafik Yayınları, 2017) Derginin içeriğine ilişkin bir değerlendirmede için bkz. Karabıçak, "Modern Çocukluk".
- 3 Evangelia Balta'nın Caro Aprahamian'a referansla belirttiğine göre, derginin Ermeni harfleriyle ve Karamanlıca versiyonlarının içerikleri büyük ölçüde (%975) örtüşmektedir. Balta, *Karamanlı Yazınları Mirasının*, 212-14. Balta burada

ayrıca, söz konusu içeriğin derginin Ermenice versiyonuyla da (*Avedaper Dığoyos Hamar*) karşılaştırılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

- 4 Karabıçak, "Modern Çocukluk", 19.
- 5 A.g.e., 26.
- 6 İki dergi de her yıl'den başlayarak yeniden numaralandırıldığı ve cilt numaraları birbirinden tutmadığı için burada sayı vermenin bir faydası olmayacaktır.
- 7 Kongo'nun sömürgeleştirilmesinin ve sömürge olarak tutulmasının (çocuklar üzerinde de) naml bir şiddet süreci olduğuna anlatan bir çalışmada bkz. Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1999).
- 8 Guy Vantilemme, *Belgium and the Congo, 1885-1900*, çev. Alice Cameron ve Stephen Wimbush (Cambridge: Cambridge University Press, 202), 18-19.
- 9 Bir sonraki yazıda da söz geçecek olan "M. Stanley", İrlanda kökenli Amerikalı köşef ve gazeteci Henry Morton Stanley'dir (1841-1904). Kral Leopold'un Afrika'yı sömürgeleştirmek için ihtiyaç duyduğu bilgiyi almak adına desteklediği Stanley, kütüphanelerine göre bu yüzyılın ve 20. yüzyıl başı Afrika tarihizlerindekinden etkili kiplerinden biri, hatta belki de en etkilisidir. "Kara Afrika" nitelendirmesini *Ötendire* karamanların Stanley'yi, Leopold'un Kongo'da yarattığı dehşet ve terörü doğrultusunda etkisizliği olup olmadığı ise tartışmalı bir meseledir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. James I. Newman, *Imperial Footprints: Henry Morton Stanley's African Journeys* (Washington, D.C.: Potomac Books Inc., 2004).

Ekmek Bedeli

1 EKİM 1919 İKİDAM

İşe Müdüriyetince tefrik ve tasnif edilerek müstahak oldukları anlaşılanlara önümüzdeki Cuma gününden itibaren ekmek bedeli tevziine başlanacaktır. Ekmek bedelleri müstahakkın ikamet eyledikleri daire dahilindeki maliye tahsil şubelerinden tesviye olunacaktır.

Damat Ferit Paşa Kabinesi İstifa Etti

2 EKİM 1919 AKŞAM

Dün akşam Damat Ferit Paşa ahval-i sıhhiyesine binaen istifa etti. İstifanama zat-ı hazret-i Padişahi tarafından kabul olundu.

Yeni kabine Bahriye Nazır-ı esbakı Birinci Ferik Ali Rıza Paşa hazretlerinin riyasetleri altında teşekkül etmiştir.

Anadolu Harekatı

3 EKİM 1919 AKŞAM

Kuva-yı İtilâfiye mümessilleri ile bitaraf hükümetlerin İstanbul sefirlerine verilen muhtıra suretidir:

1-Millet bu günkü vahdet ve teşkilatının matuf olduğu meşru maksadı ve anasır-ı gayri Müslime hakkında beslemekte olduğu vatandaş hissinin Şarki Anadolu namına Erzurum'da ve umum Osmanlı vatani namına Sivas'ta akd eylediği kongrelerin 7 Ağustos ve 11 Eylül tarihli beyannamelerle cihana ilan etmişlerdir.

2-Vatan-ı Osmanî'de Hükümet tam ve bilâ tefrik cins ve mezhep hürriyet-i şahsiyenin masuniyeti hüküm-ferma olduğu halde bazı bedhahane vicdan-ı milliyeden doğan cereyanı anasır-ı gayri Müslime aleyhinde göstermek istedikleri istihbar kılındığından tekmil vilayat ve evliye-i müstakileye bilumum tebaa-i şahanenin aynı hakka malik ve memleketimizdeki ecanibin vatan ve milletimiz aleyhinde bulunmamak şartıyla Osmanlı misafirperverliğine mazhariyetinde berdevam oldukları 16 Eylül tarihiyle tamam kılınmıştı. Millet'in bu günkü talebi Ferit Paşa Kabinesi yerine âmâl-i milliyeye mutâvaatkar meşru ve şayan-ı itimat bir kabinenin mevki-i iktidara geçmesidir.

Binaenaleyh memleketimiz dahilinde mevcut olan asayişin idamesini ve gayri Müslim vatandaşlarımızın her türlü taarruzdan masuniyetinin taht-ı emniyette bulunduğunu teyiden beyan ile kesbi-fahr eyleriz.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsilîyesi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Yeni Kabineye Telgrafı

8 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

Millet şimdiye kadar re's-i kârına geçenlerin Kanun-ı Esasiye ve amal-i milliyeye menafî hareket-i malumesinden müteessiren hukuk-i meşruasını tanıtmak ve mukadderatını emin ve ehil ellerde görmek karar-ı kat'isini vermiş ve lazım gelen teşebbüsât-ı azimkaraneye tevessül eylemiştir. Teşkilat-ı muntazamaya tabi kuva-yı milliyeye irade-i kat'iye-i milleti tamamen izhar ve ityan etmek kudretini ihraz eylemiştir. Millet kuvvet ve iradesini hiç âmâl-i mukaddese-i şahaneye mugayir ve menafî-i mülk ve millete mübayin (zıt) bir tarzda sarf etmek niyet-i gayri makulesinde değildir. Millet zat-ı akdes hilafet-penahinin mazhar-ı emin ve itimadlı olan zat-ı fehmet-penahileriyle rûfeka-yı kiramınızı müşkül vaziyette bırakmadan kat'iyyen mütevakkı (çekinen) olup bilakis tamamen müzahir olma bütün samimiyetimizle bu bâbda ber-vech-i âti bazı şerait dermeyerine lüzum görmüştür.

1-Hükümet-i cedidenin Erzurum ve Sivas kongrelerinde tayin ve tespit edilen teşkilat ve maksad-i meşrua-i millete riayetkar kalması.

2- Meclis-i Millinin inikadıyla murakabe-i fiiliye başlayınca kadar mukadderat-ı millet hakkında bir gûna taahhüt-i kat'i ve resmîye girilmemesi.

3- Sulh Konferansında tayin-i mukadderat-ı millet ve memlekete memur olacak murahhasların sabıku gibi nâ ehillerden tayin edilmeyip milletin bihakkin âmeline müdrik ve itimadına mazhar ehl-i vukuf ve iktidardan intihab buyrulması bu esasatta tamamen itilaf hasıl olduğu takdirde bilcümle Düvel-i İtilâfiyeye meşruyeti ve kudreti tanınmış olan teşkilat-ı milliyemizin Hükümetin müzahiri olacağı ve bu suretle Hükümetin temin-i mukadderatında müessir bulunacağı tabiidir. Bir defa bu nokta-i esasiyede mutabakat hasıl olduğu anlaşıldıktan sonra hadisat-ı ahire vesilesiyle hasıl olan ahval-i gayri tabiyenin izalesi maksadıyla bazı maruzat-ı taliyede bulunmaktığımız müsaade-i sadaret-penahileri istirham olunacaktır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsilîyesi namına

Mustafa Kemal

Rakı Tehlikesi

8 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

Muzır-ı sıhhat ispirotlardan yapılan rakıların bir semm-i katl (öldürücü zehir) olduğu artık vakayi-i müteaddide ile tahakkuk eylemiştir. Kadıköy'de isimlerini zikretmeye lüzum görmediğimiz iki genç Müslüman bu rakılardan içtikleri için zehirlenip derhal vefat etmiş oldukları gibi yakından tanıdığımız bir

zat da Kumkapı'da bir meyhaneden aldığı rakıdan üç kadeh içtikten sonra derakab zehirlenmiş ve güç hal ile ölümden kurtarılmıştır.

Bu müthiş rakı tehlikesi karşısında halkımızı, içkiden içtihab etmelerini kemal-i ehemmiyetle tavsiye etmekle beraber Hükümetten de, halkın hayatını bu beladan muhafaza için seri ve kat'i tedbirler ittihaz etmesini sıhhat-ı umumiye namına kemal-i şiddetle talep ederiz. [...]

Meclis-i Vükela

8 EKİM 1919 İKĐAM

Meclis-i Vükela, dün Bab-ı Âli'de Sadrazam Paşanın riyaseti altında içtima ederek geç vakte kadar müzakeratta bulunmuştur. Müzakere Harekat-ı Milliye Heyet-i Temsilîyesi namına Mustafa Kemal Paşa'dan bazı mutalebatı mutazammın varid olan müteaddit telgrafnameler üzerine cereyan eylemiş ve bu mutalebattan Kanun-ı Esasi ahkâmı ile kabil-i telif görülmeyen aksamı hakkında ret cevabı verilmiştir. Mutalebat-ı vakia üzerine Sadaret telgrafhanesinden Dahiliye Nazırı Şerif Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile uzun müddet telgrafla muhabere eylemiştir.

Veba Afeti

10 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

Şehremini Cemil Paşa, muharrirlerimizden birine beyanat-ı âtiyede bulunmuştur:

Veba tehlikesine karşı en şiddetli tedbirler ittihaz edildi. Hastalığın çıktığı yerlerden şimdiye kadar 500 kişiye serum tatbik edildi. Tedabirin şiddeti ile yeni bir vaka hudûs edeceğini ümit etmiyorum. Memurin-i aidesi bu hususta pek fa'ale çalışıyor.

Yeni Kabinemiz

10 EKİM 1919 İKĐAM

Fransız gazetelerinin mütâlaâtı

Paris 8 Teşrinievvel- Pöti Jurnal gazetesi Damat Ferit Paşayı istihlâf eden (küçük gören) Kabinenin bütün müttetikleri alakadar eylediğini itiraf etmektedir.

Ekselsiyör gazetesi diyor ki: Türkiye Kabinesi buhranı bilhassa sinesinde İttihat ve Terakki Komitesinin en faal azasını gizleyen Milli Ahrar Fırkası tarafından idare edilen hareket-i iftirak-cuyane ile Türkiye vaziyetinin kesb-i vahamet ettiği bir sırada zuhur etmiştir. Damat Ferit Paşa Kabinesi, bahusus Osmanlı mesele-i azimesinin hall ü faslına hazırlandığı bir zamanda karışmış olan vaziyeti tenvir etmek için iskat edilmemiştir.

Paris 8- Hariciye ve Harbiye nezaretlerine tayin edilen Reşit ve Cemal paşalar Türkiye Kabinesinin en mühim azalarındandırlar. Bidayet-i nuzzarda yeni Kabinenin tarz-ı teşekkülü oldukça emniyet bahş görülmektedir. Ali Rıza Paşa ve Reşit Paşa 1918 Teşrinievvelinde Bâb-ı Âli'nin bilhassa Düvel-i İtilâfiye

ile telif-i beyn (uzlaşma) tasavvurunda bulunduğu bir sırada teşekkül eden Tevfik Paşa Hükümeti'nde Harbiye ve Hariciye nezaretlerinde bulunmuştur. [...]

Türk Sanayi Sergisinin Resm-i Küşadı

10 EKİM 1919 İKĐAM

Dün Türk Sanayi Sergisi Beyazıt'ta Türk Ocağı binasında parlak merasim ile küşat edilmiştir. Saat üç raddelerinde Velihaht-ı saltanat Abdülmecit Efendi hazretleri refakatlerinde mahdumu Ömer Faruk Efendi ve yaverleri bulunduğu halde sergiye teşrif buyurarak Ocağın kapısında birçok zevat ve hanımlar tarafından istikbal olunmuşlardır.

Serginin küşadını müteakip Türk Ocağı Reisi Hamdullah Suphi Bey Velihaht hazretlerine hitaben bir nutuk irad ederek memleketimizde ilmin ve sanatın en büyük hamisi olan Velihaht hazretleri tarafından görülecek serginin sanatımızın vüs'at ve feyzi hakkında hakiki bir fikir vermeye kifayet etmediğini sanatının mazisi o kadar büyük olan Türk milletinin son asırlardaki gaffeti olmasaydı şimdi kendi namına yapılan bir serginin bu kadar mahdud olması gibi bir netice peyda olmayacağını söylemiştir. [...]

Ba'dehü Velihaht hazretleri cevaben Türklere dair azdan başlayarak pek büyük neticelere vardıklarını hatta Osmanlı saltanatının da azdan başlamış ve muazzam olmuş bir Türk eseri olduğunu söylemiştir. Bunu müteakip muhtelif eserlerin teşhir edildiği salonların ziyareti başlamıştır. [...]

Hanımlarımızın eserleri:

Türk Kadınları Bıçkı Yurdu, Hilal-i Ahmer Hanımları, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Türk Esirgeme Derneği tarafından ihda olunan eserler birer birer ziyaret olunmuş ve Esirgeme Derneği tarafından verilen el işleri Velihaht hazretleri tarafından pek ziyade takdir edilmiştir. [...]

Sultan Ahmet'te İzmir İçin Tazarru ve Tezahür

11 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

Dün evvelce ilan edildiği vechile Sultan Ahmet Camii-i şerifinde İzmir'e dair dua ve niyazlarda ve tezahürat-ı mahsusada bulunmak üzere muhteşem bir içtima akdedilmiştir. Havanın matem-i milliye iştirak eder surette yağışlı olmasına rağmen binlerce Müslüman cami-i şerifin kubbe-i muallası altında bulunmak üzere şitaban olmuşlardır. [...]

Öğle zamanı Fatih hatibi faziletli Şevket Efendi Arapça bellig bir hutbe okudu ve bu hutbede Yunanların İzmir'in işgali esnasında yaptıkları mezalimden dolayı göhit düşenlerin hatırasını tahayyül ve ruhlarına Fatihalar ithaf etti. [...] Ba'dehü bir heyet-i mahsusada tarafından Düvel-i İtilâfiye fevkalade komi-

serlerine takdim edilmek üzere ihzar olunan muhtıra beray-ı tasvip kıraat olunmuş ve aynen kabul edilmiştir. Aynı muhtıra dün İstanbul'un bütün camile-ri de kıraat ve cemaatça kabul edilmiştir. [...]

Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanatı

11 EKİM 1919 AKŞAM

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Heyet-i Temsiliyesi Reisi Mustafa Kemal Paşa bu gün intişar eden Yeni Gün refikimizin Sivas muhabirine şayan-ı dikkat beyanatta bulunmuştur:

Mustafa Kemal Paşa diyor ki:

Memleketimizin her kısmında icra-yı tesir etmiş olan aynı esbab aynı maksat uğrunda her yerde Teşkilat-ı Milliye vücuda getirilmesini intaç etmiş ve nihayet bütün bu müteferrik teşkilat ittihad ederek bütün memlekete şamil olmuştur.

Esas maksadımız vatan ve milleti kurtarmak olduğuna göre karşımızda iki muhasım zümre bulunması pek tabii idi. Bunların biri menaf-i şahsiyesine menaf-i umumiye'yi feda eden Hükümet-i sabıka, ikincisi de inkarımızı bekleyen bir takım dahili düşmanlarımız. Bunlar cihan nazarında Harekat-ı Milliye'yi kirlilemek ve kendilerini kurtarmak için zaman icabı kuvvetli bir silaha malik idi. Bu silah ise İttihatçılık iftirası idi. Bize İttihatçı diyenler unuttuyorlar ki Harekat-ı Milliye bütün millet tarafından icra edilmektedir. Eğer işin içinde İttihatçılık olmak lazım gelse bütün millet İttihatçılıkla itham edilmiş olur. Sonra yemin suretiyle hiçbir fırkaya mensup olmadığımızı, ve İttihatçılıkla alakamız bulunmadığını kâinata ilan ettik.

Her şeyden evvel şunu söylemek isterim ki Teşkilat-ı Milliye'nin anasır-ı gayri Müslime aleyhinde hiçbir fikir-i muzmeri yoktur.

Biz Hristiyanların her türlü hukuk-ı tabiiyyetlerini tamamiyle temin ederek [beyne'l anasır] bir muvazenet ve ahenk ihyasını maksad-ı esasîyemizden addedeğiz. Cemiyetimiz bir fırka-i siyasiye değildir. Bu sebeple intihabat esasında ne alelumum cemiyetin ne de alelhusus Heyet-i Temsiliyenin doğrudan doğruya hiçbir faaliyet ve müdahalesi olmayacaktır. Eğer millet beni mebus intihab etmek arzusunu ihzar ederse mal-i memnuniye kabul ederim. Fakat kendiliğimden hiçbir teşebbüste bulunmayacağım.

Hanımlar Tramvaya Önden Binecek

15 EKİM 1919 İKDAM

İslam kadınlarının tramvaya erkeklerle beraber arka kapıdan girmeleri hakkında verilen karar neticesinde kadınlarımızın maruz kaldıkları şikayeti nazar-ı dikkate alan Şehremaneti Şirketler Müdüriyeti hanımların ön kapıdan duhulünü talep etmiş ve talep kabul olunmuştur.

Sefalet Şehri

16 EKİM 1919 AKŞAM

İstanbul dünyanın cidden sefalet şehri oldu. Avrupa'da bir payitaht değil, adı bir köy yoktur ki sefaletin bu kadar mütelevvi ve en acıklı şekillerine sahne olsun! Veba, kolera, tifüs, tifodan tutunuz da tıp kamuslarında ismi olan bütün hastalıklara kadar envai afetlerin muntazam ve mütemadi tahribatına maruz! Mahalleleri yanmış, herkes sefil perişan cami avlularında kıvranıyor. Kenar mahallelerinde günde yüzlerce adam açlıktan ölüyor. Pahallılığın son derecesi, sokaklarda dilencilerden geçilmiyor. Vesait-i nakliyesi yok, tenviratı yok. Bunların neticesi sene den seneye rakamla ölçülür. 1315 Senesi İstanbul'da senevi 10 bin adam ölürlen, geçen sene birden bire 34 bin kişi ölmüş. Bunda harp ziyatı b'i't-tabi dahil değil. [...]

Buna karşı ne yapıldı, ne yapılıyor? İhtikar alabildiğine gidiyor. Açlığa çare-saz olan yok. Meydanda yalnız komisyonlar var. İşe komisyonu, harikzedegan komisyonu, ahlaksızlık komisyonu. Göz önündeki İstanbul böyle ise Anadolu acaba ne haldedir.

Darü'l-Elhan'nın Lağvı

16 EKİM 1919 İKDAM

Bu da mı bina yoksulluğundan!

Dünkü gazetelerde Darü'l-Elhan'nın lağvedildiği hakkında bazı neşriyate tesadüf ediliyordu. Sanayi-i Nefise'nin pek ziyade mazhar-ı rağbet olan musiki şubesi memleketimizde ihya edebilecek yegane müessesesi Darü'l-Elhan idi. Bu müessesenin kapatılmasındaki esbabı anlamak üzere Tedrisat-ı Âliye Müdürü Selahattin Bey'i ziyaret eden muharririmiz ile mümâileh arasında cereyan eden muhavereyi bervech-i âti derc ediyoruz. Şunu da ilave edelim ki bu gün memleketimizde bin türlü müşkülât içinde her nasılsa tesis edilebilmiş bir müesseseyi usul-i kadime üzerine tedrisat icra ediyor diye seddetmek hiçbir vechile doğru olamaz.

Bütün memalik-i medeniyede musikiye pek büyük bir ehemmiyet verilir ve birçok konservatuarlar küşad edilirken bizim bu yoldaki tek müessesemizi lağvetmek kabul-i tecviz değildir. Bazı mütehasssısların şahsî iddiaları yüzünden bir mektebi kapatmak suretiyle ihzar-ı acz etmek cidden şayan-ı teessüftür. [...]

Tersane Amelesinin Tatil-i Eşgali

18 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

Memleketimizin amele hayatında ilk mühim tatil-i eşgali tersane amelesi tarafından ilan edildi. 1500 Amelenin patron telakki ettikleri Bahriye Nezaretine karşı grev yapmaları bizde amele hayatında ilk ehemmiyetli bir hadise addedilebilir.

Bazı muhik mutalebat serdiyle tatil-i eşgal eden tersane amelesinin nihayet meşru görülen talepleri Bahriye Nezaretince kabul olunması da bu harekete başka bir ehemmiyet atfına saik olmaktadır. Greve evvelki gün nihayet verilmiştir.[...]

Tıp Fakültesinde Hanımlar

19 EKİM 1919 İK DAM

Hanımların Tıp Fakültesine devamının Nezaretçe kabul edildiği malumdur.

İstihbaratımıza nazaran muhtelit tedrisat meselesi hakkında halâ bir suret-i tesviye bulunamamıştır. Hanımlar fakülteye bu sene de kabul edilemeyecektir.

Yeni Teşekkül Eden Milli Türk Fırkası

22 EKİM 1919 İK DAM

"Fırka, Türkiye denilen Türk veya Türk medeniyetini kabul eylemiş Müslüman ekseriyetiyle meskün kıtanın tamamıyet-i mülkiyesinin teminini kat'iyetle talep eder."

Ahiren esbak Nafia Nazırı Ferit, Türk şairi Mehmet Emin, Akçuraoğlu Yusuf beyler ile daha birkaç milliyetperver tarafından Milli Türk Fırkası namıyla yeni bir zümre-i siyasiye teşkil edilmiştir. Bu fırkanın gaye-i teşekkülü Türk milliyetperverliği olduğu isminden derhal istidlâl olunabilir.

Muhtelif siyasi cereyanlar içinde hakiki Türkçülüğü teşkil edecek (kolaylaştıracak) bir uzviyet-i siyasiye teşekkül etmiş değildir. Bu sebeple muhtelif içtimai akidelerle milliyetperverliği mecz etmiş zevat mesailerinde münferit kalıyor ve bir teşkilat içinde toplanamıyorlardı. İhtihat ve Terakki Cemiyeti milliyetperver görünmek istedi. Ancak bu cemiyet için milliyetperverlik bir gaye değil bazı siyasi emelleri ve ihtirasları tatmine hadim bir vasıta olmaktan ibaretti. Mevcut fırkalar içinde Türkçülüğü hiç dolaşık sözlerle ve yollara hacet kalmadan kendisine dosdoğru düstur edinen bir uzviyet de yoktu. Milli Türk Fırkası kendi ırkının menafını temine çalışmakla beraber diğer kavimlerin de haklarını teslim eder.[...]

Amele Arasında

25 EKİM 1919 TASVİR-İ EFKAR

İstanbul Amele ve İşçi Kongresi Mukarreratı

Muhtelif fabrikaların amele murahhasları ile Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası Meclis-i İdaresinden mürekkep heyet-i müteşebbisenin daveti üzerine İstanbul'da mevcut fabrikalara mensup amele ve işçilerden 2000 kişi düh şehzadebaşında Ferah Tiyatrosunda bi'l- içtima intihab meseiline derah müzakerede bulunmuşlardır. İrad-ı nutuk edenlerin beyanatı istimâ olunduktan sonra mevad-ı âtiye ittifak-ı ara ile kararlaştırılmıştır.

1-Sermaye ve makam sahibi olanların kendi hususi menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyerek kabul ettikleri iki dereceli ve ekseriyet-i mutlaka usulüne müstenit tarz-ı intihab milletin hakiki bir surette temsilini imkan haricinde bıraktıktan maada kendisine taalluk eden kanunları bizzat tetkik etmekte menfaati olan amele ve işçi sınıfının en sarif hukukunu da pây-mâl üzere fabrikalarda intihabatı ve icap eden makamat nezdinde bu defaki intihabatın eski usullerle icrasını kemal-i şiddetle protesto eder ve intihabatın doğrudan doğruya rey-i âmm ve ekalliyetlerin hukukunu kafil olan temsil-i nisbi usulleriyle intihabatı temin eden kanunların serian yapılmasını talep eyleriz.

2-İntihab kararnamesinin otuz dokuzuncu ve talimatnamenin on birinci maddelerine tevfikan amele bir suhulet olmak üzere fabrikalarda intihabat şubeleri tesis ve rey sandıkları vaz'ı lazımdır.

3- Kongrede mevcut amele, Hasan, Vehbi, Ali, Ethem, Doktor Şefik, Süleyman, Cevdet, Ömer Şaban, Faik Osman Alp ve Agah Efendi arkadaşlardan ve her fabrika ve işçi gruplarına mensup birer murahhasın mürekkep bir heyet intihab etmiştir. Bu heyet intihabatta amele hukukunu müdafaa ve muhafazası için icap eden teşebbüsât ve tedabire tevessül edecek ve amelenin İstanbul'dan laakal üç mebus çıkarmasını temine çalışacaktır. Amele bu heyetin irâe edeceği müntahab-ı sanilere müttefikan reylerini vermeyi taahhüd ederler.

4- Burjuva fırkaları mebus çıkarmak imkanını selb ettikleri takdirde amele grupları haklarını teslim ettirmek için lüzum görecekları hareketleri icraya müheyyadlardır.

5- Proletarya arasındaki muhadenetin ilk alameti olan bu muazzam hareketi hazurun hareketle alışırlar ver bu günün tarihi bir yevm-i mahsus gibi her sene tes'id edilmesini temenni eder. [...]

Beyoğlu'nda Gece Serçeleri

30 EKİM 1919 İK DAM

Şehrimizde münteşir İngilizce Orient News gazetesi nısfül'-leylden sonra elektrik cereyanının kesilmesi ve bilumum mağaza ve diğer dükkanların Seddi hakkında ittihaiz ve tatbik edilmekte olan kararı tenkit ederek nısfül'-leylden sonra ticarethanelerini mum veya petrol ile tenvire müsaade edilmesini talep eyledikten sonra diyor ki:

Nısfül'-leyde Beyoğlu'nun arz eylediği manzara medeniyet namına cidden bir feciadr. Beyoğlu'nun gece serçelerinin alenen şıkar taharris maksadıyla sokaklarda dolaşmalarına müsaade edilmemelidir. Bu gibi ahvalin Avrupa'nın en mühim merkezlerinde de mevcut olduğu nazariyesi ileriye sürülebilir ise de bu doğru değildir. Çünkü bunların yuvaları Beyoğlu'nun caddeleri ve serbest zamanları da ancak nısfül'-leyldir. İşte polis, kulüpleri, kahveleri gece yarısından sonra mum ve gaz ile tenvire müsaade etmeli ve fakat bu mızır serçeleri ortadan kaldırmalıdır.

AYNI SANCAĞIN ALTINDA SAVAŞMAK:

Cihan Harbinde Osmanlı Cephelerinden Hatıratlar

ORIENT-İNSTITUT ISTANBUL İLE BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİNİN BİRLİKTE DÜZENLEDİKLERİ KONFERANS, FARKLI ETNİK VE DİNİ KİMLİKLERE SAHİP OSMANLI VATANDAŞLARININ BALKAN SAVAŞLARI VE CİHAN HARBİ DENEYİMLERİNİ MERKEZİNE ALDI.

HİLAL CEMİLE TÜMER

"Aynı Sancağın Altında Savaşmak: Cihan Harbinde Osmanlı Cephelerinden Hatıratlar" konferansı öncelikli olarak şu soruya cevap aramak için düzenlendi: Osmanlı sancağı altında Birinci Dünya Savaşında çarpışmak farklı etnik ve dini arka planlara sahip bireyler için ne ifade ediyordu? Orient-Institut Istanbul ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü iş birliğiyle gerçekleşen bu etkinlik, ana akım milliyetçi anlatıların dışına çıkarak yakın tarihimizde meydana gelen bu geniş çaplı savaşta yer almış olan "küçük insanların" izini sürmeyi hedefliyordu. Bu üç günlük program dahilinde, alanın-

da uzman pek çok kişi bu hedef çerçevesinde Orta Avrupa ve Yakın Doğu'nun farklı yerlerinden yazılı ve metin dışı kaynakları bir araya getirerek paylaşımlarda bulundu. Programın ilk günü Alman Konsolosluğu'nun ev sahipliğinde, tarihi Kaisersaal'da, Eugene Rogan, İhsan Turjman ve Cafer el Askeri'nin anlatılarından yola çıkarak milliyetçi tarih yazımlarında çokça sorgulanan Araplar ve Osmanlı'ya olan sadakatleri meselesinin tarihyazımına çok daha ayrıntılı ve detaylara dikkat edilerek yerleştirilmesi gerektiğini göstererek konferansın açılışını gerçekleştirdi.

Konferansın ikinci gününe ise, Boğaziçi Üniversitesi'nin Rektörlük Salonu ev sahipliği yaptı. Dokuz konuşmacının tebliğlerini dört farklı oturumda sunduğu programda, Eyal Ginio'nun rehberliğinde Filistin'e henüz gelen Yahudi yerleşimcilerin hangi etkenlerden ötürü Balkan Savaşları'nda Osmanlı Sultanı adına çarpışmış olabileceği değerlendirildi. Charalampos Minasidis çok çeşitli kaynaklardan çıkardığı örneklerle Osmanlı ve Türk Ordularında çarpışan Rum askerlerin deneyimlerini aktardı. Mehmet Beşikçi ise Osmanlı ihtiyat zabitlerinin cephenin sarsıcı ve

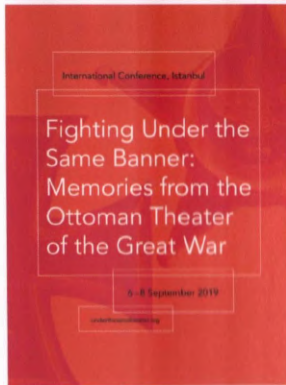
zor koşulları altında sıradan asker ve subay mertebeleri arasında kendilerine bir yer arayışlarını ve genel anlamda savaş zamanı asker psikolojisini ustalıkla incelediği metinler ve bilgilendirici tablolarla sundu. Yaşar Tolga Cora, Ermeni bir subayın Türk ve Arap üstleriyle olan ilişkisini Osmanlı Ordusu'nda teğmen olarak görev yapan Armenak Melikyan'ın hatıratı üzerinden alışlagelmiş anlatının dışına çıkarak aktardı. Erol Köroğlu, erken Cumhuriyet dönemi otobiyografik romanlarında öne çıkan bellek siyaseti tartışmalarını tartışırken Nicole van Os, kadınlara ait anlatılarda savaş deneyiminin nasıl sunulduğunu, hangi öğelerin parladığını, hangilerinden ise bahsedilmediğini ele aldı. Gábor Fodor, katılımcıları programdaki diğer hatıratlara kıyasla daha az bilinen, Cihan Harbi esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Macar askerlerin ve bilim insanlarının eserleri ile tanıştırdı ve Macarca kaynakların sahip olduğu potansiyele dile getirerek araştırmacıları bu kaynakları daha detaylı çalışmaya davet etti. Sonrasında ise Richard Wittmann'ın sunumuyla diğer savaş dönemleri anlatılarına zıt bir dille yazılmış olan Er Georg Steinbach'ın hatıraları ile İstanbul'da adeta turistik bir geziye çıkıldı. Dr. Wittmann, Alman askerinin anılarını niçin bu tarz bir anlatıyla kaleme dökmüş

olabileceğini inceliyle çözümlledi. Boğaziçi Üniversitesinde gerçekleşen programın ikinci gününün kapanış konuşmasını Edhem Eldem yaptı. Eldem, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarında oluşan Osmanlı-Alman yakınlığına ve bunun estetik yansımalarına dair bağlamı sunduktan sonra, Cihan Harbi'nde bir araya gelen devletlerin birbirlerine olan etkilerini bilhassa Almanı Demir Haç'ı ve Osmanlı Harb Madalyası üzerinden ikonografik olarak inceledi.

Konferansın son günündeki çalıştay, İstanbul Alman Konsolosluğu'nun Tarabya'daki tarihi yazlık komplek-

sinde gerçekleşti. Bu son oturunda metin dışı kaynaklara dair çok önemli kaynaklar katılımcılar ile paylaşıldı. İlk olarak Kent Schull Cihan Harbi esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Teğmen Robert Hofmann'a ait pek çok sayıda görseli paylaşarak bunların alışlagelmiş oryantalist perspektiften uzak bir şekilde resmedildiğini ortaya koydu.

Naz Vardar'ın Humboldt Üniversitesi Arşivi'nde bulduğu paha biçilmez kayıtlar vasıtasıyla salonu yüz yıl öncesinde Romanya ve Rus ordularında çarpıştıkları için Almanya'da esir kampında tutulan Türk askerlerin sesleri doldurdu. Johann Strauss, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'da tedavülde olan posta pullarını ve kartpostalları ikonografiden matbaa kültürüne kadar pek çok farklı tema altında inceledi. Günün ilerleyen saatlerinde, Albay Klaus Wolf Alman-Osmanlı ittifakının insan maliyetine ve Osmanlı toprağında hayatlarını kaybeden Alman askerlerine dair verdiği bilgilendirici konuşmadan sonra komplekste bulunan Alman mezarlığında katılımcılara rehberlik etti. Konferansta sunulan tüm tebliğlerin düzenlenerek yayınlanacağını ve konuşmaların bir kısmının ise Ottoman History Podcast takımı tarafından erişime açılacağını ilan etmekten mutluluk duymaktayız.

PORTA D'ORIENTE: DOĞU'NUN KAPISI VENEDİK

Maria Pia Pedani ve Osmanlı Tarihçiliğinde Venedik Arşivleri

1 MART 2019 TARİHİNDE, HENÜZ 66 YAŞINDA VEFAT EDEN VENEDİKLİ ÜNLÜ OSMANLI TARİHÇİSİ PROF. DR. MARIA PIA PEDANI SABANCI ÜNİVERSİTESİ TARİH PROGRAMI TARAFINDAN DÜZENLENEN BİR SEMPOZYUM İLE ANILACAK.

PROF. DR. MARIA PIA PEDANI
ANMA PROGRAMI

13 EKİM 19
Sabancı Üniversitesi
Nispetiye Kampüsü

Sabancı
Üniversitesi

Sabancı Üniversitesi Tarih Programı, 13 Ekim 2019'da, Osmanlı tarihi araştırmalarına yön veren çalışmalarıyla tanınan Prof. Maria Pia Pedani'yi, Türkiye ilim dünyasına kazandırdığı öğrenci ve meslektaşlarının Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında yürüttükleri araştırma bulgularını sunacakları bir sempozyum ile anacak.

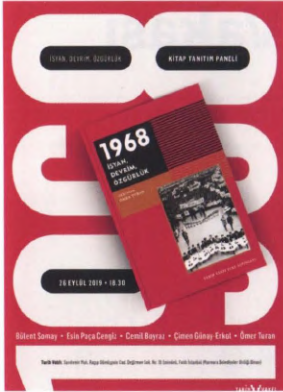
Prof. Maria Pia Pedani, uzun süredir mücadele ettiği hastalığa yenilerek 1 Mart tarihinde, henüz 66 yaşında, Venedik'te vefat etmiştir. Son olarak Ca' Foscari Üniversitesi Asya ve Akdeniz Afrika bölümünde görevini sürdürmekte olan Pedani, Osmanlı Tarihi ve Orta Doğu Tarihi derslerini vermektedir. Venedik Devlet Arşivi'nde görev yaptığı yirmi yıl boyunca Osmanlıca ve İtalyanca yazılmış belgelerin düzenlenmesinde ve kataloglarının hazırlanmasında görev alan Maria Pia Pedani Ca' Foscari Üniversitesinde görev başıladıktan sonra öğrenci ve araştırmacıların önünü açmış, son yıllarda gerçekleştirdiği akademik çalışmalara

farklı projelerle yetiştirdiği birçok akademisyeni de dahil etmiştir.

Osmanlı geçmişine taze, önyargısız ve eleştirel bir bakış getirmeyi amaçlayan Sabancı Üniversitesi Tarih Programı, güncel tarih çalışmalarındaki en ileri teorik ve karşılaştırmalı pratikleri benimsemiştir. Bu bağlamda Türkiye dışındaki tarih arşivlerinde yapılacak çalışmalarla Osmanlı tarihine tek yönlü bakışı düzeltecek bulgulara ulaşma yollarını lisansüstü öğrencileriyle paylaşmak verdiğimiz eğitimin bir parçası

olmaktadır. Prof. Maria Pia Pedani'nin Venedik arşivleriyle tanıştırdığı tarihçilerin araştırmalarının paylaşılmasıyla Sabancı Üniversitesi Tarih Programı yenilikçi ve kapsamlı tarih anlayışını bir kez daha akademisyenlerle paylaşacağı gibi, bugün Türkiye'nin dört bir yanında bulunan üniversitelerin tarih bölümlerinde yer alan genç tarihçilerle İstanbul tarihçileri ve Sabancı Üniversitesi yüksek lisans ve doktora programlarında eğitim gören öğrencileri-
miz buluşma fırsatı bulacaktır.

Toplumsal Tarih'in Mayıs 2018'de yayımlanan '68 özel sayısının genişletilmesi ile oluşan ve '68'in başta Türkiye olmak üzere birçok farklı ülkede yarattığı eylem dalgası ile entelektüel gündem ve etkiye odaklanan "1968: İsyân, Devrim, Özgürlük" Ömer Turan'ın derlemesiyle Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan geçtiğimiz ay çıktı. Kitabın lansmanı ise 26 Eylül'de Tarih Vakfı binasında Ömer Turan, Bülent Somay, Esin Paşa Cengiz, Cemil Boyraz ve Çimen Günay-Erkoç'un konuşmacı oldukları bir panelle gerçekleştirildi.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, bir yeni önemli eseri daha okuyucusuyla buluşturdu: *Demokrat Parti İktidarında*

CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar 1950-1960. Çağdaş Görücü'nün ayrıntılı çalışması Demokrat Parti İktidarında CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar 1950-1960: CHP'nin 1950-1960 dönemindeki yeniden biçimlenişini, tek-parti ve "devlet partisi" konumundan çıkması ve ilk kez muhalefete düşmesinin parti üzerinde yarattığı etkiye odaklanarak değerlendiriyor.

Aktarıcı Tarih Vakfı / 2019-2020 F1

Bir Başka Tarih Mümkün!:
İzlerden Hikâyeye Anlatının İmkanları Üzerine

Panel / Söyleşi
Nurçin İleri
Fatih Artvinli
Ebru Aykut

Moderatör:
Oktay Özel

27 Eylül 2019 - Cuma
18.00 - 20.00

TARİH VAKFI

Sekizli Caddesi 82/201.1.010/1 / Menteşe 2.5. Etiler / Beşiktaş / İSTANBUL / 34398
tarih-vakfi@tarihvakfi.org.tr / 0312 42 42 42 - 0546 478 15 11

Tarih Vakfı Ankara şubesi tarafından düzenlenen Ankara Tartışmaları yeni dönemin ilk buluşmasını 27 Eylül Cuma günü Oktay Özel moderatörlüğündeki "Bir Başka Tarih Mümkün! İzlerden

Hikâyeye Anlatının İmkanları Üzerine" başlıklı konuşmayla gerçekleştirdi. Bir yandan tarihçiliğin "gerçek"le kurduğu ilişkinin doğasını tartışmaya açarken, bir yandan da tarihsel anlatının edebi kurgu ile kurulmasının imkanlarını sorgulayan panelde, yıl içinde yayımlanan *Tarihçilerden Başka Bir Hikâyeye* (Can Yayınları, 2019) başlıklı kitabın editör ve yazarlarından Nurçin İleri, Fatih Artvinli ve Ebru Aykut; akademik tarihçiliğin uzun bir süredir tartıştığı "anlatısallık" (narrative/narrativity) konusunu, edebi kurguyu da içeren bir "hikâyeleştirme" bağlamında ele aldı.

28 Eylül 2019
Çarşamba
17.00
Çarşamba Akademi
Ece Ayyhan Kültür Evi

Her İktidara Bir Tarih:
Geçmiş Nasıl Uydurulur?

Tarih Vakfı

Tarih Söyleşisi

Prof. Dr. Ali Kemal Özgenç
Prof. Dr. Mehmet Altın
Prof. Dr. Ebru Aykut

ÇANAKKALE BELEDİYESİ

Tarih Vakfı ile Çanakkale Belediyesi arasında imzalanan protokol kapsamındaki ilk etkinlik olarak Çanakkale'de Mehmet Ö. Alkan, Oktay Özel ve Nurşen Gürboğa'nın katılımıyla, 28 Eylül'de Çanakkale Ece Ayyhan Kültür Evi'nde, "Her İktidara Bir Tarih: Geçmiş Nasıl Uydurulur?" başlıklı bir panel düzenlendi.

29 Mayıs 2019 tarihinde Tarih Vakfı ile Çanakkale Belediyesi arasında düzenli ve ortak etkinlikler gerçekleştirmek üzere imzalanan protokol gereği; Tarih Vakfı ve Çanakkale Belediyesi iş birliğiyle kamuoyunda ilgi uyandırması ve yerel/ulusal tarih bilincini geliştirme amaçlı hedeflenen panel, konferans ya da söyleşi organizasyonları gerçekleştirilecektir.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA CHP: İDEOLOJİK VE ÖRGÜSEL ARAYIŞLAR 1950-1960

YENİ

Demokrat Parti İktidarında CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar 1950-1960 kitabında 1950-1960 dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi açısından kurucu öneminde bir anlam taşıyor: bir bakıma partinin yeniden kurulduğu dönemdir. Çünkü bu dönemde CHP tek parti ve "devlet partisi" konumundan çıkıp, ilk kez muhalefete düşmüştü; istetik bu dönem hayli uzun sürmüştü. On yıl.

Çağdaş Görücü, yepyeni çalışmada CHP'nin 1950-1960 döneminde yeniden nasıl biçimlendiğini analiz ediyor. Güstererek anlatılan Demokrat Parti iktidarında muhalefet deneyimi partiyi nasıl etkiledi? İdeolojik nasıl değişti? "Altı On" iskeri nasıl yorumlandı? Özgürlük nasıl dönüştü? Geçmişten şeye bir parti izlerine dönüşümü yönünde ne gibi çabalar gösterildi?

Bir iktidarı dönemdeki CHP muhalefeti, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki "kurumlar" dışındaki muhalefet gelişiminde de önemli bir deney imtiazı taşıyor.

Yazar Hakkında: Çağdaş Görücü, 2008 yılında İstanbul Etiler'de İktisadi Bilimler, 2009'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İktisat Bölümünden mezun olmasının ardından 2009'da aynı yerelde Siyasal Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde 2018 yılında Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde Siyasal Bilimler ve Uluslararası İktisat Anabilim Dalından doktora derecesi aldı. Hemen Ardından Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde Doçent İktisat Fakültesi Siyasal Bilimler ve Kamu Yönetimi Bölümünde görev yapmaktadır. Tarih Vakfı editörleri, Türkiye'de siyasi partiler ve Türkiye'nin siyasi dışlanmaları hakkında.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TANZİMAT'TA YOLSUZLUK, ARZUHALLER VE ELİT İÇİ KAVGALAR:

Selanik'te Hacı Tayyib Vakası

ANNA VAKALI

TANZİMAT DÖNEMİNİN TÜM MERKEZİLEŞTİRME ÇABALARINA RAĞMEN MERKEZİ BÜROKRASI HEM VİLAYETLERDEKİ GÖREVLİLERİ DENETİM ALTINDA TUTMAKTA HEM DE VİLAYETLERİ KENDİSİ İÇİN ANLAŞILABİLİR VE NÜFUZ EDİLEBİLİR KILMAKTA BÜYÜK ZORLUKLAR YAŞIYORDU. BUNA EK OLARAK, MERKEZİN YEREL GÖREVLİLERİN YOLSUZLUK VAKALARINA MÜDAHALE ETME VE BU KİŞİLERİ CEZALANDIRMA KONUSUNDAKİ İSTEKSİZLİĞİ ANCAK ŞİKAYETLER KİTLESEL BOYUTLARA ULAŞIRSA DEĞİŞİYORDU.

ÇEVİREN: ZEYNEP ALTOK

SONUÇSUZ MAHZARLAR¹

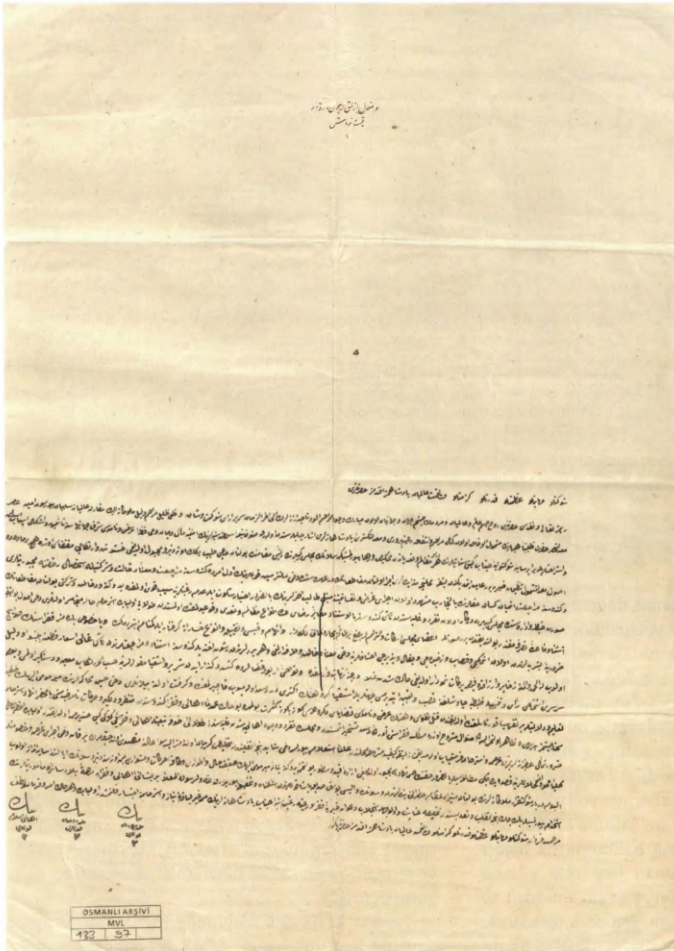
Tarihçiler, Osmanlı Devleti'nde arzuhal pratiğinin yaygın uygulamasını, taşradaki sıradan insanların, şikayetlerini padişaha ve İstanbul'daki bürokratlara duyurabilmele-ri nedeniyle, yerel memur ve ayanlara karşı her zaman çaresiz olmadıklarının kuvvetli bir işareti olarak yorumlamaktadırlar. Bu tip arzuhaller padişah ve tebaa arasında, padişahın her daim gözetmesi gereken adaletle dayanan ilişkisinin ya da bir başka deyişle padişah ve tebaa arasındaki örtük sözleşmenin altını çiziyordu.² Öte yandan, haktan gönderilen arzuhaller, padişahın uzun zamandan beri hazineyi soyan ya da nüfusa zulmederek toprağın işlenmesine zarar veren yerel aracılar üzerindeki kontrolünü kolaylaştırdığı için hakim düzenin bekaasına da yarıyordu.³

Ancak arzuhaller vastasıyla nakledilen şikayetler ve bilgiler merkez tarafından her zaman kolaylıkla deşifre edilemiyor ve buralarda belirtilen sorunlar hemen çözülüyordu. Gerçekten de on dokuzuncu yüzyılda arzuhal müessesesinin sıklıkla rakip ve düşmanları karalamak, onlardan intikam almak için kullanılan bir mekanizma olduğu izlenimini kuvvetle ortaya çıkaran pek çok örnekle karşılaşırız.⁴ Merkez için bu yerel dinamikleri okumak hiç de kolay değildi.

Selanik'teki Beyaz Kule, The Graphic gazetesi, (1888)
Ekaterini Laskaridi Vakfı, el.travelogues.gr

Pek çok yerde olduğu gibi Selanik'te de yerel askeri memurlar ve kadı gibi yerel idareciler ile eşraf arasında ortaya çıkan destek ve çıkar ağları, Selanik'te ve bölgede merkezin otoritesine daimi bir meydan okuma teşkil ediyordu. On sekizinci yüzyıl boyunca bu problemin boyutu suçluların yakalandıktan ve cezalandırıldıktan sonra bile yerel destekten ve iş birliğinden yararlanma kapasitelerinden belli oluyordu.⁵ Fakat tam da bu nedenle, yerel çıkar ağlarının aleyhinde hareket eden kimi yerel memurların, çıkarı zedelenen başka memurların, eşrafın ya da menfaat sahibi kimselerin saldırılarına ve iftiralarına uğraması da son derece muhtemeldi. Bu bağlamda, bu kısa makalede Selanik'te yaşayan, kamu görevi sırasında farklı suçlar işleyen, belli yerel ağlardan beslenen fakat gittikçe insanların tepkisiyle karşı karşıya kalan Hacı Tayyib örneği yardımıyla, devletin arzuhallerin gerçek niyetini ve müellifini anlamakta ne kadar çok zorlandığını tarif etmeye çalışacağım. Buna ek olarak, merkezin yaşadığı zorluklara rağmen, devletin yozlaşmış memurlarına karşı harekete geçmesinde arzuhallerin topluca ve geniş bir destekle gönderilmelerinin -ki bunlara mahzar⁶ adı veriliyordu- çok belirleyici bir rol oynadığını ortaya koyacağım.

1853 Mart'ında Hacı Tayyib'e karşı Selanik'in üç milleti tarafından verilen ilk mahzar
BOA, MVL. 133 97

1853 Mart'ında Selanik'in üç milleti tarafından padişaha hitaben sunulan mahzarda kentin ileri gelen Müslüman devlet görevlilerinden Hacı Tayyib bu şekilde betimleniyordu: "Öteden beri mecbul olduğu husunet ve irtikabı müktezası üzere [...] tanzimat-ı hayriyeye riayet etmediğinden" Hacı Tayyib Selanik'e ilk kez 1830'da imam olarak gelmişti. Tanzimat'la birlikte kurulan yerel meclisin önce seçilmiş sonra da atanmış üyesi olarak kent idaresinde yer almıştı.⁸

1853 tarihli mahzarda Tayyib'in yolsuzlukları şöyle sıralanıyordu: Selanik meclisindeki nüfuzunu kullanarak vergi toplama ruhsatının yalnızca kendisiyle birlikte hareket eden mütezimlere verilmesini sağlıyordu. Kentteki pek çok zanaatkardan zorla düzenli rüşvet topluyordu, bir yandan da meclisi manipüle ederek yaptıklarına karşı herhangi bir hamle gelmesini engelliyordu. Nüfuzu Selanik kiralına kadar yayılmıştı; yöre eşkiyası ganimetlerini onunla paylaşmak zorundaydı. "Serserileri" zaaptiyyeye tayin ettirip bu eşkiyanın yakalanmasının önüne geçiyor, olur da ya-

kalanırlarsa davalara müdahale edip beraat etmelerini sağlıyordu. Mahzarın son kısmında Hacı Tayyib'in başka bir yere gönderilmesi, halkın bu kişiden kurtarılması ("tahlis") isteniyordu.

Ancak bu mahzarın Tayyib'in hayatında herhangi bir etkisi olmadı. İki ay sonra 1853 Mayıs'ında kentin yeni valisi Salih Paşa gelip görevi devralıncaya kadar geçici vali olarak atandı.⁹ Ertesi yıl 1854 Hazi-
ran'ında Yunanlı bir asi olan Karatasos yüzlerce adamıyla Yunanistan'dan gelip Selanik'in güneyindeki Halkidiki yarımadasındaki Agios Nikolaos köyü yakınlarında isyan çıkardığında isyanı bastırmak için gönderilen yetkili yine o oldu.¹⁰ Bu arada Tayyib'in yolsuzlukları aynen devam ediyordu; 1853 Nisan'ında Selanik meclisinin hazırladığı mazbatada Tayyib'in kanuna aykırı şekilde Kelemerye kalesi ile Selanik kışlası arasında bir yere kahvehane inşa etmek için temel attığı belirtiliyordu.¹¹

Buraya kadar Tayyib'in hikayesinde pek şaşırtıcı bir durum yok. Zira Osmanlı vilayetlerinde yolsuzluk

19. yüzyıl sonlarında Selanik vilayeti ve Drama sancağını gösteren bir harita
islamansiklopedisi.org.tr/drama

yaygın bir gerçeklikti.¹² Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunnamelerinde yolsuzlukla mücadele vurgulanıyordusa da, "Osmanlı Devleti, taşradaki bürokratlar ile yerel ayan üzerinde kayda değer bir nüfuza sahip değildi; Tanzimat'ın sağladığı mali ve hukuki imkanlarla taşra vilayetlerini merkezin denetimi altına sokma çabasına hız verilmesinden sonra bile durum pek değişmedi."¹³ Tayyib örneğine benzer şekilde, çeşitli hak ihlalleri ve yolsuzluklarla suçlanan Abdurrahman Bey ve Yünni Efendi adlı iki diğer Selanik meclisi üyesi hakkında da hiçbir işlem yapılmadı.¹⁴ Abdurrahman Bey 1856 yılında Selanik yakınlarındaki Karaferye evkaf müdürü tarafından Karaferye, Vodine ve Yenice kazalarında askere alım kuraları çekilirken rüşvet almakla itham edildi. 100.000 gurusu aşkın bir meblağı rüşvet olarak alıp kurada çıkan isimleri değiştirmişti.¹⁵ Aslen Karaferye'den olup sonradan Selanik'e atanan Yünni Efendi ise sürekli şekilde Karaferye yönetimine müdahale etmek ve Karaferye halkından rüşvet almakla suçlanıyordu.¹⁶ Fakat Selanik Valisi Ahmet Paşa her iki görevliyi de koruyor, hem iyi hallerine kefil oluyor hem de haklarında başka şikayet bulunmadığını vurguluyordu.¹⁷

Hacı Tayyib vakası da başta bu şekilde gelişti. Ancak İstanbul'a vilayetten çelişkili mesajlar geliyor, bu da İstanbul'un Tayyib'e karşı işlem başlatma konusundaki isteksizliğini daha da artırıyordu. 1853 Mart'ındaki mahzarın ardından merkez Selanik'e bir yazı göndererek şikayetçilerin Selanik meclisine başvurmak suretiyle Tayyib'e dava açmaları gerektiğini bildirdi. Ne tuhaftır ki şehirdeki milletler Tayyib'den şikayetçi olduğundan haberlerinin olmadığını, bahsi geçen mahzarın İstanbul'da imzalanıp verilmiş olabileceğini söylediler. Aynı şekilde Selanik meclisinden de üyelere bu konuda herhangi bir bil-

gi gelmediği açıklaması yapıldı. Ancak tüm bunlara rağmen vali, meclis mazbatasını merkeze ilettiler ve mart ayında yayımlanan mahzarı Tayyib'e birilerinin haber verdiğini, Tayyib'in de kentteki birtakım ulema ve şeyhler ile (metropoliti yeni vefat etmiş olan) Rum milletinden bazı kişileri "hüsn-i hal"ine kefil olmaya ikna ettiğini, bunların da Selanik meclisine bu konuda bir yazı sunduğunu ekledi.¹⁸ Geçici olarak Selanik'te bulunan Mustafa Süreyya adlı bir diğer görevli de yazdığı tezkerede Hacı Tayyib'in hiç rüşvet almadığını, tüm bunların Tayyib'in "cerbeze ve dirayet"ini kıskanan düşmanlarının marifeti olduğunu belirtti.¹⁹

Ne var ki Tayyib aleyhinde mahzarlar gelmeye devam ediyordu. Henüz arşivlerde tespit edilemeyen ikinci bir mahzarın 1854'te verildiği anlaşıyor zira Mustafa Süreyya bu mahzara binaen tekrardan Hacı Tayyib'in faaliyetlerine dair gizli bir araştırma yürütmekle görevlendirilmişti.²⁰ Hacı Tayyib bu saldırıya da karşılamakta gecikmedi. Yazılı bir cevapla kendisine ilişkin verilen "sahte" mahzarın baştan aşağı iftira olduğunu ancak yine de düşmanlarının asılsız suçlamaları bitmek bilmediğinden başka bir yere atanmak istediğini belirtti.²¹ Mesele burada da kapanmadı çünkü 1855 Şubat'ında İstanbul ikinci kez Selanik valisinin etrafı bir soruşturma ("bil-etraf tahkikat") yaparak Tayyib aleyhindeki şikayetlere dair daha detaylı bir rapor hazırlamasını istedi.²²

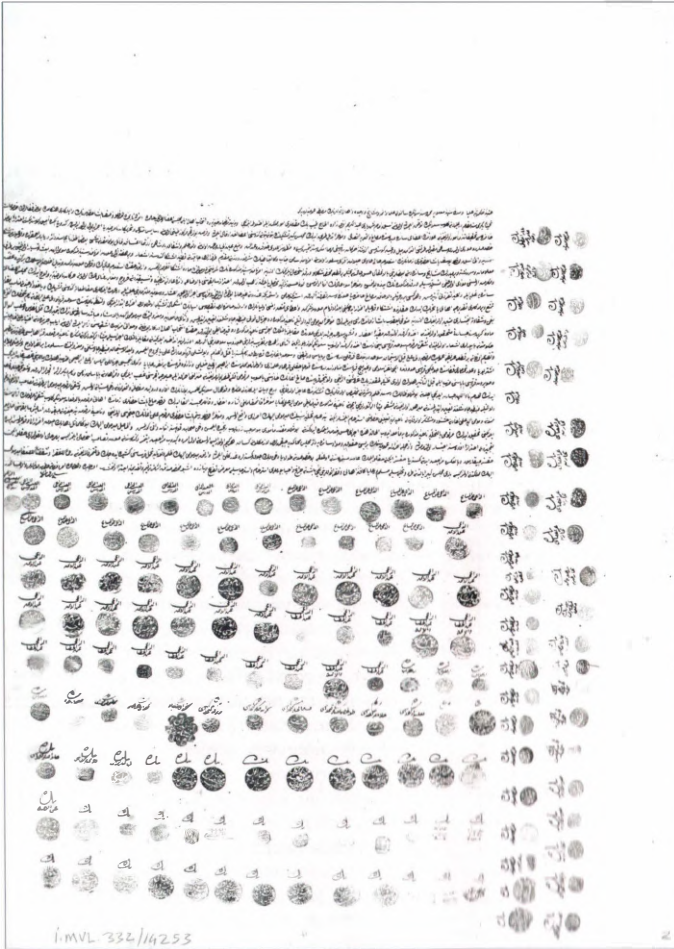
MAHZARCILAR ÇOĞALIYOR

İstanbul'un Tayyib'in faaliyetlerine dair etrafı bir dö-küm için fazla beklemesi gerekmedi. 1855 Mart'ında Selanik meclisine sunulan, içeriği açısından detaylı ve çok yüksek sayıda katılımcı içeren bir mahzarla Tayyib nihayet şehirden uzaklaştırılabildi.²³ Gerçekten de imzacı sayısı ne kadar fazlaysa bir mahzarın

siyasi etkisi de o oranda fazla oluyordu.²⁴ Bu son mahzarıda şehrin elitlerinin büyük kısmı Hacı Tayyib'e karşı birleşmişti: İmza atan 161 kişi arasında şeyhler, müderrisler, imam ve hatipler, bir müftü; mahalle muhtarları, esnaf kethüdaları; Yahudi ve Müslüman eşraf, Müslüman tüccar ve mültezimler; şehrin idare, tahkikat ve ticaret meclislerinden üyeler ile valinin baş katibi de vardı. Ancak mahzarıda Rum elitleri yer almıyordu. Hatta İstanbul'daki Patrik Kyrillos, kendisine Selanik metropoliti ile Rum kocabaşılardan gelen yazıya istinaden Hacı Tayyib'e destek vermişti: Tayyib'i her zaman adalet yolunda hareket eden dirayet sahibi bir kimse olarak tarif etmiş, suçlamalarını Tayyib'e şahsi husumet besleyen kimselerin iftiralı olduğunu belirtmişti.²⁵

Bu mahzar, içeriği bakımından 1853 mahzarına göre daha az itaatkar bir tavrı ortaya koyuyordu. 1853 mahzarını süsleyen uzun methiye ibarelerinin görülmediği bu metinde, daha ziyade Tayyib'in faaliyetlerinin detaylı anlatılmasına ağırlık veriliyordu.

Öncelikle Tayyib'in 1853 mahzarından haberdar olmasını sağlayanın kendi destekçileri olduğu, bu sayede Tayyib'in hızlıca harekete geçip şehirdeki birtakım resmi görevli ve ileri gelen kimseleri ikna ederek iyi haline kefalet eden bir yazı alabildiği tespit ediliyordu. Mahzarıda Tayyib'in mültezimleri topladıkları vergilerin bir kısmını kendisine vermeye zorladığı, direnen mültezimlere karşı halkı kıskırttığı ileri sürülüyordu. Eşkıya ile olan ilişkileri ise ilk defa somut bir görünüm alıyordu: Selanik yakınlarındaki Lankaza kazasından Deli Ali ibn Numan adlı bir eşkıyayı Tayyib zaptiye çavuşluğuna tayin ettirmişti. Ama Deli Ali bu görevlendirmeden sonra da eski alışkanlıklarını terk etmemiş, insanları öldürmeye ve mallarını gasp etmeye devam etmişti. 1855 mahzarında Deli Ali'nin soyup öldürdüğü insanlar uzun bir liste halinde veriliyor, Tayyib onu korumaya devam etmekle suçlanıyordu. Ali Ağa adlı birisi Deli Ali'yi yakaladığında Tayyib kaza halkının arzusunun hilafen Ali'yi başka göreve sürerek cezalandırmıştı. Mahzarıda

1855 Mart'ında Selanik elitlerinden büyük bir grup tarafından Hacı Tayyib hakkında verilen mahzar BOA, İMVL. 332 14253

açık bir dille, şehrin Müslüman ve gayrimüslim tebaasının tamamında Tayyib'in "zulüm ve taaddiya"sına dayanacak "takat" kalmadığı söyleniyor ve Tayyib'in şehirden uzaklaştırılması ya da hiç olmazsa Selanik meclisi üyeliğinin sonlandırılması talep ediliyordu. Geniş katımlı bu mahzar nihayet Hacı Tayyib'i kurtutmayı başardı: Merkezden gelecek cevabı beklemeden, aleyhindeki 161 imzalı mahzarın sunulmasından sadece bir hafta sonra gizlice Selanik'ten ayrılarak bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a gitti.

ARZUHAL TRAFİĞİNDE ARADA KALAN DEVLET

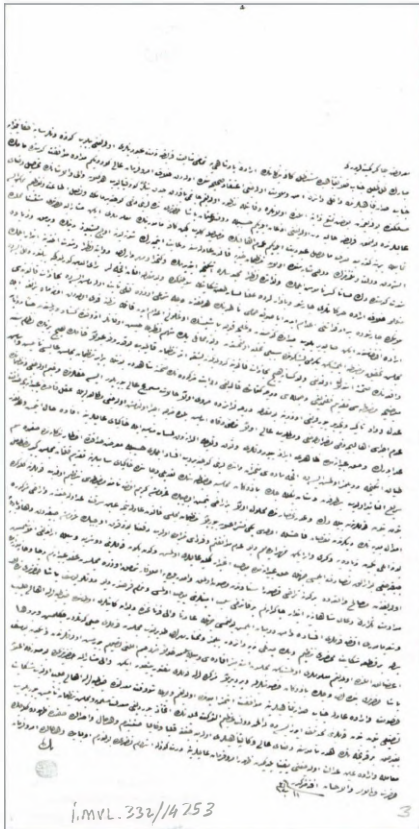
İşte bu noktadan itibaren Tayyib'in hikayesi tarihçi açısından daha da ilginç hale geliyor. Tayyib Selanik'ten ayrılmadan önce olayları kendi perspektifinden şöyle kayda geçirmişti: Şehrin valisi Osman Paşa'yı Tanzimat'ın gereklerine uymamakla ve yeni Ceza Kanunnamesi'ni kale almayarak şiddet kullanıp rastgele insanlara yüzlerce değnek vurdurmak ve mahpuslara işkence etmekle suçluyordu. Osman Paşa ayrıca esnaf kethüdalarından rüşvet alıyor ve koruması altındaki mahkumları serbest bırakıyordu. Paşa'nın yaptığı bir diğer yolsuzluk, Avretshiren kaza-

sında olan bir devlet arazisinin Kerim Efendi adlı birine gerçek değerinin yarısına satılmasıydı. Tayyib bu satışa onay vermediğini, valinin bu yüzden kendisine düşman olup geniş katımlı son mahzarı tezgahladığını, zaptiye marifetiyle insanları kendi evine topla-
yıp içeriği hakkında bilgi vermeden mahzarı onlara zorla imzalatıldığını ileri sürüyordu.²⁶ Selanik meclisi hem halkın verdiği katılları hem de Hacı Tayyib'in cevabını merkeze iletmi ancak halkın yanında tavrını koydu. Hacı Tayyib İstanbul'dan bir mektup daha yazarak valiyi suçlamayı sürdürdü.²⁷

İki tarafın karşılıklı suçlamaları arasında kalan Meclis-i Vala her ikisini de yatıştırmaya çalıştı. Öncelikle her iki tarafa yöneltilen suçlamaların, eğer doğrulanırsa, Tanzimat'a kesinlikle aykırı davranışlar sayılacağını açıkça ifade etti. Ama aynı zamanda her iki kişiye de bir bakıma keff odu: Selanik Valisi Osman Paşa şimdiye dek hakkında başka hiçbir suçlama yapılmamış kudemli bir devlet görevlisiydi. Tayyib de aynı şekilde uzun zamandır Selanik'te yaşayan biri olarak iyi bir insan ("hayırhah") olarak biliniyordu. Kısacası, iki görevlinin kavgası dış güçlere havale edildi: mahzarların imzalanmasını üçüncü şahıslar tezgahlamıştı. Yine de valiyile Tayyib arasında düşmanlık geliştiği için Meclis-i Vala Tayyib'in Selanik'e dönmemesini ve başka bir yerde görevlendirilmesini önerdi. 1855 Mayıs'ında çıkan irade bu görüşü onadı ve Tayyib Selanik meclisi üyeliğinden çıkarıldı.²⁸

Bu iradeye rağmen merkez, Tayyib konusunda karsarsız kalmış gibiydi. Selanik meclisinin bir mazbatasına göre, 1855 Ekim'inde ahalî Hacı Tayyib'in şehre dönmesine izin verilmemesi için mahzar verdi.²⁹ Aynı yılın sonunda çıkarılan yeni bir irade ile insanları Tayyib aleyhindeki somut şikayetlerini imzalı ve mühürlü bir defter halinde kayda geçirmeleri istenerek aksi takdirde o güne dek Tayyib'e suçlama yöneltilen iftira suçundan yargılanması gerekeceği belirtildi. Şehrin yeni valisi Mustafa Paşa 1856 yılı Ocak ayında bu iradeye cevaben ne şehir eşrafı ne de Selanik meclisi üyelerinin böyle bir deftere imza koymaya istekli olduklarını, zira Tayyib ile "başca çıkamayacakları" bildiklerini yazdı; meclis üyeleri ayrıca Tayyib'in geri gelmesi halinde topluca istifaya edeceklerini söylüyorlardı.³⁰ Tayyib, valinin bu yazdıklarına da hemen cevap vererek kimsenin kendisine dava açmadığını ama kendisinin en az on aydır çoğulundan çoğulundan uzakta "kemal-i mağduriyet" halinde yaşadığını savundu.³¹ Devletin sadık bir hizmetkârı olmasına ve şehirdaki milletlerin kendisi hakkında iyi teşekkür mahzarı sunmasına rağmen aleyhinde üç "sahte" mahzar verilmişti. Tayyib cevabını hiç olmazsa başka bir yerde ve pozisyonunda görevlendirilmesini isteyerek bitiriyordu.

Merkezin bu konudaki kafa karışıklığı devam ediyordu: 1856 Temmuz'unda Selanik valisine gönderilen mektupta Tayyib'in ya başka bir yere atanarak "sefale"ten kurtarılması ya da Selanik'e geri gönderilmesi istendi. Mektupta Selanik halkının Tayyib'den memnun olduğu, ona şahsî husumeti bulunan bazı şehir meclisi üyelerinin "sahte" mahzarların yazılma-

Kendisi aleyhindeki mahzarın verilmesinden birkaç gün sonra Tayyib'in yazdığı cevap. BOA, İMV. 332 14253

şı işini tertipedikleri yönünde bilgilerin İstanbul'a ulaştığı da söyleniyordu. Bu ileri gelen kimselerin Tayyib'e olan düşmanlıklarının teyit edildiği belirtilirken şehir halkının Tayyib'in idareciliklerinden sahipsizden memnun olup olmadığının kesin olarak anlaşılmadığı itiraf ediliyordu. Mektubun sonunda Selanik valisinden bir kez daha Hacı Tayyib vakasını daha derinlemesine araştırması isteniyordu.³² Bir ay sonra merkezden Selanik valisine benzer bir yazı daha gitti; Hacı Tayyib aleyhindeki mahzarların düşmanlarının tertiplerinden kaynaklanmış olup olmadığını netleştirmek amacıyla valilikçe daha derin tahkikat yapılmalıydı.³³ Ancak İstanbul'un bu taleplerinden somut bir sonuç çıkmadı. Tayyib Aydın vilayetinin Menteşe kazasına kaymakam olarak atandı ve 1856 Eylül'ünde buradan bir teşekkür mektubu gönderdi.³⁴ Ertesi sene kayıtlarda onu yine Selanik yakınlarında bir çiftliğin sahibi olarak görüyoruz.³⁵

SONUÇ YERİNE

Tanzimat döneminin tüm merkezileştirme çabalarına rağmen merkezi bürokrasi hem vilayetlerdeki görevlileri denetim altında tutmakta hem de vilayetleri kendisi için anlaşılabilir ve nüfuz edilebilir kılmakta büyük zorluklar yaşıyordu. Vilayetlerden gelen arzuhalin ne anlama geldiği konusunda merkez her zaman net bir fikre sahip olamayabiliyordu. Zira, arzuhal Osmanlı yönetiminin bir aracı olduğu kadar kentlerdeki hizipler arası yerel güç dengelerinin de yansımasıydı.³⁶ Ben-Bassat'ın Osmanlı Filistin'i'nde verilen arzuhaler bağlamında söylediği gibi, "bir arzuhalin arkasındaki asıl sebebi anlamak kimi zaman zor olduğu için, atama veya nüfuz elde etme, kaynak ve gelirlerin dağıtım gibi konularda elit içi güç mücadeleleri de göz ardı edilmemelidir."³⁷

Yukarıda ortaya konduğu gibi, İstanbul sürekli olarak Hacı Tayyib aleyhinde daha fazla somut bilgi

'Salonique'. Selanik'in merkez çarşısını gösteren kartpostal, 1907
Makedonya Tarih Arşivi, www.arxeiomnimon.gak.gr

talep etti ve mahzar verilmesinden sonra hakkında dava açılmasını sağlamaya çalıştı. Bir yanda Hacı Tayyib aleyhindeki mahzarlar, diğer yanda da Tayyib'in Selanik valisini suçlayan cevapları ile iyi haline kefalet eden kimselerin yazdıkları arasında sıkışan merkez, iki tarafa da zarar vermek istemiyordu. Her iki tarafın da yaptığı suçlamalar sahibi mağduriyetler olarak değil, üçüncü şahıslarca tertip edilmiş birer kandırmaca ("iğfal") olarak görüldü.

Buna ek olarak, merkezin yerel görevlilerin yolsuzluk vakalarına müdahale etme ve bu kişileri cezalandırma konusundaki isteksizliği ancak şikayetler kitlesel boyutlara ulaşırsa değişiyordu. Nitekim Hacı Tayyib'in Selanik meclisi üyeliğinden çıkarılması da ancak 1855 tarihli kitlesel mahzarın merkezi buna mecbur bırakmasıyla mümkün olmuştu. Şikayetlerin küçük ölçekli kaldığı örneklerde yolsuzluk yapan görevliler ceza almıyor ve faaliyetlerine aynen devam ediyorlardı. Ne garpcıdır ki Tayyib'in en sonunda görevinden alınması da halkın şikayetlerini gidermek için değil, Tayyib ile şehrin valisi arasındaki husumetin daha fazla devam etmesini engellemek amacıyla yapılmıştı.

DİPNOTLAR

1 "Osmanlı bürokrasisinde resmi makamlara çok imzalı müracaat" (bkz. Mehmet İspirli, 'mahzar', TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahzar>).

2 Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany: State University of New York Press, 1994), s. 154.

3 John Chalcraft, "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule", *Int. J. Middle East Stud.* 37 (2005), s. 306.

4 Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine* (London: I.B. Tauris, 2014), s. 147.

5 Eyal Ginio, "Coping with the State's Agents 'from below': Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice", Eleni Gara, M. Erdem Kabadaş, Christoph K. Neumann (eds.), *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire* (İstanbul: Bilgi University Press, 2011), s. 52.

6 "Her hangi bir iş veya husus için resmi dairelere verilen dilekçe, istida ve arıza" (bkz. Kubbealtı Lugatı, www.lugatim.com).

7 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MVL, 133 97 (6 Mart 1853).

8 BOA, LMVL, 332 14253 (25 Mayıs 1855).

9 BOA, A.MKT.NZD, 79 74 (29 Mayıs 1853), LDH, 272 1701 (25 Mayıs 1853), A.MKT.UM, 136 81 (6 Haziran 1853).

10 BOA, LMTZ, (01) 11 279 (11 Haziran 1854),

11 BOA, LMVL, 281 11026 (21 Ağustos 1853).

12 BOA, LMVL, 285 11256 (11 Eylül 1853); Selanik vilayetinde teftişçisi bulunan Meclis-i Vala üyesi Esrar Efendi, kentin mal müdürü ile meclis üyeleri Ahmed ve Necib Ağaların yolsuzluğa meyilli olduklarını ve uygunsuz kişileri himaye ettiklerini belirtiyordu.

13 Cengiz Kırıl, "Tyranny Illustrated: From Petition to Rebellion in Ottoman Vranje", *New Perspectives on Turkey* 53 (2015), s. 32.

14 Tanzimat'ın erken evresinde Selanik elitinin genel bir resmi ve analizi için bkz. Anna Vakalı, "Tanzimat in the Province: Nationalist Sedition (Fesat), Banditry (Egriyo) and Local Councils in the Ottoman Southern Balkans (1840 to 1860s)", Mayıs 2017, yayımlanmamış doktora tezi, Bagei Üniversitesi, s. 69-116.

15 BOA, A.MKT.UM, 245 80 (25 Temmuz 1856), A.MKT.UM, 247 16 (5 Ağustos 1856).

16 BOA, A.MKT.UM, 220 61 (8 Ocak 1856).

17 A.g.e.

18 BOA, MVL, 256 20 (23 Mart 1853). *Apağıda görüleceği üzere, aynı ifadelerle BOA, LMVL, 333 14283 (25 Mayıs 1855) dosyası içinde bulunan 18 Mart 1855 tarihli mahzar da rastlanılmaktadır.*

19 BOA, A.MKT.UM, 164 88 (20 Eylül 1854).

20 BOA, A.MKT.UM, 163 59 (31 Ağustos 1854). Bu belgede Tayyib'in rüşvet alarak adaletle karşı geldiği ('iptal-i huk') ve 'hukuk'ı uygunsuzluğu' karıştığı belirtiliyor.

21 BOA, MVL, 280 74 (8 Eylül 1854).

22 BOA, A.MKT.UM, 182 86 (18 Şubat 1855).

23 BOA, LMVL, 332 14253 (25 Mayıs 1855). Mahzar 28 Mart 1855'te yazılmıştı.

24 Evthymios Papataxiarchis, "Reconfiguring the Ottoman Political Imagination: Petitioning and Print Culture in the Early Tanzimat", Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire* (Rethymno: Crete University Press, 2012), s. 187.

25 BOA, MVL, 286 53 (23 Mart 1855).

26 BOA, LMVL, 332 14253 (25 Mayıs 1855).

27 A.g.e.

28 A.g.e.

29 BOA, MVL, 294 51 (22 Ekim 1855).

30 BOA, MVL, 296 2 (2 Ocak 1856).

31 BOA, MVL, 170 63 (30 Ocak 1856).

32 BOA, A.MKT.UM, 243 90 (15 Temmuz 1856).

33 BOA, A.MKT.UM, 250 55 (31 Ağustos 1856).

34 BOA, A.MKT.UM, 252 93 (13 Eylül 1856).

35 BOA, A.MKT.UM, 271 33 (22 Şubat 1857).

36 Nora Laif, "Petitions Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire", Elisabeth Özdamar, Sait Özervari, Feryal Tansuğ (eds.), *İstanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire* (İstanbul: Swedish Research Institute, 2011), s. 4.

37 Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine* (London: I.B. Tauris, 2014), s. 70.

İnsanın Kadim Dostu: Hayvanlar

DOSYA EDITÖRÜ: BURCU KURT

Günümüzde kentlerde yaşayan ve modernleşmenin/küreselleşmenin bir boyutu olarak yalnızlaşan insanın en önemli dostları, çoğu zaman insanlar değil hayvanlar oluyor. Günümüzde kentlerde yaşayan birçok insan ya evinde sadık bir dost olarak hayvan sahipleniyor veya sokaktaki kimsesiz canlıları besliyor, tedavi ettiriyor. Üstelik günümüzün modern toplumunda dahi insanların hayvan sevgisinin kentlerle sınırlı kaldığını söylemek mümkün değil. Köyünden yurt dışına/şehir dışına çalışmaya veya okumaya giden insanların birçoğunun, mektuplarında bir yandan geçimlik ekonomisinin temel nüvesi diğer yandan dostu olan sarı kızı (ineğini) sorması kuşkusuz Türk toplumunda alışıldık bir öge. Bununla birlikte Türkiye (veya belki Osmanlı) tarihçiliği (aslında dünya tarihçiliğinden çok da farklı olmayan bir biçimde) çok uzun süre hanedanlar, kurumlar ve savaşlarla ilgilenmiş; nice sonra sıradan insanların tarihteki serüvenine ilgi duymuş ve ancak son yıllarda hayvanlar da dahil olacak şekilde tarihin seyri içerisindeki diğer aktörlere ilgi göstermeye başlamıştır. Oysaki hem sosyo-ekonomik hem askeri hem de duygusal olarak ilk andan itibaren insanların hayvanlarla olan ilişkisi tarihin çok önemli bir parçasını teşkil ediyor. İşte biz de bu nedenle, günümüze kadar son derece ihmal edilmiş ve son dönemde -çok şükür ki- popüler hale gelen çevre tarihi çalışmalarıyla gün yüzüne çıkmaya başlamış olan insan-hayvan ilişkilerini ufak bir dosya halinde siz sevgili okuyucularımızın beğenmesine sunmak istedik. Böylece 4 Ekim Hayvanları

Koruma Günü münasebetiyle geçmişe ışık tutarak hayvan hakları konusundaki bilinçlenmeye bir nebze de olsa katkı sunmuş olacağız.

Bu dosyada insan-hayvan ilişkilerini duygusal, sosyo-ekonomik, mülkiyet ilişkileri vb. olarak mümkün mertebe her yönüyle, alanında uzman isimlerin kaleminden ele almaya çalıştık. İlk olarak değerli yazarımız İrvin Cemil Schick -günümüzde binbir eziyete uğrayan ve hayvan severlerin uğruna birçok hukuk mücadelesi verdikleri- (sokak) köpeklerine bugüne tezat bir şekilde İslam dininin ve Müslüman Türklerin ne denli özenli ve korumacı yaklaştıklarını örnekleriyle gözler önüne seriyor. Osmanlı tarihinde hayvanların rolüne değinen ilk ve kült araştırmacılarından Alan Mikhail ise Osmanlı erken dönemi Mısır'ında geçimlik tarım ekonomisinin ana ivmesi olan ehil hayvanların sayısındaki düşüşün Mısır'ın toplumsal, ekonomik ve politik ekolojisinde ne denli büyük bir dönüşüm yarattığını ele alıyor. Semih Çelik ise, benzer bir noktadan hareketle Kocaeli köylülerinin, ormana ve tarıma bağlı ekonomisinin merkezinde olan mandalar üzerinden yürüttükleri mücadeleyi mercek altına alıyor ve bir nevi bugün ekolojik tahribata karşı direnen köylülerin tarihsel arka planına ışık tutuyor. Hayvanları yalnızca 4 Ekim Hayvanları Koruma Günü'nde hatırlamak ve tarih boyunca insanlar açısından ne kadar önemli, vazgeçilmez ve gözü gibi bakılan varlıklar olduğunu hatırlatmak amacıyla hazırladığımız bu sayıyı keyifle okumanız dileğiyle...

BURCU KURT - İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Türk sokak köpeği.
Buffon's Natural
History, 1700'lerin sonu

MUTLULUK RESİMLERİMİZ NUR KOÇAK

3 EYLÜL -
29 ARALIK

SALT
kurucu Garanti BBVA
Giriş ücretsiz
saltonline.org

SALT BEYOĞLU
SALT GALATA

Müslüman Türkler ve Köpekler

İRVİN CEMİL SCHICK

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK YAŞAM VE KÜLTÜRÜNDE KÖPEĞİN ÖNEMİ YADSINAMAZ; ANCAK İSLÂM TASAVVUFUYLA KAYDA DEĞER BİR DEVAMLILIK ARZ EDEN BU OLGUYU BÖYLE BAŞİT BİR KALINTINDAN İBARET SAYMAK MÜMKÜN DEĞİLDİR. ORTA ASYA VE ORTA DOĞU KÜLTÜRLERİNİN ETKİSİYLE, OSMANLI TOPLUMUNDA KÖPEK YETİŞTİRMEK HAYLİ ÖNEM VERİLEN BİR UĞRAŞI OLMUŞTUR. KÖPEKLERİN YANI SIRA KANADI KIRILMIŞ LEYLEKLERE, SOKAĞA ATILMIŞ KEDİLERE, AÇ KALAN KUŞLARA, YORGUN BİNEK HAYVANLARINA BAKMAK İÇİN TESİS EDİLEN VAKIFLAR YÜZYILLAR BOYUNCA VARLIKLARINI SÜRDÜRMÜŞLERDİR.

Her fırsatta "ecdâdımız" edebiyatı parlayan günümüz iktidarının, iş sokak hayvanlarına gelince pek de seleflerine lâyük olamadığını görüyoruz. Gerçekten de İslâm dini, hayvanlara iyi davranılması, onlara eziyet edilmemesi konusunda örnek ilkeler getirmiştir. Sokak hayvanlarının zehirlenmesi, ormanlara terk edilmesi, "barınak" adıyla ölüm kamplarına doldurulma-

sı, iktidar partisinin savunduğu (ama pek de hayata geçiremediği) dini değerlerle asla bağdaşmıyor.

Hız. Muhammed'in kedi sevdiği ama köpek sevmeye bilinemektedir; ancak susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe su verdiği için günahkâr bir kadının Allah tarafından affedildiğine dair hadis-i şerif,¹ hayvanlara kötülük değil iyilik yapılması gerektiğini düşündüğünü açıkça göstermektedir. Hayvanlara

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hayvan sevgisi aşılamaya yönelik iki kitap. Solda: Cafer Fahri [Dikmen], *Av ve Salon Köpekleri* (İstanbul, 1927). Sağda: Curtis Wager-Smith, *Hayvan Arkadaşlar*, çev. Süleyman Hurgid (İstanbul, 1927)

bakmak; açıklarını, susuzluklarını gidermek; yaralarını sarmak İslâm'da imânın bir parçası addedilmiştir. Osmanlı tarihinde bunun örnekleri çoktur, erken dönemlerden itibaren Avrupalı gezgin ve düşünürlerin pek ilginç buldukları bu konuyu anılarında kaydettikleri görülmektedir.

Örneğin büyük deneme ustası Michel de Montaigne, muhtemelen 1580-1588 yılları arasında yazmış olduğu "De la cruauté" [Zulüm üzerine] başlıklı yazısında bir çevre ahlâkının gerekliliğini savunmakta; insanların yalnız hayvanlara karşı değil, bitkilere karşı bile birtakım vazife ve sorumlulukları olduğunu belirtmekte; örnek olarak da "Türkler'in, hayvanlar için hayrât kurumları ve hastahaneleri vardır" demektedir.² Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan geçerek Hindistan'a kadar giden Jean de Thévenot ise, ilk baskısı 1665-84 yılları arasında yapılan seyahatnamesinin Türkiye ile ilgili bölümünde şu gözlemleri yapmaktadır:

Merhametleri hayvanlara ve kuşlara bile uzanmaktadır. Pazar kurulduğu günlerde birçoğu gidip kuş satın alıp, sonra da onları serbest bırakırlar; kuşların ruhlarının, Kıyamet Günü'nde gelip, Tanrı'nın huzurunda onlardan gördükleri şefkate tanıklık edeceklerini söylerler. Gerçekten de acı çeken bir hayvan görmeye hiç dayanamazlar. ... Ve bazıları öldüklerinde şu kadar köpeğin veya hut kedinin haftada şu kadar defa doyurulması için külliyetli miktarda para vakfederler; bu parayı fırıncılara yahut kasaplara verirler ve onlar da aksatmadan ve vaktinde görevlerini yaparlar. Her gün et yüklenmiş adamların gidip vakfın köpekleriyle kedilerini çağırıklarını, etrafını çevirdiklerinde etleri aralarında paylaştıklarını görmek çok keyiflidir. Burada Türkler'in hayvanlara gösterdikleri merhametin yüz değişik örneğini verebilirim. Bize çok saçma gelebilecek olan bu tür hareketlerine sık sık tanık olmuştum. İyi giyimli birkaç adamın sokakta yürürken yeni doğmuş olan bir köpeğin yanında durduğunu, hep birden gidip taş toplayıp çevresine küçük bir duvar örerek geçen dikkatsiz birinin yanlışlıkla üzerine basmasını önlediklerini gördüm. Ve bunun gibi daha birçok örnek.³

Thévenot'dan birkaç on yıl sonra Orta Doğu'yu gezen doğa bilimci Joseph Pitton de Tournefort, seyahatnamesinde benzer şeyler söyler. Gerçi bunların kaçta kaçının kendi gözlemlerine dayandığı, kaçta kaçının ise kendinden önce gelenlerin yazdıklarından alındığı belli değildir ama örneğin şöyle der:

Müslümanların merhameti hayvanlara, bitkilere, ölülere kadar varır. Bunun Tanrı'nda makbul olacağına inanırlar çünkü akıllarını kullanabilen insanların hiçbir eksiği olmaz, oysa hayvanlar idrak sahibi olmadığından içgüdüleri bazen onları hayatlarını, bizi hayati hayatları pahasına idame ettirmeye çalışmağa iter. Büyük şehirlerin köşe başlarında köpeklere dağıtılmak üzere et satılır. Bazı Türkler merhametlerinden yaralarını sararlar, özellikle de yaşlılıklarında pek kötü muame-

Türklerin köpekler dahil her türlü hayvanı besleyip onlara iyi muamele ettiğini gösteren bir gravür. Wilhelm Serlin, Chronica turcica; oder, Ausfährlich und wahrhaftige beschreibung v. von dess Türkischen reichs ursprung und auffnehmen... Franckfurt am Mayn: Johann Wilhelm Serlins Verlag, 1664

leye tabi olmalarına neden olan uyuz hastalığı bağlamında. Hali vakti yerinde insanların, ibadet kabilinden, rahat yatmalarını sağlamak yahut yeni doğum yapmış olanları rahatlatmak için saman taşıyıp getirdikleri görülür. Onları ve yavrularını korumak için küçük evcikler inşa edenler vardır. Hatta inanması zordur ama, belirli sayıda köpek yahut kediyi haftanın belirli günlerinde doyurmak için resmen vasiyet edilerek kurulmuş vakıflar vardır. Oysa bu olağan bir durumdur ve vakıf kuranların vasiyetini yerine getirmek için İstanbul'da bazı insanlara para verilir, onlar da yol kavşaklarında hayvanlara yiyecek dağıtırlar. Kasaplarla fırıncıların bu amaç için tahsis edilmiş küçük fonları vardır.⁴

Antoine Laurent Castellan da bundan bir asır kadar sonra kaleme aldığı bir eserinde Müslüman Osmanlılar'ın hayvanlara gösterdiği şefkat ve merhametten söz eder:

İhtiyarlığa ve çocukluğa saygı gösterirler ve iyiliklerini hayvanlara kadar vardırır. Leyleklerle kırlangıçlar, kovulmak tehlikesi olmaksızın yuvalarını evlerin damlarında yapabilirler. Hatta bu, evi her türlü felâkete karşı koruyacak olan bir Tanrı lütfu addedilir. Köpekler sürü halinde sokaklarda gezinirler, onlara kötü davranmanın yay halin! Merhametli bir Türk böyle hayırlı bir iş masraflarını üstlendiği takdirde, et yüklenmiş adamlar bu hayvanlarla ve kedilerle çevrili halde dolaşırlar, onlara yiyecek dağıtırlar.⁵

Benzer görüşler daha sayısız kaynakta dile getirilmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında Simon Henry Leeder, Mimar'ın en büyük toprak sahiplerinden ve

milliyetçi liderlerinden Ahmed Menşâvî Paşa'nın, 1905 yılında öldüğünde, köpeklerle ekmek dağıtılması için yılda 24 sterlin vasiyet etmiş olduğunu kaydetmiştir örneğin.⁶ Sözü'nün kısası, bugün hayvan haklarının gündemde olduğu Batı dünyasında bundan bir-iki yüzyıl önce sokak köpeklerine ve diğer başıboş hayvanlara bakılması ve merhamet edilmesi gerçekten pek garip kaçan, egzotik Doğu'yu vatandaşlarına tanıtmak isteyen yazarların anmadan edemediği bir motifti.

Şarkiyatçı yazarların gerçeklere sadık kalmakta gösterdikleri özensizlik, tabiatıyla bu tür bilgilerin İslâm ülkelerine ait kaynaklarda da mevcut olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Sayıca daha mahdut olmakla birlikte böylelerine rastlanması, yabancı gözlemcilerinin anlattıklarının tamamen hayal mahsulü olmadığını ispatlamaya yeter. Münvever Alp'in, *Türk Folklor Araştırmaları* dergisinde yayımlanan bir makalede yazdıkları bunu teyid eder nite-liktedir:

Çiğerci. Marie Gabriel Florent Auguste de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce* (Paris, 1822)

İstanbul halkı, kadın erkek, başlarına gelen bir hastalık veya dertten kurtulmak için köpeklerle ekmek adardı. "İnşallah şu dertten kurtulayım, köpeklerle üç okka borcum olsun..." derlerdi. Dertten kurtulsa da, kurtulmasa da adağını yerine getirirdi. Bir işi yapmamağa, bir şeyi içmemeye, bir eve gitmemeye tövbe ve yemin edip de bir zaman sonra yeminini bozmak zorunda kalan kimseler de yemin kefareti olarak oruç tutmak, sadaka vermek yerine üç akşam, beş akşam köpeklerle ekmek vermekle yemin kefareti vermiş olurlar-

dı. ... Hali vakti yerinde olan birçok meraklı aileler fırınların ucuzca sattığı bayat ekmekten köpeklerle tayın bağlardı. Bütün sokak halkı köpekleri el birliği ile beslerdi. Günde üç öğün sofraya artıklarını çöp küfesine atmazlar; bir lokma ekmeği, bir küçük kemiği bile ziyan etmek istemezler; hemen sokak kapılarının hizasına, duvar dibine, ayak basmaz yere dökerlerdi.⁷

Gerçi insanların tek tek yahut örgütlenmemiş gruplar halinde sokak köpeklerine bakması bir şeydir; vakıf gibi varlığını ve dayanağını somut ve yerleşmiş yasalardan alan dini ve tarihi bir kurum başka bir şey. Bu bağlamda Halim Baki Kunter'in, Osmanlı döneminde Türkler'in kurmuş olduğu vakıflar arasında "kuşlara piring ve köpeklerle ekmek verilmesi" amacını güden vakıflardan söz etmesi,⁸ Muhammed Vâkım Şükrü'nün bir eserinde ise "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa'da Şeyh Evhad Tekyesinde şuradan buradan atılmış bırakılmış kediler için hureyre-perver bir sâhib-i merhamet günde iki sırık ciğer vakfetmiştir" kaydı bulunması⁹ ilgi çekicidir. Hayvanlar yararına şartlar taşıyan birçok vakfiye bulunduğu belirtilmiştir.¹⁰

Peki ama, bu tür vakıflar acaba kanunen geçerli miydiler? Gerçekten de vakıftan faydalananak olanın (hukuk terimiyle "mevkûfün aleyh") sadece insan cinsinden olması gerekip gerekmediği açık değildir. Köpeklerle ve diğer sahihsiz hayvanlara bakmak, onları doyurmak, sakatlananları iyileştirmek gibi amaçlarla vakıf kurmanın câiz olup olmadığının geçmişte az da olsa tartışılmış olması, her ne kadar fikir birliği sağlanamamışsa da, hiç olmazsa konunun ciddiye alındığına delâlet eder.¹¹ Ahmed Akgündüz bu konuda şöyle demektedir:

İslâm hukuklarının kahir ekseriyeti, mâlik olabilen veya lehine mülk edinilebilen herşeyin mevkufunaleyh olabileceğini yani bağımsız olarak bunlara vakıf yapılabileceğini kabul etmişlerdir. Vakıf muâmelesinde amacın ma'siyet olmayan herşey olabileceğini kabul eden Hanefîler dışındaki hukukçular, hayvanlara yapılan müstakil vakıfların da câiz olacağını ancak tayin şart olduğunu, bilinmeyen hayvana vakıf yapılsa, vakfın geliri ortada kalıp israf olacağından [câiz] olmayacağını açıklamışlardır. Bazıları ise, hayvanlara vakıf, sahibine vakıf demek olacağından, sahihsiz kuşlara ve vahşi hayvanlara vakıf yapılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Kısaca hangi hayvanların vakıftan yararlanacağı belirlendiği takdirde, yapılan vakfın cevazında ihtilaf yoktur.

Hanefî hukukçuları da aynı esasları kabul etmektedir. Ancak vakfın amacında kurbet yani sevap ve ibadet kasdını titizlikle şart koştukları için, bu konuyu daha değişik bir şekilde açıklamaktadırlar. İnsanların dışındaki şeylerin mevkufunaleyh olması İmam-ı A'zam tarafından umumî ihtiyacın ifadesi demek olan örfe bağlanmıştır. Müstakilen hayvanlara yapılan vakıfların da bir örf haline geldiği kesindir. Vakfın amacı olan kurbet kasdı ise Hz. Peygamber'in ifadesiyle hayvanlara yardımda da tahakkuk etmektedir.¹²

İran kaynaklı bir *Fahâme* yazmasından,
Ashâb-ı Khef (mağara arkadaşları)
minyatürü, ortada köpekleri Kitmîr.
TSMK H. 1702

halde sahipsiz hayvanlar yararına vakıf kurmak-
taki temel sorun, vakıftan yararlanacakların hay-
van olması değil; kimliği belirsiz hayvan olmasıdır.
Akgündüz'e göre. Hayvanlar yararına vakıf kurmanın
her durumda câiz olduğunu savunan yakın dönem
hukukçularından Şakir Berki ise, "Bu husus, vakıf-
larla ilgili eserlerde çok kısa geçilmiştir ve mücerret
hayvanlar lehine vakfın câiz olamayacağı kanaati
hâkimdir." demektedir, aksi yöndeki kendi görüşünü
dayandırdığı gerekçeler arasında şunları zikr etmek-
tedir: Vakıf, tanımı icabı bir hayır kurumudur, "yalnız
insanlara değil, çeşitli faydaları olan hayvanlara da
bu yolla hayır yapmak hiçbir mülhaza ile geçersiz
sayılamaz." Bunun yanı sıra, "Hayvanlara vakıf dinen
de câizdir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de 'Hayvanlar da zi-
zin gibi bir cemaattir' [el-En'am, 6: 38] mealindeki âyet,
derin derin düşündürücü mahiyettedir. Keza, 'İnsan
konuşan bir hayvandır' sözü de Kur'an'a uygun olarak
ifade edilmiş bir sözdür."¹³ Aynı görüşü paylaştan İs-
met Sungurbey de vardığı sonucu şöyle özetlemiştir:

İslâm hukukuna göre vakfın geçerliği için başta
gelen temel şart, mevkufünaleyhin, hem vâkıfın
inancına göre hem de hadd-i zâtında kurbet ve
ibâdet nev'inden olmasıdır. Buna göre, vâkıf, hem
mâli ibâdet yaparak Tanrı'ya yaklaşmak amacını
gütmeli, hem de vakfettiği malın menfaatlerini
İslâm hukukuna göre gerçekten hayırlı bir cihete
bırakmalıdır. İşte, vakfedilen malın menfaatinin
ancak insanlara mı, yoksa hayvanlara da mı bira-
kılabilceği sorunu da gene bu temel ölçüye göre
çözümlemek gerekir. İmdi, ... İslâm hukukunun
hayvanların yaşama ve nafaka haklarına ne dere-
ce saygı gösterilmesini istediği gerçeği göz önün-
de tutulursa, hayvanlara yapılan vakıfların da
İslâm hukukuna göre kurbet ve ibâdet nev'inden
olduğunu kabul etmek, başka bir deyişle, bu vakıf
malların menfaatini de pek hayırlı bir cihete bira-
kılmış saymak gerektiği apaçık anlaşılar.

İslâm hukukuna göre zavallı hayvanlara yapılmış
vakıfların geçersiz olduğu yolundaki görüşün ise
... yüce Allahın bütün mahlûkatının haklarına say-

gı gösterilmesini isteyen evrensel bir merhamet
ve şefkat dini olan İslâmın gerçek özü ve amacı-
yla bağdaşan bir yanı olmadığı meydandadır.¹⁴

İşin hukuki yanı ne olursa olsun, Osmanlı toplumun-
da kimsesiz hayvanlar yararına kurulmuş nice vakıf
vardı. Kanadı kırılmış leyleklere, sokaka atılmış kedil-
lere, kışın soğuğunda aç kalan kuşlara, uzun yoldan
gelip sahipleri konaklayan yorgun binek hayvanla-
rına ve bunların yanı sıra, evet, sokak köpeklerine
bakmak için tesis edilen vakıflar yüzyıllar boyunca
varlıklarını sürdürmüşler, toplumsal hayatın göz
ardı edilmemesi gereken önemli bir boyutunu teşkil
etmişlerdir.

Kitmîr, İslâm âleminin en kutlu köpeğidir¹⁵ ama
kerâmetler atfolunan, mezarı tavâf edilen tek kö-
pek olmaktan uzaktır. Türkistan'da ve özellikle
Hârezm'de yakın zamana kadar çeşitli köpek kütleri
bulunduğu bilinmektedir ve bunlar, bazı araştırmacı-
lar tarafından İslâm-öncesi inanışlarının yöre hal-
kı arasında etkilerini hissettirmeye devam etmesine
yorulmuştur.¹⁶ Gerçekten de Müslüman olmadan ön-
ceki Türk yaşam ve kültüründe köpeğin önemi ya-
sınamaz;¹⁷ ancak İslâm tasavvufuyla kayda değer bir
devamlılık arz eden bu olguyu böyle basit bir kalın-
tıdan ibaret saymak mümkün değildir.¹⁸

Hârezm bölgesinde tanınan kerâmet sahibi kö-
peklerin en ünlüsü, şüpheşiz Kübreviyye tarikatının
kurucusu Şeyh Necmüddîn Kübrâ'nın (ö. 618/1221) kö-
peğidir. Molla Abdurrahman Câmî'nin (817-98/1414-
92) *Nefahâtü'l-üns* adlı eserinde anlattığına göre "ana
şeyh velî-tirâş dahi dirler, şol sebeble ki galebât-ı
vecdde nazar-ı mübâreki her kime ki dokunsu
mertebe-i velâyete irişür idi." Bir gün şeyhle müridle-
ri oturmuş, Eshâb-ı Khef küssasını tartışırken, mü-
ridlerden birinin aklından "Aceb bu ümmet içinde bir
kimse olur mı ki anın sohbeti kelbe te'sir ide?" sorusu
geçmiş. Şeyh "nûr-ı firâsetle" müridinin bu düşünce-
sini bilmiş;

Yerinden kalkub hân-kâh kapısına varub durdı.
Nâgâh bir kelb ol yere irişdi ve bir yerde durub
kuyruğın salladı. Şeyhin nazarı ana düşdi. Fîl-hâl

başış bulub mütehayyir ve bî-hod oldı. Ve bu zîn şehirden döndürüb güristâna gıtdı v e başın yere sürer idi. Hattâ nakl itdiler ki, her yere ki varub gelür idi, elli-be altmışa karîb kilâb anın çevresinde halka olur idi. Ve ellerin ellerine koyub âvâz itmezler idi ve hiç nesne yemezler idi ve hürmetle dururlar idi. Âkıbet eklenmeyüb vefât itdi. Şeyh buyurdı tî anı defn itdiler ve kabri üzerini mamûr itdiler.¹⁹

Geçmişte, Necmüddîn Kübrâ'nın türbesinin yanı başında, Kübrevî dervişlerinin şeyhlerinin köpeği anısına köpek yetiştirdikleri bir kalenderhâne olduğu belirtilmektedir.²⁰

Câmî'nin anlattığı öykünün benzerlerine bazı başka kaynaklarda da rastlanmaktadır. On altıncı yüzyılda yaşamış olan İbnü'l-Kerbelâî, *Ravzâtü'l-cinân* ve *cennâtü'l-cenân*'da köpeğin, Kübrâ'nın nazarını aldıktan sonra hemcinslerinin "server"i, yani reisi haline geldiğini belirtir örneğin.²¹ On beşinci yüzyılın başlarında Hindistan'da yazılmış olan ve Şeyh Şu'ayb adında birine atfedilen *Menâkıbü'l-esfıyâ* adlı risâlede ise Kübrâ'nın nazarının köpeği velî yaptığı, o günden sonra köpeğin haram yemediği ve kime bakarsa, o kimsenin de velî olduğu belirtilmekte hattâ köpeğin nazarının isabet etmiş olduğu insanlardan oluşan *Kelbiyye* adında bir tarikat olduğu kaydedilmektedir.²² Böyle bir tarikatın izine başka kaynaklarda rastlanmadığını belirten Devin DeWeese, şöyle diyor:

Ancak *Kelbiyye* teriminin kullanılmış olması, Süfi menâkıbnâme biliminde (*hagiology*) kayda değer bir kavram sığramasına işaret eder. Burada söz konusu olan sadece bir velî'nin kerâmetinin hayvanlar âlemini yahut daha genel anlamda tabiatı kapsayacak şekilde genişletilmesi değil; bizâtihi velâyet'in, nazar vasıtasıyla bir köpeğe havale edilebilin, oradan da başka insanlara yansıtılabilen ve de bu aşamaların her birinde hedefini temel bir şekilde dönüştürebilen, neredeyse cismânî bir varlık haline getirilmesidir.²³

Gerçekten de velâyetin bu şekilde insandan insana aktarılabilmesi çok ilginçtir ama sürecin, herhangi bir sekteye uğramaksızın bir köpektan geçebilmesi başlı başına hayret vericidir. Köpeğin necisliğini her fırsatta ön plâna iten yorumları, bu bulgunun ışığında tekrar gözden geçirmek icab etmektedir.

Cânî Mahmûd Gıjduvânî'nin, 16. yüzyılın ilk yarısına ait olan *Miftâhü't-tâlibîn* adlı risâlesinde, Kübrevî şeyhi Hüseyin Hârezmî'nin (ö. 958/1551) tekkesinde Baba Koldaş isminde bir köpek bulunduğu, bu köpekte "Şeyh Necmüddîn Kübrâ'nın köpeğinden görülen âlâmetler" in zahir olduğu kaydedilmekte, ona ilişkin dört hikmetli hikâye anlatılmaktadır. Bunlardan biri, Hüseyin Hârezmî'nin müridleriyle birlikte Horasan'a kendi şeyhini ziyaretine gidişinin öyküsüdür: Köpek onlarla birlikte yola çıkarsa da tekkeye geri götürüp bağlarlar; ipini koparıp onlara yetiştir, tekrar geri götürürler. Bu birkaç defa tekrarlanır, köpek peşlerini bir türlü bırakmaz. Hattâ Amû Deryâ nehri bile onu durduramaz, köpek yüzerek karşıya geçer ve yolcu-

Şeyh Necmüddîn Kübrâ'nın sohbetinin kuşlara ve köpeklerle tesir etmesi. Câmî, *Nefahâtü'l-üns*. Hindistan, 1012/1603-4
British Library Or 1362

lara yetiştir. Sonunda hedeflerine ulaşırlar ve iki şeyh birlikte yirmi günlük halvete çekilir. Baba Koldaş, kaldıkları hücrenin dışında bir çukura kıvrılıp yatar ve solumağa başlar, yirmi gün boyunca oracıkta kalır. Kendisine atılan yiyeceklerle dokunmaz, sadece sabahları dervişlerle birlikte kahvaltı etmek için onlarla sıraya girer. Nihayet halvet bitince köpek yattığı yerden kalkar, kendisine verilenleri serbestçe yemeğe başlar. Böylelikle şeyhiyle aynı yolun yolcusu olduğunu ispatlamış olur. Diğer üç hikâyede de Baba Koldaş'a ilişkin ibret verici olaylar anlatılır, öldükten sonra Mankışlak taki mezarının bir "tavâfğâh" haline geldiği kaydedilir.²⁴

Baba Koldaş'a ilgili gerçekten şaşırtıcı bir ayrıntı, sonraki devirlerde dergâhı ziyaret eden hacıların, köpeğin yemek teknesi olduğu söylenen oluktan topladıkları suyun tılsımlı olduğuna inanmalaridir. Köpeğin ağzının değdiği suyun genelde İslâm'da ne kadar murdar sayıldığı hatırlandığında, bu ilk bakışta önemsiz sanılabilecek olgunun aslında ne kadar manidar olduğu hemen anlaşılır.²⁵

Rivâyete göre bu mübarek köpeği, onu kurt sanan bir Türkmen tarafından yanlışlıkla öldürülmüş, öldüren bin pişman olmasına rağmen kısa süre sonra kabilesiyle birlikte telef olmuş. Bu hikâyenin, Türkmenler arasında söylenegelen "Hocanın itini bîhal görme" atasözünün kaynağı olduğu sanılmaktadır.²⁶

Üstelik bu tür köpekli öyküler sadece Kübrevî tahrifatine has da değildir. On beşinci yüzyılın sonlarına tarihlenen *Heşt Hadika* adlı eserde, Maveraünnehir yöresinde yaşamış olan Seyyid Ahmed Beşîrî (768-868/1367-463) adlı Üveysî dervişinin tekkesinde bulunan Akkuş adındaki köpeğin de, şeyh bir gün başını okşadığı için velî olduğu, ondan sonra haram yemediği, hattâ en lezzetli yiyecekleri tepip sadece dervişlerin yediği kuru ekmeği kabul ettiği, diğer köpeklerin çevresine toplanıp yemeğini yemeyi bitirmesini bekledikleri, bir keresinde köpeğin şeyhe bir müridinin kızından haber getirdiği kaydedilmekte; öldüğünde şeyhin emriyle bir kefene sarılıp mezarlıkta müminlerin arasına gömüldüğü, ondan sonra da bir müride rüyasında beyaz bir kuş şeklinde görüldüğü anlatılmaktadır.²⁷

Karakalpakistan'da ise Şamun Nebî'nin mezarının hemen yanında bulunan, rivâyete göre vaktiyle hayatını kırtarmış olan köpeğinin mezarı, yakın zamana kadar yöre halkının ziyaret yerlerindendi.²⁸

Chantal Lemerrier-Quelquejay, "Köpeği sıkı sıkıya tasavvufa bağlayarak ona olağanüstü bir yer veren Türk İslâmîyeti, Türk göçebelerinin İslâmîyeti olmuştur." demektedir, bunu ise göçebe hayatında köpeğin vazgeçilmez önemine bağlamaktadır:

Bekçi ve koruyucu olan köpek ne bir uşaktır, ne de bir hizmetkâr; kabilenin hayatında iyi tanımlanmış önemli bir rolü bağımsızca üstlenmiş olan bir ortak, bir arkadaştır. [...] Süfilere köpeği, marîfet yolunu —yani tarikâtı— serbestçe seçmiş olan gönüllü bir ortaktır ve bu yol, onu sahibisiyle birlikte ırfan'a ve aydınlanmaya götürecektir. Köpek velî, hizmetçiden ziyade bir bakıma mürşididir. mürîdi konumundadır.²⁹

Nitekim Orta ve Batı Asya'nın, Türkmenlerin yoğun bulunduğu bölgelerinde, sarıh bir biçimde İslâm tasavvufunun çizdiği bir çerçeve dahilinde, köpek velîlerin menkıbelerinin anlatıldığı, mezarlarının ziyaret edildiği bir alt-kültür yüzyıllar boyunca mevcut olmuştur. Gerçi bu uygulamaların ve inanışların herkes tarafından hoş karşılandığı söylenemez. Örneğin Necmüddin Kübrâ'nın Moğol istilâsında öldürülmesi, bazıları tarafından bir köpeği bakışıyla velâyete erdirerek kerâmetini suiistimal etmiş olmasına yorulmuş; şecereleri belli olan şeyhlere devam edileceğine köpek mezarlarının ziyaret edilmesi, bâtılın zaferi adedilmiştir.³⁰ Yine de köpekler eskiden beri Türkmen hayatıyla özdeşleştirilmiş olmalıdır ki, *Mesnevî*'nin "Rahman olan Cenâb-ı Hakk'ın Yüce Kapisında Şeytanın Hâli ve Temsili" bölümüne Mevlânâ

Türkmenin olsa bir kelbi eger

Eyler ol bâbında va'z-ı rûy u ser³¹

beyitiyle başlamakta, Türkmenin kapısındaki köpek motifine bu bölümde tekrar tekrar dönmektedir.

Görülüyor ki Anadolu Türklerinin buraya gelmeden önceki yurtlarında, gerek İslâmîyetten önce ve gerek sonra, köpek, toplumsal hayatta önemli bir yer işgal etmiştir. Ancak köpeğin Anadolu'daki varlığı daha da eskiye gider. Kurt ailesinden evcilleştirilerek köpek cinsinin başlangıç noktasını oluşturan

hayvanların en eski kalıntılarından bazıları Orta Doğu'da, özgül olarak da Anadolu'da bulunmuştur.³² Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Çayönü höyüğünde bulunan köpek kalıntıları 9000 yıl öncesine tarihlenmiş olup,³³ dünyada bugüne kadar bulunmuş olan en eski köpek kalıntıları arasındadır. Şimdiye dek keşfedilmiş olan en eski köpek tasviri ise keza Anadolu'da, bu kez Çatalhöyük'te, bir av sahnesini temsil eden resimdedir.³⁴

Bir yandan Orta Asya, bir yandan da Orta Doğu kültürlerinin etkisiyle, Osmanlı toplumunda köpek yetiştirmek hayli önem verilen bir uğraşı olmuştur. Nitekim Batılı gezginlerin ve gözlemcilerin birçok, gördükleri cins köpeklerden ve bunlara ne kadar iyi bakıldığından kitaplarında ayrıntılı olarak söz etmektedirler. Örneğin Blaise de Vigenière (1537?-93), Laonikos Chalkokondyles'in Bizans-Osmanlı tarihine yazdığı zeylde şöyle demektedir:

Levnî'nin fîrâcasından, doğanı ve zağarıyla ava giden bir genç
TSMK H. 2164

Atlarına ve köpeklerine iyi davranmağa ve özenle bakmağa Türklerden daha meraklı insanlar dünyada yoktur. Binek hayvanlarının çadır bezi bellemelerini hiç kaldırmazlar, eyer takmak istedikleri zamanlar hariç. Ne de köpeklerinin hırkalarını çıkarırlar, koşturmak istedikleri zamanlar hariç. Onları mümkün olduğunca temiz ve pak tutarlar, kendi bedenlerinden de fazla. Ve sık sık siyah

sabun ve ılık suyla yıkarlar. Üzerleri yara olur korkusuyla kuru ot üstüne yataırmazlar, sadece taze saman üzerine yatmalarına izin verirler. Yahut da kurutulmuş, ince öğütölmüş ve dövölmüş gübre üstüne abalar ve çullar yayarak yaptıkları, atlarınkine benzer yataklıklar üzerine topluca yattırılar. Sabahları onlara yeterli miktarda ekmek yedirirler ama hep birden değıl de küçük parçalar halinde ve peyderpey—ki biz öyle yapmayız— ve saf su içirirler. Akşam da ayından verirler ve yanına ne haşlanmış et ne de çorba verirler. Hele hiç kemik vermezler çünkü dişlerinin bozulmasından

larının geniş, ard bacaklarının iyice aralık olması [...] ve böğrü hizasında incelmesi; burnunun sivri, tüylerinin kısa ve düz olması. Bütün bu özellikler bizim de bizimkilerde makbul addettiklerimizdir.³⁵ 1656–63 yılları arasında Halep'te bulunan Wolfgang Aigen ise gözlemlerini şöyle ifade etmektedir:

Onlarda *Bracke* [zağar] ve *Spierhunde* [iz sürücü] köpeklerinden çok güzel cinsler bulunur. Kulakları sarkık ve uzun, tüyleri düzdür. Kimisi kırmızı benekli beyaz, kimisi de siyah benekli beyazdır; kaplan gibi. Avda gayet beceriklidir, özellikle keklik avında. Aynı şekilde tazıları da meraklı, zarif

HAYVAN, ÖZGÖL OLARAK DA SOKAK HAYVANLARI SEVGİSİNİN TARİH BOYUNCA TOPLUMDA ÖNEMLİ BİR YERİ OLDUĞUNA ŞÜPHE YOKTUR. ZAMAN ZAMAN YETKİLİLERİN SOKAK HAYVANLARINI İTLÂF ETMEYE YÖNELİK GİRİŞİMLERİNİN BUGÜN OLDUĞU GİBİ GEÇMİŞTE DE TEPKİ ÇEKMİŞ OLMASI BUNDANDIR.

korkarlar. Ayrıca ayda bir üzerine kükört ekilmiş haşlanmış kuzu eti artığı yedirirler ki beyinleri ve bağırsakları temizlensin, iyi formda olsunlar ve duyuları keskin kalsın. Tazılarına gelince, dişlerini erkeklerinden daha zayıf tutarlar ve hayatlarında bir defadan fazla gebe kalmalarına izin vermezler.

Tazılarda beğendikleri nitelikler, boz tenli olmaları ve kuyruklarının bacaklarının arasında tutmaları ve kuyruklarının uzun ve narin olup bir fareninkine yahut daha doğrusu ucundaki püskülle bir arslaninkine benzemesi ve bacaklarının uzun, kalça-

ve iyidir. Çok koşmaktan kulakları çok uzun ve tüylüdür, uzaktan kuyrukları kuş tüyünden bir püskülü andırır. Aynı süratle hiç durmadan üç saat koşabilirler. Bu tazıları iyi tutmak için bir yıl koşmalarına izin verirler, sonra bir yıl ava çıkarırlar, sonra da bir yıl tatil verip dinlendirirler. Böylece uzun süre dayanırlar.³⁶

Aigen'den bir buçuk yüzyıl sonra, 1813–4 yıllarında Doğu Anadolu'yu gezen ve Yozgat'ta meşhur Çapanoğlu ailesiyle tanışan John MacDonald Kinneir, bir sabah derebeyinin oğlunu, yanında yirmi kadar süvariyle ava çıkarken görür:

Sultanun zağarcıları. I Turchi, 1586–1591. Codex Vindobonensis 8626

Osmanlı ulemâsından Saçaklı-zâde Mehmed bin Ebî Bekir el-Mar'aş'ının (ö. 1737) *Katlûl-kilâb* başlıklı Arapça risâlesi Türkçeye de çevrilmiş, üstelik bu çeviri 1887'de İstanbul'da basılmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte hayvan, özgül olarak da sokak hayvanları sevgisinin

tarih boyunca toplumda önemli bir yeri olduğuna şüphe yoktur. Zaman zaman yetkililerin sokak hayvanlarını itilâf etmeye yönelik girişimlerinin bugün olduğu gibi geçmişte de tepki çekmiş olması bundandır.⁴¹

DİPNOTLAR

- 1 Sahih Buhârî 3321.
- 2 Montaigne (1865-66): 453-4.
- 3 Thévenot (1687): 51.
- 4 Tournefort (1717): 2. 354-5.
- 5 Castellan (1811): 2. 227.
- 6 Leeder (1912): 108; ayrıca bkz. 80-81.
- 7 Alp (1992): 140, 143.
- 8 Kunter (1938): 111; ayrıca bkz. 105.
- 9 İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesinde mahfuz bulunan 'Evkaf-ı Ümmet Târîhi' başlıklı el yazması eserden aktaran Sungurbey (1993): 249.
- 10 Bahâeddin Yedîlîyûd'in araştırmalarında bu tür kayıtlara sık tesadüf ettiğini aktaran Sungurbey (1993): 258.
- 11 Söz konusu tartışmaların özeti için bkz. Sungurbey (2003): 237-58; Ağkündüz (1996): 255-6.
- 12 Ağkündüz (1996): 255-6.
- 13 Berkî (1990): 27-29.
- 14 Sungurbey (1993): 240.
- 15 Bkz. Schick (2016).
- 16 Orneğin bkz. Snyesaryev (1969): 319-24.
- 17 Orneğin bkz. Tryjarski (1979): Golden (1997): 179-83; Orneğin bkz. Çakır (1988). Çök yakın dönemlere kadar Azerbaycan ve Irak gibi bazı yörelerde kullanılmaya devam eden on iki hayvanı takvimde köpeğin anlamı için bkz. Turan (1941): 95 ve 106; ayrıca Bazin (1991): 117-227.
- 18 Bu doğrultuda hayvânî inandırıcı olduğunu düşündüğüm bir çalışma için bkz. DeWeese (2000): 478-94; aşağıdaki örneklerin birçoğu bu ligine

- makaleden alınmıştır. Daha genelde, heterodoks inanışların ve uygulamaların, İslâm-öncesi dönemin kalıntılarında ibaret sayılmasının sakıncaları konusunda bkz. Karamatafa (1994): 10-1.
- 19 Câmî (1980): 476. (Metnin okunması kolaylaştırmak için noktalama işaretleri ilâve ettim.) Ayrıca bkz. Câmî (1938): 419-20.
- 20 Snyesaryev (1969): 321-2.
- 21 İbnü'l-Kerbelaî (1344-5): 2. 321.
- 22 Aslında kelbiyye, adını Yunanca kynikos (köpek) kelimesinden alan kinizm felsefesinin Arapça-Osmanlıca addır. 'Yaşamın biricik ereğini hiç bir şey gereksinim duymama ve kendi kendiyile yettine, kusacası salt özgürlük olarak erdemde bulan Sokratesçi Yunan felsefe okulu' (Akarsu, 1975: 115) şeklinde tanımlanan bu dünya görüşü ve hayat tarzına İslâm dünyasında en fazla yaklaşan felsefenin Melâmîlik (Melâmiyye) olduğu söylenebilir. Ancak burada sözü edilen tarihin Melâmîliğin bir kolu olup olmadığı belli değildir; hattâ bu sözler pek âlâ kelbiyye terimine yakıştırılmışıyduurma bir zahat da olabilir.
- 23 1313 tarihli Kalkûta baskısından aktaran DeWeese (2000): 466-8.
- 24 Aligarh, Lucknow ve Taşkent'te mahfuz bulunan elyazmalarından aktaran DeWeese (2000): 471-6.
- 25 DeWeese (2000): 478.
- 26 Lemercier-Quelquejey (1986): 40.
- 27 Taşkent ve İslâmâbâd'da mahfuz bulunan elyazmalarından aktaran DeWeese (2000): 470-1.

- n. 20.
- 28 Lemercier-Quelquejey (1986): 40.
- 29 Lemercier-Quelquejey (1986): 39.
- 30 DeWeese (2000): 464-6 ve 468-71.
- 31 Mevlânâ (1967-72): 5. 119.
- 32 Olsen (1985): 71-8; Clark (2001).
- 33 Lawrence (1967): Reed (1969): 369-71.
- 34 Ancak resimdeki hayvanın köpek olmayabileceği; onu köpek olarak teşhis etmenin başka nedeninin, gaykıl avlayan bir insanla birlikte tasvir edilmesi olduğu da belirtilebilir; bkz. Reed (1969): 370-1.
- 35 Vignere (1682): 46.
- 36 Aigen (1980): 68-9. Brocken (Fransızca broque) karşılığı olarak 'zağar' cinsini önerirken François Viré'ye dayanıyorum. (İbn Mencil, 1984: 111.) Adı biraz ilerideki İtalyanca metinde de brocco şeklinde geçen bu köpek cinsi, Fransızca chiens d'arrêt, İngilizce pointer ve setter gibi adlarla anılan av köpekleri sınıfına dahil olup, avcılara vurana kadar hareketsiz beklemesi, sonra da koşu avı bulması ve sahibine taşmasıyla tanınır.
- 37 Kinner (1818): 88. Metinde Yozgat'a Coscot, Çapanoğlu'nun da Chapwon Gresi denmektedir.
- 38 Davis (1879): 151.
- 39 MacFarlane (1829): 193. Metinde Manisa'ya Magnesia, Kara Osmanlı'da da Carasman-Oğlu denmektedir.
- 40 Saçaklı-zâde [Mehmed], *Köpekler*, çev. Mahrûkî-zâde [Câfer] (Konstantinye: Matba'â-ı Ebûzîya, 1304).
- 41 Bkz. Schick (2010).

KAYNAKÇA

- Aigen, Wolffgang. *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663). Ein Abriss aus den "Reiss-Beschreibungen" des Wolffgang Aigen*. Haz. Andreas Tietze. Viyana: Verlag des Verbandes der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1980.
- Akarsu, Bedîa. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Ağkündüz, Ahmed. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tarihinde Köpek Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- Alp, Müniver. "Sokak Köpekleri." [İlk baskısı: *Türk Folklor Araştırmaları* 182 (1964): 45]. İstanbul'da *Gündelik Hayat* içinde. Haz. İ. Gündâğ Kayaoğlu ve Ersu Pekin. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1992: 138-43.
- Bazin, Louis. *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapeşte: Akadémiai Kiadó ve Paris: Éditions du CNRS, 1991.
- Berkî, Şakir. *Vakıflarla İlgili Önemli Meseleler*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1990.
- Caferoğlu, Ahmet. "Türk Onomastikünde 'Köpek' Kültürü." *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı*. Belleten 361. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988: 1-11.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefahatü'l-ün*. Haz. Mehdi Tevhidîpür. Tahran: Sa'di 1336.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefahatü'l-ün min hadarâtü'l-kuds*. Çev. ve gerçelden Lâmi'l-Celbi. Sunuş Süleyman Uludağ. İstanbul: Marifet Yayınları, 1980.
- Castellan, Antoine [Laurent]. *Lettres sur la Grèce. l'Hellasport et Constantinople, faisant suite aux Lettres sur la Morée*. Paris: H. Agasse, Imprimeur-Libraire, 1811.
- Clark, Terence. "The Dogs of the Ancient Near East." *Dogs in Antiquity. Anubis to Cerberus. The Origins of the Domestic Dog* içinde. Haz. Douglas Breger, Terence Clark ve Adrian Phillips. Warminster: Aris & Phillips, 2001: 49-80.
- Davis, Edwin John. *Life in Asiatic Turkey: A Journal of travel in Cilicia (Pedas and Trachoe), Isauria and parts of Lycronia and Cappadocia*. Londra: Edward Stanford, 1839.
- DeWeese, Devin. "Dog Saints and Dog Shrines in Kubravi Tradition: Notes on a Hagiographical Motif from Khwârazm." *Miracle et Karmâ. Hagiographies médiévales comparées* içinde. Der.
- Denise Aigle. Turnhout: Brepols, 2000: 459-97.
- Golden, Peter B. "Wolves, Dogs and Çipçaq Religion." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 50. n. 1-3 (1997): 87-97.
- İbnü'l-Kerbelaî [Hüseyni Kerbelâî Tehez]. *Ravzatu'l-cinnâ veccennatü'l-cennâ*. Haz. Cafer Sultan el-Kurrât. Tahran: Bûngâh-ı Tercüme ve Neğr-i Kitâb, 1344-9.
- [İbn Mencil, Muhammed] İbn Mangli. *De la chasse. Commerce des grands de ce monde avec les bêtes sauvages des déserts sans onde*. Çev. ve haz. François Viré. Paris: Sindbad, 1984.
- Karamatafa, Ahmet. *God's Unruly Friends. Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- Kinner, John MacDonald. *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*. Londra: John Murray, 1818.
- Kunter, Halim Baki. "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel bir Etüd." *Vakıflar Dergisi* 1 (1938): 103-29.
- Lawrence, Barbara. "Early Domestic Dogs." *Zeitschrift für Säugtierkunde*, c. 32. k. 1 (1967): 44-59.
- Leeder, Sijmon [Henry]. *Valley Mysteries of Egypt and the Religion of Islam*. Londra: Eveleigh Nash, 1912.
- Lemercier-Quelquejey, Chantal. "Lions pieux et chiens mystiques dans la tradition chrétienne et musulmane." *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Beningson* içinde. Der. Çiğnaltı Lemercier-Quelquejey, Gilles Veinstein ve S. Benders. Wimbush. Louvain ve Paris: Éditions Peeters, 1986: 31-41.
- MacFarlane, Charles. *Constantinople in 1828. A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces, with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*. Londra: Saunders and Otley, 1829.
- Mevlânâ Câleddin Rûmî. *Mesnevi-î Şerif*. Aslı ve Sadeleştirilmiş Manzum Nâhiî Tercümesi. Haz. Âmil Çelebioğlu. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967-72.
- [Montaigne, Michel Eyquem de]. *Essais de Michel de Montaigne*. Haz. Joseph-Victor Le Clerc. Paris: Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, 1865-66.
- Olsen, Stanley J. *Origins of the Domestic Dog*. The
- Fossil Record. Tucson: The University of Arizona Press, 1985.
- Reed, Charles A. "The Pattern of Animal Domestication in the Prehistoric Near East." *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* içinde. Der. Peter J. Ucko ve Geoffrey W. Dimbleby. Londra: Gerald Duckworth & Co., 1969: 361-80.
- Schick, İrvin Cemil. "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası." *Toplumsal Tarih* 200 (Ağustos 2010): 22-33.
- Schick, İrvin Cemil. "İslamiyet'in en Kutlu Köpeği Kitmîr." K24: Kitap, Kültür, Kritik (2 Haziran 2016). <http://t24.com.tr/k24/yazi/islamiyetin-en-kutlu-kopegi-kitmir>. 723
- Snyesaryev, Gilyey [Гильевич] Ryeliktı domusul' manskih yverovaniy i obyadov u Uzbeykov Horyezma. Moskova: Izdatyeltstvo "Nauka", 1969.
- Sungurbey, İsmet. *Hayvan Hakları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi, 1993.
- Thevenot, Jean de]. *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant in Three Parts*. *vis. into I. Turkey, II. Persia, III. The East-Indies*. London: Printed by H. Clark for H. Faithorne, J. Adamson, C. Skene and T. Newborough, 1687.
- Tournefort, Joseph [Piton de]. *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy, contenant l'Histoire ancienne et moderne de plusieurs îles de l'Archipel, de Constantinople... Lyon: Chez Anisson et Pouzel, 1717.*
- Tryjarski, Edward. "The Dog in the Turcic Area. An Ethnological Study." *Central Asiatic Journal*, c. 23. n. 3-4 (1979): 297-319.
- Turan, Osman. *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1941.
- Vignere [Vignière], Blaise de. "Illustrations de Blaise de Vignere Bourbonnois, sur l'Histoire de Chalcondide Athenien, de la decadence de l'Empire grec, de l'establissement de celuy des Turcs." *Histoire des Turcs. Second tome, contenant ce qui s'est passé dans cet empire depuis l'an 1612 jusque l'année presente 1649 par Franc de Mezeroy, avec l'Histoire du serail par le Sr Boudier, les illustrations sur l'Histoire de Chalcondide par Blaise de Vignere...* Paris: Augustin Courbé, 1662.

SINIRIMIZ GÖKYÜZÜ

Kurumsal Çözüm Ortaklığı

- Kongre, seminer ve toplantı organizasyonları
- Yurtiçi ve yurtdışı otel rezervasyonları
- Bayii teşvik gezileri
- Uçak biletleri

1988'den beri
Oasis

Grubunuza Özel İlgi Turları

- Gastronomi, mimarlık, tarih, müzik, sanat

İstiklal Cad. Union Han 237/1 34420 Beyoğlu-İstanbul

T: +90 212 292 47 14 F: +90 212 292 47 07

oasis@oasis.com.tr

www.oasis.com.tr

Accredited
Agent

Hayvanlar, Enerji ve Osmanlı Mısırı'nda Emegın Ekonomisi*

ALAN MIKHAIL

MISIR'DA 1780-1810 DÖNEMİNDE ENERJİYLE İLGİLİ DEĞİŞİKLİKLERİN MERKEZİNDE HAYVANLAR BULUNUYORDU. HAYVANLARIN MERKEZİ ÖNEMİNİN AZALMASI, MISIR'IN GEÇİMLİK ERKEN MODERN TARIM EKONOMİSİNDEN TİCARİ TARIMA, BÜYÜK TOPRAK SAHİPLİĞİNE VE YOĞUN İNSAN EMEĞİNE DAYALI BİR EKONOMİYE GEÇİŞİNDEKİ EN HAYATİ ETKENLERDENDİ. MEHMET ALİ PAŞA HANEDANI VE MISIR BÜROKRASİSİNİN KUDRETİNE ŞAHİTLİK EDEN DÖNEM, HAYVANLARIN DEĞİŞEN POLİTİK EKONOMİLERİNİ HESABA KATMADAN ANLAŞILAMAZ.

Biz insanlar yalnız değiliz. İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde, en azından on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar, hayvanlar la kurdukları muhtelif ilişkiler insan topluluklarının temel meselesi olmuştur. Ancak hayvanlar insanlık tarihinin her yerinde bulunduğundan tarihçilerin nezdinde büyük ölçüde görünmez olarak kalmışlardır. Yine de antropoloji, edebiyat çalışmaları, felsefe ve coğrafya gibi alanlardaki bilimsel çalışmaları takiben pek çok tarihçi ilgisini tarihsel ilişkiler arasından en belirgin olan ilişki biçimine yöneltiliyor: insanlar ve diğer hayvanlar arasındaki ilişki.

On sekizinci yüzyılın ortasına kadar insan-hay-

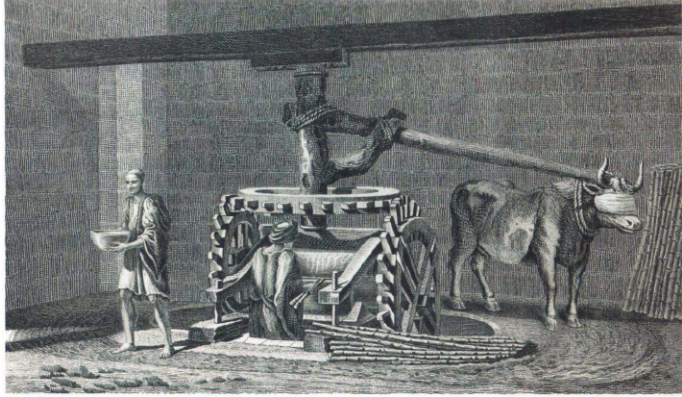
van ilişkileri toplumsal ve ekonomik hayatta kilit bir rol oynamaktaydı. Bilhassa kırsal topluluklar hayvan emeğine göbekten bağlıydı. Ancak neredeyse tüm erken-modern tarım toplumları, ekonomilerinin ticarileşmesi ve modernleşmesini içeren bir tür dönüşüm geçirdiğinden, bu ilişki kabaca 1750-1850 arasında değişmeye başlamıştı. Geçimlik tarımdan ticari tarıma doğru dönüşümleri tartışan tarih yazınının kahramanları her zamanki gibi toprak, insan emeği ve sermaye birikimiydi.

Osmanlı Mısırı'nda insan ve hayvan emeğinin tarihi, konunun önemine işaret ediyor. Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan tarihçiler on

Osmanlı Mısırı'nda pullukla tarla süren çiftçi. Commission des sciences et arts d'Égypte, État moderne, vol. 2. Description de l'Égypte, ou, recueil de observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, publié par les ordres de Sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand (Paris, 1809-1828), Arts et métiers, planche 8. Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University

**Manda öküzü tarafından
öğütülen şeker kamışları**
Commission des sciences et
arts d'Égypte, État moderne,
vol. 2. Description de l'Égypte,
ou, recueil de observations et
des recherches qui ont été faites
en Égypte pendant l'expédition
de l'armée française, publié
par les ordres de Sa Majesté
l'empereur Napoléon le Grand
(Paris, 1809-1828), Arts et métiers,
planche 7. Beinecke Rare Book
and Manuscript Library, Yale
University

dokuzuncu yüzyıl dönümünde gerçekleşen ve Orta Doğu'yu şekillendirmiş olan bazı toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümleri açıklama yolunda 1780-1810 döneminin cazibesine kapılmışlardır. Örneğin Mısır'da küçük bir yerel ayanlar grubunun büyük miktarda araziye temellük etmesinin Mısır'ı ve imparatorluğun geri kalanını dönüştürmeye başlaması on sekizinci yüzyılın sonlarına tekabül eder.¹ İzleyen yıllarda Kahire'de son yüzyılların en merkezileşmiş hükümeti doğacaktır. Bu hükümet bir dizi yayılcı savaşa kalkıştı; okullar, bakanlıklar, hastaneler ve başka devlet kurumları kurdu; köprüler, su yolları ve diğer altyapı inşaatları gerçekleştirdi.² Bununla birlikte 1780-1810 arasında Mısır'ın iki başat kentinde – Kahire ve İskenderiye – nüfus hızla yükseldi.³ Bu olayların neden gerçekleştiği Osmanlı Mısır'ı üzerine çalışan tarihçilerin cevap aradığı sorulardandır. Benzer siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçleriyle erken modern kırsal ekonomilerin ticarileşmeleri dünya genelinde bu dönemde gerçekleşmiştir. Mısır örneği, kırsal ekonomilerin hayvan emeğinden uzaklaştığı mekanizmaları aydınlatması itibarıyla dünya çapındaki bu gelişmeleri anlama çabamızda yol göstericidir.

Osmanlı merkezi bürokrasisinin İstanbul'daki arşiv kayıtları, Mısır'ın kırsal mahkemelerinin ve İngiliz imparatorluk kurum arşivlerinin bu çerçeveden okunması 1780-1810 döneminde ehlileştirilmiş hayvanların değişen ekonomik statülerinin, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal bir eyaletinden imparatorlukla daha gevşek bağları olan merkezileşmiş bir bürokratik proto-devlete doğru dönüşümünde merkezi bir rol oynadığını göstermektedir.⁴ Osmanlı Mısır kırsalında erken modern dönemdeki temel zenginlik kaynaklarından birisi büyükbaş hayvanlardı.⁵ 1780'den itibaren Mısır, hem insan hem de hayvan nüfuslarını kıran iklim olayları ve salgınlardan mustarip olmuştur. Çok sayıda hayvanın kısa sürede ölümü kırsalda zenginliğin yeniden düzenlenmesini gerektirmişti. Büyük ölçüde harap olmuş bir kırsal ekonominin içinde Mısırlı elitler başka tür zenginlik biçimlerine yöneldiler. Bunlardan en önemlisi topraktı. On sekizinci yüzyılın son on yılları küçük bir grup kırsal ayanın büyük miktarda toprak temellü-

küne ve bundan doğan zenginliği Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde siyasi güç elde etme yolunda kullanılmasına sahne olmuştu.⁶ Bu toprakları üretken hale getirmek için yeni arazi sahiplerinin bu dönemde hastalık ve kuraklıktan telef olan pek çok hayvanı ikame edecek emek gücüne ihtiyaçları vardı. İşte bu açığı Mısır köylüsünü angarya altında çalıştırmakla giderdiler.

Hayvan gücünden insana ve nihai olarak da makineye geçiş Osmanlı Mısır'ında enerji rejimini temelden dönüştürmüştü.⁷ Kömür ve buhardan önce Mısır'da kullanılabilir enerjinin temeli kaba insan gücünün yanında hayvan gücüydü.⁸ Toplumların enerji kaynaklarını nereden ve nasıl elde ettiklerinin analizi herhangi bir ekonominin, kültürün ya da ekosistemin anlaşılmasında temel önemdedir.⁹ Erken modern Mısır kırsalının ya da sanayi-öncesi dünyanın büyük kısmının ekonomisinde hayvan gücünün rolü dikkate alınmadığı takdirde hikâyenin büyük kısmı yok sayılacaktır.¹⁰ Dolayısıyla on sekizinci yüzyılın sonunda Mısır'daki köklü ve çeşitli değişiklikler, bu dönemde büyük kırsal mülklerin ortaya çıkışı ile Mısırlıların daha çok ve farklı enerji kaynakları talep etmeleri arasındaki diyalektik ilişkiyle açıklanabilir.

Dahası Mısır örneği, 1800 yılını insanlık tarihinin güneş enerjisinden fosil yakıtlara geçişin miladı olarak tanımlayan çevre tarihi ve iktisat tarihi yazını üzerine anlamlı bir değerlendirme de sunmaktadır.¹¹ Osmanlı Mısır'ı örneği de kabaca bu tarihlendirmeyi izliyor ancak bu dönüşümün hayati bir ara safhasının hayvan emeğinden insan emeğine geçiş olduğunu gösteriyor. Hayvan nüfusu azaldıkça emek gücü açığı ortaya çıkmış ve bu durum, mülklerini genişletmek için daha fazla emek, disiplin, verimlilik ve iş kapasitesi talep eden yeni kırsal elitleri işçi aramaya zorlamıştır. Mısır örneği, temel olarak kırsal geçim ekonomisinden ticari ekonomiye geçiş mümkün kılan ekonomik ve enerjiyle ilgili dönüşümlerde – kır toplumlarının tarihinde hayati bir dönüşüm – hayvanların işgal ettiği kilit rolü aydınlatmaktadır.

Erken modern dönemde (ve elbette öncesinde) Mısır toplumu ehil hayvanlara dayanarak ayakta

15. yüzyılda Mısır'da yazılmış bir eserde yer alan atın anatomisi deseni

kalabilmişti.¹² Mısır kırsalındaki hayvanların çoğunluğu olan büyükbaş hayvanlar tarlaları sürmekte, süt üretmekte, su dolaplarını döndürmekte, mal ve insan taşımakta ve ısı üretmekteydiler. Fosil yakıtlar çağından önce topluma güç veren enerji bu hayvanlardı. Dolayısıyla Osmanlı Mısır'ının (hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bir bölgesinin ya da daha geniş anlamda erken modern dünyanın) tarihi ehil hayvanların rolünden bağımsız düşünülemez.¹³

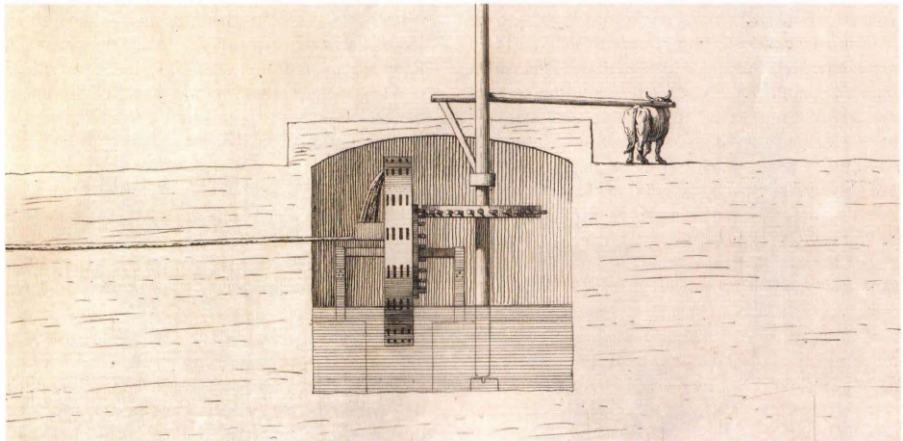
Hayvanlar imparatorluğun toplumsal, ekonomik, kültürel ve mimari yapılarına enerji sağladıkları muhtelif yollarla bağlıydılar: emekçiler olarak; gıda ve içecek kaynakları, taşımacılık ve ticaret için güç depoları ve kışın hanelerde vücut sıcaklığı kaynakları olarak. Dolayısıyla tebaasını doyurmak sadece Mısır'daki imparatorluk idarecilerinin değil, topraklarındaki tarımsal kapasiteden faydalanmak isteyen bu erken modern imparatorluk için hayvan gücünü ve ilgili teknolojiyi kullanmak yolunda itici bir güçtü.¹⁴ Kaba güce, üretkenliğe ve hayvan emeğine bu derece bağımlılık, kendine has bir düzeni ve fiziksel coğrafyası –ve bir hayvan enerjisi rejimi– olan, hayvanlar olmaksızın ya da başka hayvanların varlığı

halinde biçimsel olarak bambaşka olacak bir kırsal dünyayı yaratmıştı.¹⁵

Osmanlı Mısır'ının tarım ekonomisi içinde ehil hayvanların ön planda olması kırsaldaki tüm toplumsal katmanlara mensup kişilerin hayatlarını ve yaşayışlarını yapılandırmıştı. Kırsal elitler –emirler, askeri hanehalkı, şeyhler, mültezimler ve imparatorluk memurları– işçi olarak değerlendikleri çok sayıda hayvana sahipti. Mısır'ın köylü çiftçilerinin de –yani kırdan yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunun– genellikle bir düzine kadar hayvanı vardı.¹⁶ İmparatorluktaki en büyük ve en üretken tarımsal sermaye biçimlerinden biri olarak hayvanlar, Mısır'daki kırsal toplumun ekonomik temelini önemli kısmını oluşturmaktaydı.¹⁷

Hayvanların kırsal zenginlikteki paylarını tereke kayıtları üzerinden takip edebiliyoruz.¹⁸ Buna göre kırsaldaki dörtayaklılar arasında Mısır camışı/ manda öküzü ekonomik hiyerarşinin zirvesinde yer almaktaydı.¹⁹ Atların ölen çiftçilerin tereke kayıtlarında karşımıza çıktığı nadir durumlarda veya daha çok kaza merkezi olan şehirlerde yaşayan zenginlerin kayıtlarındaki fiyat bilgisi, atların bazen manda öküzlerinden daha kıymetli olduğuna işaret etmektedir.²⁰ Yine de çoğu zaman manda öküzü bir attan daha fazla para ediyordu.²¹ Her halükarda atlara Mısır kırsalında nadiren ve genellikle zenginlerin elinde rastlanıyordu.²² Mısır kırsalındaki hayvan hiyerarşisinde eşekler, inekler ve erkek develer öküzler, dişi develer ve manda öküzlerinin altında yer almaktaydı.²³

Emek, hayvanların erken modern Osmanlı Mısır'ında sahip oldukları değerin temeliydi. Hareket ettirme, itme, çekme, küreme, taşıma, sürüklenme ve sürme neredeyse tamamen su mandası, deve ve eşeklere has tarımsal faaliyetlerdi. Dolayısıyla bu hayvanlar kırsal ekonominin sürdürülmesinde merkezi rol oynuyorlardı. Sayısız arşiv kaydından da anlaşılacağı

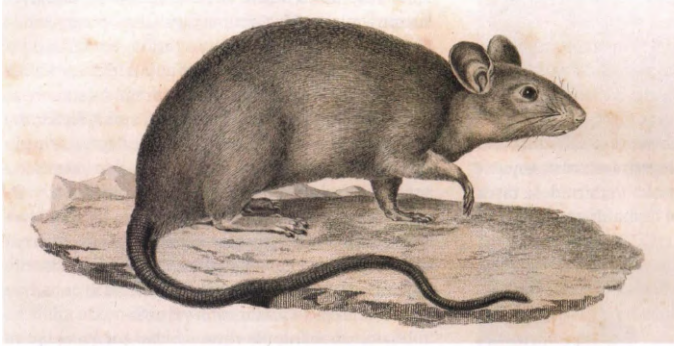
Mısır'da bir su çarkının mekanığı. Frederik Ludvig Norden, *Voyage d'Égypte et de Nubie*, par Frederic Louis Norden, ouvrage enrichi de cartes & de figures dessinées sur les lieux, par l'auteur même, 2 vols. (Copenhague, 1755), 2: planche 53. Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University

üzere hayvanlar Osmanlı Mısır'ının yerleşmiş kırsal sulama altyapısının bakımı, tamiri ve çalıştırılmasında düzenli bir şekilde kullanılmaktaydı.²⁴ İnekler ve manda öküzleri özellikle su dolaplarını döndürme kabiliyetleri nedeniyle aranan hayvanlardı.²⁵ Develer su dolaplarını döndürmekte nadiren kullanılıyor ve daha çok taşıma ve nakliye işlerine koşulluyorlardı.²⁶ Hayvanlar sulama gibi hayati bir ihtiyaç etrafında sıklıkla alüvyon birikintilerini temizleme ve daha özde de sulama kanalı kazımı ve kanal bentlerinin güçlendirilmesi işlerinde kullanılıyordu.

Ehil hayvanlara yüklenen tarımsal işlerin bir kısmıyla ilgili bu hızlı gözlem, bu hayvanların Osmanlı

za giden yolda anahtar konumuna geldiği, başkalaşmış, öncülü ve dönüşü olmayan bir yola sokmuştu.

1780'lerden itibaren meydana gelen salgınlar, kıtlıklar ve şiddetli hava olayları Mısır kırsalında büyükbaş hayvan ve diğer ehil hayvanların nüfusunda yıkıcı bir etki yaratmıştı.²⁸ Birbirine tesadüf eden insan ve hayvan hastalıkları on sekizinci yüzyılın son on yıllarına damgasını vurmuştu.²⁹ Bu kuraklık, salgın hastalık ve gıda kıtlığı olayları insanlar, hayvanlar, böcekler ve kemirgenler arasında kut kaynaklar üzerinde yoğun bir rekabet yaratmaktaydı. İnsanlar ve hayvanların yiyecek bir şeyleri yoktu ve açlıktan ölüyorlardı.

18. yüzyılın sonunda
İskenderiye sıçanı

Commission des sciences et arts d'Égypte, *Histoire naturelle*, vol. 1. *Description de l'Égypte, ou, recueil de observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*, publié par les ordres de Sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand (Paris, 1809-1828). Mammifères, planche 5. Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University

Mısır'ında kırsal dünyanın hayati önemdeki kalori motorları olduğunu gösteriyor. Bu hayvanların kaslarından gelen enerji olmasaydı kırsal dünya işleyemezdi. Köylülerin neredeyse tamamının hayvanlardan çeşitli şekillerde faydalanması, bu hayvanları Mısır kırsalının en önemli ekonomik metaları haline getirmiştir; arşivler hayvanların tek başına Mısırlı köylülerin ve kırsal elitin en büyük zenginlik kaynağı olduğunu ortaya koyuyor.²⁷ Bu tarımsal ekonomik düzeni oluşturan hayvanların sayısında, kalitesinde veya türlerinde meydana gelen herhangi bir değişikliğin sonuçları da elbette muazzam olacaktı.

Hayvanlar ile insanlar arasındaki yakın ilişki ve karşılıklı bağımlık on sekizinci yüzyılın sonlarında büyük ölçüde değişmeye başladı. Hayvansal zenginliğin çoğu yakında uçup gidecekti ve nihayetinde ortaya çıkan hayvan gücü açgönlü yerini dolduracak yeni bir enerji rejimi aranmaya başlanacaktı. Hayvansal zenginlik ve enerjiden bu uzaklaşmanın temel sebebi, ehil hayvan nüfusunda on sekizinci yüzyılın sonunda Mısırlı elitlerin İstanbul'daki Osmanlı bürokrasisinin merkezi otoritesinden kurtulmaya yönelik artan siyasi çabalarına koşut, yüksek miktardaki azalmaydı. Yüzyılın sonunda ölüm, hastalık, kuraklık ve yıkımdan oluşan bir eritme kabından, kırsalda hayvanların daha az rol oynadığı yeni bir ekonomik manzara kalıba dökülmekteydi. Dahası, bu yeni ekonomik ve toplumsal topografyayı meydana getiren yılların ızdırabı ve elitlerin ekonomik ve siyasal manevraları Mısır'ı hayvanların yerine insan emeğinin ve toprağın kırsal ekonomik prestije ve siyasal nüfu-

1780-1810 döneminde Mısır'da meydana gelen bu felaketlere ilaveten on dokuzuncu yüzyılın ilk yılları, kitlesel hayvan ve insan ölümlerini daha da belirginleştiren tarihsel önemi yüksek hava olayları ve meteorolojik aşırılıklara sahne olmuştu.³⁰ İnsanlar, büyükbaş hayvanlar, ekinler ve balıklar bu aşırı hava koşulları sebebiyle ölmüşlerdi. Bu olağanüstü hava olayları hayvanları, ekinleri ve bazen insanları da alıp götüren yıllık su taşkınlarına eşlik ediyordu.³¹ Dolayısıyla 1780-1810 dönemi Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Mehmet Ali'nin Nil vadisinde gücü ele geçirmesine sahne olmuşsa da, bu dönem Mısır'daki ehil hayvanların nüfusunda çok daha hayati ve tarihsel olarak bağlayıcı olan devasa bir azalmayı da beraberinde getirmişti.³²

Mısır köylüleri, Mısır'daki ehil hayvan nüfusunun azalmasını toplumsal ve ekonomik sonuçlarını ani ve şiddetli bir şekilde hissetmişti. Hayvanların yokluğunda çiftçiler tahıl harmanlamak ve su dolaplarını döndürmek için - kendilerini bu aletlere koşturmak dahil - alternatif yöntemler aramaya başladılar.³³ Ancak kırsaldaki altyapının büyük kısmı hayvanlar için inşa edilmişti, insanlar için değil. Bu gerçeğe yüzleşen bazı çiftçiler ölen hayvanlarının yerine başka hayvanlar ikame etmeyi denedi. Ancak kırsaldaki hayvan sayılarındaki büyük düşüş düşünülürse, bu hayvanları satın alma ve beslemenin maliyeti el yakacak seviyedeydi.³⁴

Satın alarak, zorbalıkla veya hırsızlıkla hayvan elde edebilen kırsal elitler önemli bir üstünlüğe sahip olmuştular. Büyük arazileri bir araya getirebilme ve

mevcut olanları büyütebilme kabiliyetleri sayesinde Mısır'daki geçimlik çiftçilerin çoğuyla aralarındaki farkı açabilecek durumdaydılar. Dolayısıyla hayvan emeğinin bedelini ödeyebilen zenginler dönemin en önemli enerji kaynağını kontrol edebiliyorlardı. Tarımsal kaynakların, özellikle de toprağın, on sekizinci yüzyılın sonlarında böyle bir fırsatı kollayan kırsal elitlerin elinde birikmesi bu dönemi ve izleyen on yılları karakterize etti.

Mısır'ın insan ve hayvan nüfusu elbette daha önceden de doğal afetler ve savaşlar nedeniyle büyük düşüşlere maruz kalmıştı. Ancak on sekizinci yüzyılın son dönemindeki demografik değişimini daha önceliklerden farklı kılan ve daha sonraki dönemler için önemli derecede kurucu hale getirecek olan şey, Mısır'daki ve imparatorluğun başka yerlerindeki taşra elitlerinin bu dönemden önce Osmanlı imparatorluk

Kuyu Başında Üç Deve. Ressam: Joseph Austin Benwell, 1874

idaresinden kendilerini koparmaya yönelik girişimleri idi.³⁵ Dolayısıyla yerel güç grupları on sekizinci yüzyılın sonunda hayvan ve insan nüfusları azaldığı sırada çoktan toprağı kontrol altına almanın peşine düşmüşlerdi. İnsan ve hayvan nüfusunundaki azalmalar bekledikleri fırsatı önlerine getirmişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndan siyasi ve ekonomik özerklik elde etme girişimiyle insan ve hayvan nüfuslarındaki demografik kaymaların bir araya gelmesi, Mısır'da insan-hayvan ilişkilerinde geri dönülemez bir geçiş mümkün kıldı.³⁶ Bu geçiş gerçekleştiğinde -hayvan nüfusu kısmen toparlanmışsa da- artık insan-hayvan etkileşiminin baskın olduğu daha önceki sosyal ve ekonomik düzenlemeye dönüş yoktu.³⁷

Kırsaldaki az sayıdaki hayvanı satın alabilecek bu az sayıdaki ne-zuhur elitler nihai olarak mülklerinde -hayvanlarını kaybetmiş ve yerine yenisini koymayacak olan- pek çok köylüyü istihdam edebilecek büyük toprak sahipleri haline geldiler.³⁸ Yani, on sekizinci yüzyılın sonundaki tarımsal düzende Osmanlı Mısır'ında zenginliğin ve prestijin kaynağı olarak toprağın büyüyen üstünlüğüyle sonuçlanan kayma-

ların arkasındaki en temel etken hayvan ölümleri idi. İşte kırsal sermayenin hayvanların yerine başkalarını geçirecek şekilde yeniden konumlanması, on dokuzuncu yüzyıla girerken enerji rejiminin ve hayvanların politik ekonomisinin değişmesinin en kayda değer sonucuydu.

Toprağın Mısırlı kırsal elitler tarafından bu şekilde temellükü, Mısır devletinin toprak mülkiyetlerinin en büyüğü olarak ortaya çıkışı çerçevesinde Mısır'ın on dokuzuncu yüzyıl tarihinde merkezi bir yer işgal edecekti.³⁹ Bu mülkler büyüklük, üretkenlik ve verimliliklerini arttırdıkça toprağı sulama ve işleme ihtiyacı da o derecede arttı. Toprak birikimini körükleyen piyasasının yönlendirdiği talepler de insan ve insan olmayan emeğin ve başka hayatı kaynakların daha fazla merkezileşmesiyle sonuçlandı.⁴⁰ Bu merkezileşme ve insan ve hayvan bedenlerindeki kalorik gücün tekelleşmesine yönelik girişim, angaryanın on sekizinci yüzyılın sonunda büyük mülklerde kullanımının artmasına ve bu mülklerin dışında hayvan kullanımının azalmasına yol açtı.

Bu kırsalı manipüle etme çabaları karmaşıklığı ve boyutları itibarıyla büyümekte olduğundan (ve ucuz köylü işgücü arzı göz önünde bulundurulduğunda) bu tarz projeler için gerekli olan işgücü havuzu erken modern dönemdeki gibi insan ve hayvanların bir arada olduğu bir kompozisyonndan neredeyse sadece insanların baskın olduğu bir hale evrilmişti. Daha önceki on yıllarda salgınlar ve iklim gibi ekolojik güçlerin mümkün kıldığı siyasi manevralarla toplumsal, ekonomik ve enerjiye dair yapılarda meydana gelen hayatı değişiklikler, hayvan emeğini Mısır'ın köylü ekonomisinde daha önce hiç olmadığı kadar görünmezliğin eşiğine getirmişti. Yani Mısır'ın geçimlik tarımdan ticari tarıma yönelik ekonomik dönüşümü, temelde kırsal zenginliğin en büyük ve temel kaynağı olarak hayvanların yerini toprağın alması üzerine kuruluydu.

Toprağın Osmanlı Mısır kırsalında sabit bir zenginlik kaynağı olduğu erken modern dönemde bu zenginliğin temeli toprak sahipliği değildi. On sekizinci yüzyılın sonlarına dek Mısırlı çiftçilerin toprağı yönelik hakları çoğunlukla topraktan elde edilen ürünlerin kullanımı hakkıyla sınırlıydı. Her ne kadar uygulamada bir mülkiyet gibi işlemişse de bu haklar kolayca geri alınabilmekteydi.⁴¹ Dolayısıyla Mısırlı yerel elitlerin on dokuzuncu yüzyılın başlarında, kısmen hayvan nüfusunun azalması sayesinde gerçekleştirdikleri, kullanım haklarından uzaklaşarak toprak sahipliğine yaklaşan bir şeydir.

Bu ekonomik dönüşümün siyasal bir göstereci olarak bu yeni tür toprak mülkiyeti biçimi, Mehmet Ali'nin Mısır'daki tüm iltizamları eline geçirdiği 1812 senesinde Mısır'daki idari pratiğin içine yerleşerek

toprağın hukuki mülkiyetini toprakla ilgili hak iddialarının temeli haline getirmiştir. Bu hukuksal yenilik geç on sekizinci yüzyılda elitlerin kırsalda kitlesel hayvan ölümleriyle gerçekleştirebildikleri toprak birikimi sürecinin son bürokratik göstergesiydi.

İnsan emeğinin hayvanlardan daha ucuz hale gelmesiyle angarya, erken on dokuzuncu yüzyılda genişleyen mülklerde başat çalışma biçimi haline aldı. Fiyatları oldukça yükselmiş olan hayvanlar dönemin çok hızlı bir şekilde bürokratikleşen devlet yapısının talep ettiği düzenli ve tekrarlanabilir işler için de hantal ve tutarsız görülüyordu.⁴² İnsanlar ve hayvanlar daha önce kendi topluluklarının yararına, daha küçük ölçekli tamirat projelerinde birlikte çalışmışlarsa da artık olağanüstü miktarda angaryaya koşulan insan, altyapı inşasında tercih edilen araç haline gelmişti. Bu kayma hayvanların kırsaldaki merkezi ekonomik rollerinin tedrici olarak ellerinden alındığı ve insanların Mısır'ın yeni enerji rejiminin en baskın bileşeni haline geldiğini gösteriyordu.

Angarya elbette Osmanlı Mısır'ında on dokuzuncu yüzyıldan çok daha önce yürürlükteydi, ancak aynı derecede ya da aynı gaddarlıkla değil. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda angarya en fazla yerel düzeydeki iltizam düzeninde kullanılmaktaydı.⁴³ Her ne kadar cebir bu uygulamanın doğasına içrek olsa da, daha erken dönemlerde insan ve hayvan işçilerin kendi yerel topluluklarını ilerletmek için çalıştığını anlamak önemlidir; sonraki dönemde köylüler çok daha kati bir şekilde kontrol altına alınmış ve kuvvetli ve meğhul bir devletin zorlayıcı gücü altında hizmet etmek zorunda bırakılmışlardı. Hakikaten de on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında genel bir olgu olarak küçük ölçekli köylü emeği, köy mültezimlerinin denetimi ve kullanımından çıkıp Mehmet Ali'nin merkezi, daha uzak ve soyut bürokrasisinin kontrolüne girmişti.⁴⁴

Bu geçişin en iyi birkaç örneği Mısır'ın sulama kanalı ağında gerçekleştirilen sayısız tamirat, genişletme ve inşa projeleridir. Mehmet Ali yönetiminin başlattığı yeni inşa girişimleri sulama kanallarının toplam uzunluğunu 1847'de yönetiminin sonunda iki katından daha fazlaya çıkarmıştı.⁴⁵ Yeni su yolları 1813'ten 1840'lara kadar olan dönemde Mısır'da tarıma elverişli toprakları yaklaşık yüzde 18 arttırmıştı.⁴⁶ Bu kanalları temiz tutmak devasa bir işti. Ve bu kanalları kazan, onları temiz tutan, çamurları taşıyan, ve bu işler için gerekli olan ağır malzemeleri taşıyanlar insanlardı.

Bu yeni insan emeği sisteminin ayrıntıları da çarpıcı. Erken on dokuzuncu yüzyıldaki köylüler her yıl angarya emeğine yaklaşık altmış gün katılıyordu. Ancak bu miktara çalışacakları bölgeye gidip ve oradan dönüş süreleri dahil değildi.⁴⁷ Bir yıl içerisinde ortalama 400,000 kişi çalışmak üzere başka yerlere taşınıyordu;⁴⁸ Kahire nüfusu 1821'de 218,560'tı ve tüm Mısır'da nüfus 1800'de yaklaşık 4.5 milyon ve 1830'da da 5 milyondtu.⁴⁹

Mehmet Ali'nin kanalların temizliği ve bakımı için 1835'te gönderdiği bir emir devletin angarya altındaki

Sulama yapan Mısırlı köylüler

köylüleri nasıl şiddetli bir paternalizme maruz bıraktığını gösteriyor:⁵⁰ "Eğer ortada hiçbir sebep yokken bunun fellahını sınırlandırdığını söylersen" diyordu memurlarına, "o zaman bir çocuğun isteyerek okula gitmediğini ve ancak öğrenmenin değerini anlayacak yaşı gelinceye kadar ebeveynleri tarafından zorla gönderildiğini söylerim; evet, bu adamları bentlere ve kanallara götürmek onlara zor gelebilir, ancak gereklidir."⁵¹ Mehmet Ali sözüne devam ediyordu, "Eğer Banu Halid cisri iyice desteklenmediği için toprak sulanmazsa, ölümden başka ceza olmayacak." Ve ekliyordu, "eğer sulanmamış bir kırat toprak görürsek o toprağın altına sizi gömeriz."⁵² Bu uyarı çoktan yürürlüğe konmuştu. al-Jabarti Ağustos 1819'da Mahmudiyya kanalı inşaatındaki angaryayla ilgili şunları söylüyordu: "kazı alanındaki toprak, canlı dahi olsa inşaat alanına düşen her köylünün tepesine dökülüyordu."⁵³

İnsan hayatını angarya altına alan on dokuzuncu yüzyılın ilk otuz yılındaki örnekler, Osmanlı Mısır'ında hayvan emeğinden insan emeğine geçişe dayalı enerji rejimi dönüşümünün bir sonucuydu. Bu durum, yüzyıl dönümündeki on yıllarda hayvan politik ekonomisinde meydana gelen değişimin olağanüstü derecede dönüştürücü toplumsal gücünün göstergesidir. Hayvan sayılarındaki düşüş Mısır kırsalında toprağın temel zenginlik kaynağı haline gelmesine yol açtı. Küçük ölçekli çiftçiler hayvanlarını kaybettiklerinden ve başkaca mülk biçimleri edindiklerinden, kendilerini hayvanlardan toprağa doğru kayan bir ekonominin çeperinde buldular. Büyük toprak sahipleri yoksul çiftçilerin aksine on sekizinci yüzyılın sonlarında kaybettikleri hayvanları, sayıları artan ucuz köylü emeğiyle ikame edebiliyorlardı. Dolayısıyla enerji rejimi insanlar lehine bir dengeye yönelirken hayvanlar bin yıldır sahip oldukları öneki kaybetti.

Hayvanlar Mısır'da 1780-1810 döneminde enerjiyle ilgili değişikliklerin merkezindeydi. Bu insan-dışı

varlıkların tarihleri büyük toprak sahipliğinin oluşumunu, kırsal emeğin karakteri ve görünümündeki kaymaları ve Osmanlı Mısır'ının on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki yeniden yapılanmasını açıklamaya yardımcı olur. Hayvanların merkezi öneminin azalması, Mısır'ın geçimlik erken modern tarım ekonomisinden ticari tarıma, büyük toprak sahipliğine ve yoğun insan emeğine dayalı bir ekonomiye geçişindeki en hayati etkenlerdendi. Mehmet Ali ve ailesinin, Mısır'ın yaklaşık yüz elli yıl sürecek hanedanı olarak konumunu belirlediği ve on dokuzuncu yüzyıl Mısır bürokrasisinin kudretine şahitlik eden dönem, hayvanların değişen politik ekonomilerini anlamadan anlaşılabilir.

Dünyamızın bugünkü hayatlarımızı mümkün kılan fosil yakıtlardan aniden mahrum kaldığında neler

olacağını bir düşünün. Kentler farklı bir şekil alacak; iletişim kurma ve hareket etme biçimlerimiz değişecek; beslenme şekillerimiz radikal şekilde farklılaşacak; ekonomiyi sürdürebilmek için farklı enerji biçimleri bulmak zorunda kalacağız. On sekizinci yüzyılın sonunda Mısır'da tam da böyle bir süreç gerçekleşiyordu – kırsal dünyanın kadim enerji kaynağını yitirmesiyle başlayan topyekun yeniden yapılanma.⁵⁴ Bu dönüşen hayvan ekonomisi ve enerji rejiminin toplumsal, kültürel, siyasal ve özel sonuçları çok büyüktü. Bu konu hem Mısır için hem de başka yerler için daha derin çalışmaları hak ediyor. Belki de insanların tarihin en önemli aktörleri olarak görmemiz, bu hayvan hikayelerini es geçmeye meyil etmemize yol açıyor. Ve böylece kendi kuyumuzu kazıyoruz.

ALAN MIKHAIL - YALE ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- * İngilizce orijinalinden çeviren Dr. Semih Çelik (Koç Üniversitesi/ANAMED).
- 1 Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany, N.Y., 1988), 23-27.
- 2 Sözlü edillerin önemli bir kısmı şurada anlatılmaktadır: Abd al-Rahman al-Raf, *Asar al-Muhakamat Ali*, (Kahire 1999); Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984).
- 3 Andre Raymond, 'La population du Caire et de l'Égypte', *Le Caire* (Paris), 1980, 169-178; Daniel Panzac, 'Alexandrie: Evolution d'une ville cosmopolite au XIXe siècle', *L'Égypte* (Paris), 1980, 169-178; Daniel Panzac, *Population et santé dans l'Égypte ottomane (XVIIIe-XIXe siècles)* (Istanbul, 1996), 141-159.
- 4 Osmanlı Mısır'ı üzerine genel tarihler için bkz., Michael Winter, *Winter Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (London, 1992); Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Princeton, N.J., 1962); Layla Abd al-Latif Ahmad, *al-Idara fi Mısır fi al-Asr al-Uthmani* (Kahire, 1978), Ahmad, *al-Mujtama al-Mısri fi al-Asr al-Uthmani* (Kahire, 1987).
- 5 Hayvanların insan-hayvan ilişkisinin Osmanlı Mısır'ındaki tarihi pek ilgi görmemiştir. Güncel örnekler için bkz., Suriya Faruqi, *Yay, haz, Animals and People in the Ottoman Empire* (Istanbul, 2010) derlemesinde ilgili makaleler; Alan Mikhail, 'Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53, no. 4 (2010): 621-652; Develer için bkz., Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., 1975); Halil İnalcık 'Arabi Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century', *Revue d'histoire maghrébine* 10, no. 31-32 (1983): 256-270.
- 6 Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy*, 23-27.
- 7 'Enerji rejimi' terim için bkz., McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (New York, 2000), 297.
- 8 Su güveni de elbette önemliydi. Ancak Nil nehrinin kaplıcağı yüzünden ve kırdaki çiftçilerin nehrin aşırı kuvvetini verimli bir şekilde, kolayca ve kullanışlı bir şekilde dönüştürebilecek yetenekleri olmadıkları Mısır da suyun çok, hayvanlarını da kadar yoğun bir şekilde kullananıydı.
- 9 Bu konuya daha ayrıntılı çalışmaları için bkz., Vadav Simi, *Energy in World History* (Boulder, Colo, 1994).
- 10 Bu argüman için bkz., Richards, *The Unending Frontier*; Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. 2: *The Wheels of Commerce*, çev. Jan Reynolds (London, 1982).
- 11 1800 yılında enerji rejimleri açısından önemli bir bkz., Bruce Podobnik, 'Toward Sustainable Energy Regime: A Long-Wave Interpretation of Global Energy Shifts', *Technological Forecasting and Social Change* 62, no. 1 (1999): 159-172.
- 12 'Evci' teriminin hayvanlarla ilişkili olarak kullanıldığını soykütüğü için bkz., Bulliet, *Hunters, Herders, and Hamburgers*, 43-45.
- 13 Hayvanların erken-modern dönem üzerine literatürde yokluğu için bkz., Fudge, *Brutal Reasoning*, 4-5.
- 14 Develerle ilişkili teknolojiler için bkz., Bulliet, *The Camel and the Wheel*.
- 15 On sekizinci yüzyılda Delta'daki tarımsal arazinin önemli kısmına koşum hayvanı emeği Mısır ekonomisi için önemliydi. Robert O. Collins, *The Nile* (New Haven, Conn., 2002), 132.
- 16 'Köylü' terimini Mısır kırsalında yaşayan insanların büyük çoğunluğunda bahsetmek için kasıtlı olarak kullanıyorum. Erken-modern dönemdeki benzer terimler üzerine bir tartışma için bkz., Alan Mikhail, *Native and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* (Cambridge, 2011), 262.
- 17 Hayvanların Mısır'da kentsel zenginliğin üretimindeki konumları üzerine bkz., Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*, 122, 140-141, 175-176.
- 18 MDA, Mahkamat al-Bahayra 11, 45-46/ 97 (1 Zilhicce 1096/7 Kasım 1782); MDA, Mahkamat Manfalut 3, 111/ 216 (tarihsiz).
- 19 Orneğin, MDA, Mahkamat Isna 3, 23/ 41 (8 Şevval 1171/4 Haziran 1758); MDA, Mahkamat Rasid 14, 493-495/ 525 (25 Rebiülevvel 1152/2 Temmuz 1739); MDA, Mahkamat Manfalut 3, 74/ 135 (tarihsiz); MDA, Mahkamat Manfalut 1, 223/ 549 (21 Receb 1098/2 Haziran 1687).
- 20 Orneğin, MDA, Mahkamat Rasid 13, 278/ 419 (10 Rebiülevvel 1138/5 Kasım 1725).
- 21 Orneğin, MDA, Mahkamat Rasid 139, 107-108/ 172 (30 Muharrem 1146/2 Temmuz 1733).
- 22 Orneğin, MDA, Mahkamat Manfalut 1, 207-208/ 513 (14 Receb 1098/26 Mayıs 1687).
- 23 Bu hiyerarşiyi açıklayıcı diğer örnekler için bkz., MDA, Mahkamat Isna 8, 111-112/ 177 (23 Rebiülevvel 1173/13 Kasım 1759); MDA, Mahkamat Manfalut 3, 92-93/ 174 (tarihsiz).
- 24 Orneğin, MDA, al-Jusur al-Sultaniyya 784, 129/ no. 10 (yarih yok).
- 25 Orneğin, MDA, Mahkamat al-Bahayra 10, 101/ 229 (1 Rebiülevvel 1190/20 Nisan 1776).
- 26 Koşum hayvanı olarak develer için bkz., Bulliet, *The Camel and the Wheel*, 176-215.
- 27 Bursa, İstanbul, ve Edirne'nin aynı noktaya temas eden bir çalışma için bkz., Halil İnalcık, 'Capital Formation in the Ottoman Empire', *Journal of Economic History* 29, no. 1 (1969): 97-140.
- 28 On sekizinci yüzyılda Avrupa'da hayvan hastalığı salgınları üzerine bir tartışma için bkz., Karl Appuhn, 'Ecologies of Beef: Eighteenth-Century Epistotics and the Environmental History of Early Modern Europe', *Environmental History* 15, no. 2 (2010): 268-287.
- 29 Osmanlı tarihinde salgın hastalıkları ilgili bir çalışma için bkz., White, 'Rethinking Disease in Ottoman History', 549-567.
- 30 1783 ve 1784'te İzlanda'da Laki Fisürünün patlaması bu gelişmelerle kısmen etmişti. Luke Oman, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov, ve Thorvaldur Thordarson, 'High-Latitude Eruptions Cast Shadow over the African Monsoon and the Flow of the Nile', *Geophysical Research Letters* 33, L18711 (2006).
- 31 Orneğin bkz., Al-Jabarti, Abd al-Rahman Al-Jabarti's History of Egypt, 4: 412.
- 32 Hayvan sayıların kriz öncesi değerlere yaklaşması – eğer öyle bir şey olmuşsa – bile muhtemelen on yıllar sürdü. Bu iddianı destekleyen, on dördüncü yüzyılın başlarında İngiltere ve Galler'deki Büyük Hayvan Vebası'yla ilgili veriler için bkz., Slavlin, 'The Great Bovine Pestilence', 1249-1254.
- 33 Al-Jabarti, Abd al-Rahman Al-Jabarti's History of Egypt, 2: 232.
- 34 Agı.
- 35 Nüfus azalışlarının daha önceki örnekleri için bkz., Nasir Ahmad Ibrahim, *al-Azamat al-İjtima'iyya fi Mısır fi al-Qarn al-Sabi Ashar* (Kahire, 1998); Stuart J. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study* (Austin, Tex., 2005).
- 36 Bulliet, *Hunters, Herders, and Hamburgers*, 36-37 ile karşılaştırın.
- 37 1315-1322 yılları arasında Avrupa'daki kıtlık ve yaratıcı sonuçlara karşılığında bkz., Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century* (Princeton, N.J., 1996).
- 38 On sekizinci yüzyılın sonunda Osmanlı köylüsünün mülksüzleşmiş ücretli işçilere dönüştüğüne dair benzer bir iddia için bkz., Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy*, 26.
- 39 Cuno, *The Pasha's Peasants: Richards, 'Primitive Accumulation in Egypt'*.
- 40 Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy*, 23-27.
- 41 Kallan'ın hakkıyla ilgili olarak bkz., Gabriel Barakat, 'The Dissolution of the Egyptian Village Community', *Die Welt des Islams* 6, no. 1-2 (1959): 56-70, 159.
- 42 Bu çerçevede düzenlilik ve tekrar edilebilirlik paradigmalarının ortaya çıkışı için bkz., Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt*.
- 43 On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda angarya için bkz., Abd al-Hamid Sulayman, 'al-Sukhra fi Mısır fi al-Qarnayn al-Sabi Ashar wa al-Thamin Ashar', *Dirasa fi al-Asbab wa al-Nasab* içinde Nasir Ibrahim ve Rauf Abbas yay. haz., *al-Raf wa al-Idara fi al-Mujtama al-Mısri fi al-Asr al-Uthmani* (Kahire, 2004), 89-126.
- 44 Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt*, 170-200.
- 45 Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* (Cambridge, Mass., 1961), 248.
- 46 Cuno, *The Pasha's Peasants*, 115.
- 47 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, 243-245.
- 48 Bkz., Cuno, *The Pasha's Peasants*, 122.
- 49 Kahire'nin nüfusu için bkz., Panzac, 'Alexandrie', 147.
- 50 Mısır'ın nüfusu için bkz., Raymond, 'La population du Caire et de l'Égypte'.
- 51 Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 150.
- 52 2 al-Maiyya al-Saniyya (1 Ramazan 1251/20 Aralık 1835), age. 150-151'den alıntılanmıştır.
- 53 1 al-Maiyya al-Saniyya (1 Şaban 1253/30 Ekim 1837), 2 al-Maiyya al-Saniyya (23 Rebiülevvel 1251/8 Temmuz 1835), age. 151'den alıntılanmıştır.
- 54 Al-Jabarti, Abd al-Rahman Al-Jabarti's History of Egypt, 4: 412.
- 55 Bu konuya ilgili olarak bkz., Bulliet, 'History and Animal Energy in the Arid Zone'.

Mutfağın ve yemeğin toplumsal, tarihsel, kültürel yönlerine ılık tutan yeni bir dizi: **Ruhun Gıdası Kitaplar**

Ruhun Gıdası Kitaplar dizisinin ilk kitabı *“Osmanlı Hanımları”* *Mutfakta* 1880-1926 yılları arasında yayımlanmış çeşitli Osmanlıca kadın dergilerinde yemek, sofraya kültürü, beslenme alışkanlıkları üzerine çıkan makalelerden renkli bir seçki sunuyor.

On Dokuzuncu Yüzyıl Ortasında Kuzeybatı Anadolu'da İnsanlar, Mandalar ve Ormanlar*

SEMİH ÇELİK

KÖYLÜLERİN ON DOKUZUNCU YÜZYILIN ORTALARINDA SİSTEMDEN ÇIKMAK İÇİN, KENDİ AKRABALARINI, İÇLİ DİŞLİ YAŞADIKLARI VE ONLARSIZ İDAME EDEMEYECEKLERİ BİR HAYATI PAYLAŞTIKLARI MANDALARI VE HAYATLARINA PEK ÇOK FARKLI ŞEKİLDE KATKI SUNAN ORMANLARI DEVLETİN TAHRİBATINDAN KORUMAK ADINA VERDİKLERİ SESSİZ MÜCADELE, BELKİ DE BUGÜNÜN EKOLOJİK TAHRİBATINA DİRENEN KÖYLÜ VE KENTLİLER İÇİN HATIRLANMASI GEREKEN, TARİHE DÜŞÜLMÜŞ BİR NOT OLARAK ÖNÜMÜZDE DURMAKTA.

Osmanlı İmparatorluğu'nda insan-hayvan ilişkisinin tarihi, son yıllarda oldukça popüler hale gelmiş bir konu. Yirminci yüzyılın büyük kısmında insanlar, kuşumlar ve yapılar tarihin temel aktörleri olarak incelenmişken on dokuzuncu yüzyılın sonlarına dek insanlarla benzer kaderi paylaşmış olan hayvanlar son on yılda tarihin akışına etki etmiş özneler olarak ele alınmaya başladı. Artan akademik ilgiye rağmen bu alandaki çalışmaların önemli bir kısmı Osmanlı bürokrasisinin ürettiği arşiv kayıtlarına içkin mülkiyet ilişkilerini insan-hayvan ilişkilerinin merkezine yerleştirmektedir.¹

Bu makale insan-hayvan ilişkisinin mülkiyetin ötesinde karmaşık sosyal, kültürel ve ekonomik kodlar etrafında şekillendiğini göstermek üzere 1830-1860 döneminde Kocaeli sancağında insanlar, mandalar ve ormanlar arasındaki ilişkiyi mercek altına alıyor. On dokuzuncu yüzyılın ortasında Osmanlı idaresinin taşra yönetimini ve ekonomilerini merkezleştirmecabalarının en kayda değer niteliklerinden biri, Osmanlı ülkesinde yaşayan insanların ve doğanın, imparatorluğun gelişmesinde ve refahında kulla-

nılabilecek en önemli kaynaklar olarak görülmesiydi. 1830-1860 döneminde merkezileşme yolunda tasarlanan yol ve altyapı geliştirme projeleri, endüstriyi ilerletmek adına devletin desteklediği fabrika inşaatları ve en önemlisi devletin askeri ve siyasi gücünü artıracak donanmanın ve ordunun ihtiyaçlarına yönelik projeler için gerekli hammadde; imparatorluğun orman, nehir ve mineral kaynaklarının yanında insan ve hayvan emeğinden de eskisinden çok daha fazla yararlanarak bulunacaktı.

Hayvanların –özellikle de kırsaldaki büyükbaş ve diğer ehil hayvanların– erken modern dünyanın organik enerjiye dayalı tarım ekonomisinin temel enerji kaynağı işlevi görmeleri, insanlar ve hayvanlar arasında emeğe dayalı bir tür bağımlılık ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır. Alan Mikhail'in çalışması, Mısır kırsalında erken modern geçimlik tarım ekonomisinin kalorik motorları olan ehil hayvanların sayısını 1780-1830 döneminde kısıtlılar, hayvan hastalıkları ve olağandışı iklim olayları yüzünden meydana gelen muazzam miktarda düşüşün Mısır'ın toplumsal, ekonomik ve politik topoğrafyasında yarattığı büyük etkiyi ele alıyor.² Mikhail, tarımın ticarileşmesi ve mülkiyetin merkezileşmesi izleği içerisinde hayvanların kırsal hayattaki merkezi konumlarındaki değişimin ekolojik, politik ve ekonomik bir dizi faktöre bağlı olduğunu ortaya koyuyor.³ Mısır örneği hayvan emeğinden insan emeğine doğru kayışın iklimsel ve politik gelişmeler etrafında "yukarıdan-aşağıya" gerçekleştiğini gösteriyorken, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Kocaeli'deki kereste köylüler ve mandalarının hikayesi Kuzeybatı Anadolu'da hayvan emeğinin kendilerini angaryadan kurtarmaya çalışan köylüler tarafından, kısmen "aşağıdan-yukarıya" bir süreçte problemlili hale geldiğini ortaya koyuyor.

Kocaeli sancağının bu makaleye konu edilmesi tesadüf değil. Bölgede yaşayan topluluklar yüzyıllar boyunca ormanların yarattığı bir ekonomi üzerinden toplumsal ve ekonomik hayatlarını sürdürmüştü.⁴ Bu bölgedeki ormanlar o kadar geniş bir alana yayılmıştı ki, on altıncı yüzyıl coğrafyacısı Aşık Mehmed, Sakarya nehri civarındaki bu ormanları "ağaç denizi" olarak tanımlamış ve tüm dünya bir araya gelse ağaç-

19. yüzyıl sonunda Geyve
Raymond H. Kévorkian
ve Paul B. Paboudjian,
Ermeniler: 1915
Öncesinde Osmanlı
İmparatorluğu'nda,
İstanbul: Aras Yayınılık,
2012

ların tamamını kesmenin mümkün olamayacağını söylemişti.⁵

Benzer bir şekilde Evliya Çelebi de ormanın derinliklerine güneş ışığının girmediğini ve böyle karlılığa alışık olmayanların vahşi hayvanlara yem olduğunu anlatıyor.⁶ Her ne kadar bu ifadelerin biraz abartılı olduğu kabul edilirse de, Kocaeli sancağının tarihsel olarak Tersane-i Amire'ye ve imparatorluğun büyük çaptaki inşa projelerine kereste sağlayan, aynı zamanda İstanbul'un odun kömürü ihtiyacını karşılayan en önemli bölge olması, bu ormanları bölge ekonomisinin ve toplumsal hayatının merkezine yerleştirmekteydi.⁷ Benzer şekilde sancağı kuzey-güney doğrultusunda kesen Sakarya nehri, hem ormanlardan kesilen kerestelerin taşınmasında hem genel olarak ulaşımında ve sancağın iç bölgelerindeki vadileri ve ovaları sulayarak tarımı mümkün kılması itibarıyla orman ekonomisinde önemli bir rol üstlenmekteydi. Ormanların ve orman ekonomisinin bölgedeki belirleyiciliği aynı zamanda merkezi hükümetin bölgeye yönelik idari tasarrufundan da izlenebilir. Sancağın idari sınırları yıllar içerisinde birkaç kez değişmişse de, bölgedeki insan ve hayvan emeğinin ve doğal kaynakların kontrolünü elinde tutan Bahriye Meclisi'ne göre bölgenin idari sınırları orman ekonomisinin uzandığı genişlikteydi.

İşte bu ekonomik coğrafya içerisinde hayvanlar –özellikle mandalar, insanlar, ağaçlar ve nehir kollarının hayatları birbirine sıkı bir şekilde bağlıydı. Ancak kerestekeşan⁸ sisteminin çerçevesinde kesilmesi ve dağlardan en yakın iskeleye mandalar tarafından köylülerin yardımıyla indirilmesi gereken ağaç/kereste miktarının on dokuzuncu yüzyılın ortalarında olağanüstü miktarlara ulaşması, bu ilişkide önemli bir kırılmaya yol açacaktı.⁹ Bu sistemin altında ezilen köylüler, doğal kaynak yönetiminin nev-zuhur siyasal ekonomisine karşı çıkacaklardı.¹⁰

1830-1860 arası dönem, Osmanlı donanması için önemli miktarda fırkateyn ve korvet yapımına kalıtsal olduğu ve imparatorluğun altyapısında devrimsel

değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdi. Tüm bu inşa faaliyetleri, Kocaeli'deki köylülerin daha önce tecrübe etmedikleri yoğunlukta bir köylü-manda emeği mobilizasyonunu gerektiriyordu.¹¹ İnsan ve hayvan emeğinin yoğun bir şekilde ağaç kesme ve taşıma işlerine sevk edilmesi, hem hayvanlar hem de köylülerin karınlarını doyurmak üzere yürütülen tarımsal faaliyetlere de önemli ölçüde sekte vuracaktı. Dahası, bu durum kırsal alanın topoğrafyası ve bitki örtüsünde önemli bir farklılaşma anlamına geliyordu.

Bu sistem her şeyden önce insan ve hayvan emeğiyle yeterli sayıda ağacın varlığına bağlı olduğundan, sistemin işleyişi ve sürdürülebilirliği insanlar, hayvanlar ve orman arasındaki karmaşık dengeye dayalı ekonominin sürekliliğini gerektiriyordu. Bu üç unsur her ne kadar kâğıt üzerinde mevcut gözükse de dönemin iklimsel, siyasal ve yerel ekonomik gelişmeleri kerestekeşan ekonomisi üzerinde önemli ölçüde olumsuz etki ediyordu.

1830-1850 döneminde Anadolu'yu etkisi altına alan sıcaklık anomalileri, özellikle tarihsel olarak rastlanmamış yüksek sıcaklıklar, Kocaeli sancağını da etkisi altına alan kuraklıklar ve kıtlıklara yol açmıştı. 1845-1849 arasında Anadolu'yu kırıp geçiren kıtlık, açlık ve bağlantılı hastalıklardan dolayı insan ve hayvan nüfusunda önemli ölçüde azalma söz konusuydu. Öte yandan açlıktan ölmek istemeyenler aileleriyle birlikte kimi zaman büyükbaş hayvanlarını da yanlarına alarak kitleğin daha az etkili olduğu bölgelere göç etmeyi denemişti. Dolayısıyla 1830'larda ve izleyen on yılda Anadolu'daki kuraklık ve kıtlık olayları hayvan ve insan coğrafyasını radikal bir şekilde değiştirdi.

Ancak tam da kitleğin en yoğun bir şekilde etkisini hissettirdiği 1847 yılında Kocaeli'ye oldukça yakın olan Bursa'yı gezen İngiliz seyyah Charles MacFarlane'in yorumları özellikle manda gibi kuvvetli hayvanların etkili kuraklık ve kıtlık karşısında dahi hayatta kalabildiğini gösteriyor:

Olağan dışı miktarda büyükbaş hayvanla karşılaştık. Özellikle öküzler ve mandalar (her ikisi de hem tarımda hem de taşımacılıkta kullanılıyordu) mükemmel durumdaydı. Ancak uğradığımız köylülerden birinin –ve köydeki diğer tüm köylülerin– evi yıkık döküktü. Rumlar ellerini buruyor ve saçlarını yuluyor ve artık tarlalarını ekmeceklerini ve sürmeyeceklerini söylüyordu.

Olumsuz iklim koşullarına rağmen büyükbaş hayvanlarını belli bir seviyede tutabilmelerine karşın devletin omuzlarına yüklediği vergi ve angarya yükünü taşımak konusunda eskisi kadar "hevesli" görünmeyen köylüler, tarımsal faaliyetleri sürdürmek için bahane arıyorlardı. MacFarlane'in Bursalı köylülerinin protestoları gibi, Kocaeli'deki kerestekeş köylüler de devletin artan insan ve manda emeği talebinden pek hoşnut değildi. Özellikle 1840'ların sonlarından itibaren kerestekeş köyler İstanbul'a gönderdikleri arzuhallerde içinde bulundukları durumu ayrıntılarıyla açıklıyor ve sistemden muaf tutulmayı talep ediyorlardı.

19. yüzyıl sonlarında Kuzey Amerika'da tomruk taşıyan öküzler

Bu dilekçelerde sistemden muaf tutulma isteğinin özellikle devletin kabul edilebilir bir miktarın üzerinde ağaç kesilmesini talep ediliş olması kayda değerdir. On yedinci yüzyılın ortalarında bir kalyon inşası 2000 kita ağacın kesilmesini gerektiriyordu. Bu kalitede ve miktardaki ağaçların büyümesi yaklaşık 100 yıl alıyordu.¹² 1830'larda küçük teknelerin yanında devlet iki kalyon inşaatına kalkışmıştı, ki bu da farklı nitelikteki yaklaşık 4000 kita ağacın kesilmesini gerektiriyordu. Daha net konuşmak gerekirse devlet, 1847'de Kocaeli'deki kerestekeş köylülerden toplamda 7794 kita ağacın kesilmesini talep ediyordu; bu Kocaeli'deki ormanların yaklaşık üçte ikisinin kesilmesi anlamına geliyordu.¹³ Buradan hareketle kerestekeş köylülerin orman ekosisteminin sürdürülebilirliği üzerinden mobilize olduğunu söylemek mümkündür.

Kerestekeş köylülerin ve mandalarının emeğinden mahrum kalma ihtimali devleti alternatifleri düşünmeye itmiştir. Örneğin 1848 yılında odunların sallarla Sakarya nehrinden İzmit iskelesine taşınması bir alternatif olarak düşünülmüştü. Bu doğrultuda 19 kita kesilmiş ağaçla yapılan bir deneme (toplam miktar 1300 kitalaydı), dağlara nehre uzak olduğunu, nehre giden mahallin kayalık ve uçurum olduğunu ve araba geçişinin mümkün olmadığını göstermiş-

ti. Üstelik sürüklenen tomruklar başlarından yarılmıştı ve uzunluk ile kalınlık olarak kayıp vardı. Her halükârda nehrin suyunu, ağaçları dağlardan indirmenin mümkün olduğu yaz aylarında azalması ve sığlaşması, devletin planlarını çoktan suya düşürmüştü. Zaten bu yolla kereste taşınamayacağını bilen kerestekeş ahalî, "müsamaha ile vakit geçirmek-teydi."¹⁴

Köylülerin dilekçelerinde karşımıza çıkan bir diğer iddia da ellerinde bulunan hayvanların, özellikle iklim koşulları yüzünden zayıf düştüğüydü. Dahası, ağaç kesmek ve kesilen ağaçları iskelelere taşımakta kullanılacak öküz ve manda sayıları 1830-1850 arasında epey azalmıştı. Sadece mandaların sayısı 10000'den 2000 başa düşmüştü. Her ne kadar 1840'ların sonunda devlet köylülerde yeterince manda olduğunu inanmışsa da kereste nazırlarına manda sayısını tekrar 10000'e çıkarmak yolunda verilen emirler devletin hayvan sayısında ciddi bir azalma olduğunu kabul ettiğini gösteriyor.¹⁵

Kerestekeşan ekonomisinin en önemli unsuru olan mandaların sayısının yetersizliğini kabul etse de Osmanlı idaresinin sistemden muaf olmak isteyen köylülerin taleplerini karşılamak yerine onlara manda bulmayı tercih etmesi, insanlar ve hayvanlar arasında sıkı bir ilişki üzerine kurulmuş bu sistemin imparatorluk ekonomisinin ve askeri gücünün sürdürülebilmesindeki önemine işaret ediyor. Öte yandan 2000 baş mandayı 4 kat artırmanın mümkün olamayacağı da devletin malumuydu;¹⁶ nitekim 1860 yılında Kocaeli'nin Ada, Aponi, Sarıçayır ve Hendek kazalarındaki kerestekeş ahalinin elinde toplamda altmışçift kadar manda kalmıştı.¹⁷

Köylülerin kerestekeşan sisteminden afklarını istemelerinin tek sebebi kesilmesi talep edilen ağaç sayısıyla o ağaçları taşıyacak hayvan sayısı arasındaki uçurum değildi elbette. Dağlardan ağaç kesip, bu ağaçları iskele civarındaki atölyelere taşıyıp en sonunda elde ettikleri keresteleri iskelelere taşımakla sona eren işin ayrıntıları bize ipucu verebilir. Bu konuda elimizdeki veriler oldukça sınırlı. On dokuzuncu yüzyılın ilk on yılında Hindistan'da ormandan tomruk çeken mandalar üç ile yirmi gün arasında seyahat edebiliyorlardı. Büyük bir ağacın çekilmesi sırasında hayvanların yüzde 20'ye yakını ölebiliyordu.¹⁸ Düzgün yolların olmadığı kuzeybatı Anadolu coğrafyasında mandalar ve köylüler benzer sıkıntılar çekiyordu. Osmanlı idaresi dağa iskele arasında yönetilebilir uzaklığı on dört saatle sınırlamıştı. Ancak kerestekeş köylüler buna katılmıyordu. Dağ yolları çoğunlukla sarp ve kayalıktı; kazalara dave-tiye çıkartılıyordu. Sık rastlanan kazalarda ölümler de nadir değildi ve mandalarla insanlar aynı kaderi paylaşıyorlardı.¹⁹

Öte yandan sağ salım dağdan iskeleye gitmek her zaman yolculuğun sonu olmayabiliyordu. Sarp ve kayalık dağ yollarında sürüklenen tomruklar berele-niyor ve uzunluklarıyla kalınlığından kaybediliyordu. 1846 öncesinde Tersane-i Amire'den gönderilen katalo-goda tanımlanan ölçülere uymayan ağaçlar kabul

Sinop dağlarında tomruk çeken kerestekeş köylüler ve öküzleri. 1930'lar civarı. KA Dergi 1:1 (2015). Telifsiz fotoğraf

edilmiyor ve köylüler gereken ödemeyi alamıyorlardı; zorlu yolculuk yeniden başlıyordu. 1846'da kerestekeş köylülerin şikayetleri sonucunda Kocaeli'den temsilcilerle Tersane-i Amire memurlarından oluşan bir komisyon en azından istenenden büyük ağaçlar için paranın tam ödenmesine, kısa ya da ince kalan ağaçların ise değerinden yüzde 10 kaybetmesine karar vermişti.²⁰

1830 ve 1840'ların iklim koşulları bu zorlu şartları daha da çekilmez kılıyordu. Kurak geçen yıllar toprağın sürülmesini, ekilmesini ve ekinlerin büyümesini oldukça zorlaştırmıştı. Tarımsal üretimdeki düşüş kıtlık ve açlığın yanında göçe sebep oluyordu. Tarımdan soğuyan Anadolu köylülerinin önemli bir kısmı hizmet sektöründe çalışmak üzere İstanbul gibi büyük şehirlere göç ediyordu.²¹ 1843'te Kocaeli/Değirmendereli Mustafa Reis İstanbul/Üsküdar'da bir kahvehanede tarıma devam etmek için köye dönmek istese de, köyde sadece kadınlar ve yaşlı erkeklerin kaldığını ve tarımsal üretimin mümkün olmadığını söylüyordu.²² Bu yorumlar kırsal dünyada da karşılık buluyordu. Ancak bu makale açısından daha önemli olan, bu yorumların özellikle Kocaeli'de kerestekeşan sisteminin hayvan emeği açısından sonuçlarını vurgulamasıdır. 1848 yılında Kocaeli'nin bir köyünden iki yaşlı adam verdikleri bir dilekçede askere alınan oğulları ve kereste taşımaya koşulan mandaları olmaksızın tarlaları sürmeyeceklerini söylüyordu.²³ Oğulları ve mandalar aynı kefedeydi.

Benzer ve daha ayrıntılı bir ifade MacFarlane'in köylülerinin ağzından dökülüyordu:

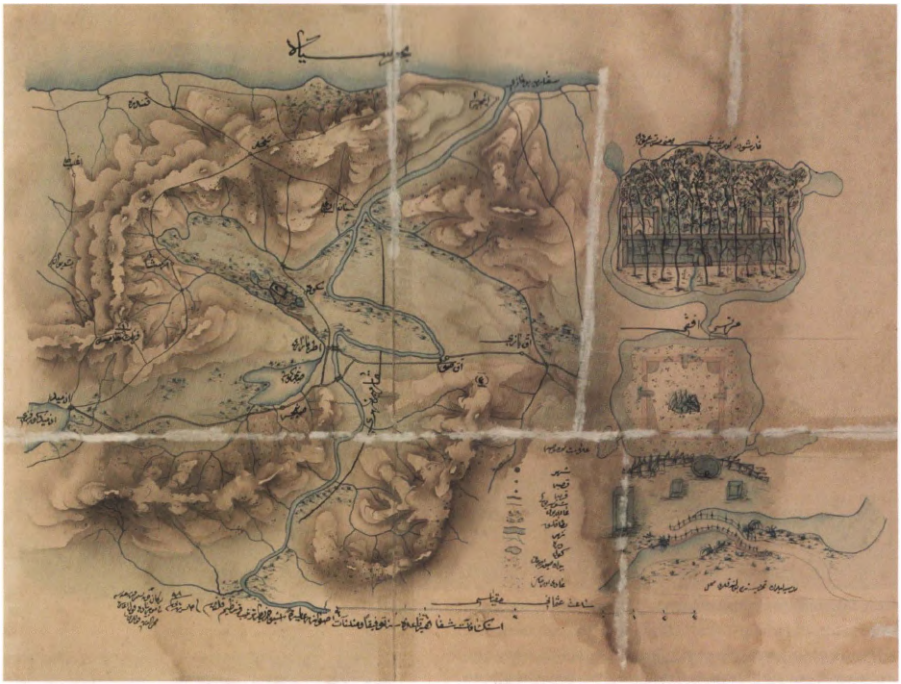
"Orman," dediler; "Bize ateş ve ışığı veren dostumuzdur ama orman aynı zamanda bizim düşmanımızdır da. Zira o ormandan Padişah'ın gemileri

için koca koca ağaçları kestirirler ve bunları iskeleye taşımak için bizim öküzlerimizi alırlar. İşte bugün, devasa bir ağacı çekmek için 20 çift öküz vermemiz isteniyor! Köyde 20 çiftimiz yok ki. Topraklarımızı sürmeden bıraksak bile yetmez. Zaten toprağı sürme zamanının da eli kulağında... Evet, ormanın yakınında doğmuş olmak büyük talihsizlikmiş."²⁴

Buraya kadar anlatılan hikâye kerestekeş köylülerin sisteme sadece ekonomik bir bakış açısıyla bakmadığını, dilekçelerinde şikayet ettikleri meselelerin ceplerine giren para değil, içinde yaşadıkları hayvan-insan-orman merkezli ekosistemin devletin artan kereste talebi karşısında göreceği muhtemel zararların sonuçları olduğunu gösteriyor. Bölgedeki ormanların büyük kısmını yok edecek, manda nüfusuna olumsuz etki edecek ve tarımsal üretimi sürdürececek emek gücünü tamamen ağaç kesmeye ve taşımaya ayıracak bir sistem köylüler açısından sürdürülebilir olmayacaktı. Elbette Osmanlı idaresi köylülerin bu dertlerini karşısında muafiyet taleplerine olumlu bir cevap vermeyecekti. Ancak kerestekeş köylüler talihsizlikleri karşısında dilekçe vermekten başka şeyler de yapmaya hazırdı.

MANDALARI SATMAK – BAŞKENTİ DONDURMAK

1840'lardan 1860'lara uzanan süreçte devletle kerestekeşan sisteminden muaf olmak için müzakere eden Kocaeli köylüleri, sistemin işleyişini sekteye uğratabacak ve kendilerini asırların yükünden kurtaracak yöntemler arayışındaydı. Yukarıda sözü edildiği gibi, bölgedeki manda sayıları 1830'lardan 1860'lara kadar büyük oranda düşmüştü. Bu düşüşte iklim koşulları ve göç elbette etkiliydi. Ancak dahası vardı.

1884 senesinde çizilmiş Kocaeli Sancağı haritası. Haritanın sağ üst köşesinde Harman Tepe kalesini gösteren çizim kaleyi neredeyse ağaçlar arasında kaybolmuş bir şekilde tasvir etmiş. Bugün kalenin etrafında çok az sayıda ağaç mevcut. BOA. HRT.h 584; telifsiz arşiv malzemesi

1847-1860 arasında Kocaeli kerestekeş köylüleri mandalarını kerestekeş olmayan köylülere satmaya başlamışlardı.²⁵ Karşılığında ise öküz ya da inek gibi hayvanlar alıyorlardı. İlk bakışta olağan bir alım satım işlemi gibi görülebilecek bu eylem, mandanın ekonomik değeri ve kerestekeş sistemi içerisindeki kilit rolü düşünüldüğünde daha anlamlı hale gelir. Mikhail'e göre on dokuzuncu yüzyıl dönümünde Mısır kırsalındaki en değerli ehil hayvanlar mandalardı. Kuvvetli olmaları, hem tarım ekonomisinin gerektirdiği işlerde kullanışlı olmalarını sağlıyordu hem de dönemin iklimsel anomalileri karşısında diğer hayvanlara göre avantaj sağlıyordu.²⁶ Bu durum Anadolu için de genellenebilir. Manda, merkezi devletin de üretilmesi ve çoğaltılmasını teşvik ettiği bir büyükbaş hayvan türüydü. Hem tarımda hem de taşımacılıkta tercih edilen hayvanlardandı.²⁷

Ekonomik değeri yüksek ve dayanıklılığı tartışılmaz bu hayvanın Kocaeli'deki kerestekeş köylüler tarafından kerestekeş olmayan köylülere satılması ve yerlerine çok daha dayanıksız, ekonomik değeri düşük hayvanlar satın alınması ekonomik bir alış-verişten ziyade kerestekeş köylülerin sistemden çıkmak için buldukları bir yöntem olarak okunmalıdır. Bu durumun ekonomik olarak irrasyonel olması Osmanlı merkezi hükümeti tarafından da anlaşılması güç bir eylem olarak tanımlanmıştır:

[...] ahali-i merkumenin mine'l kadim kereste-keş olduğu ve kat ve tenzil ayledikleri kerestenin ken-

di rızalarıyla kararlaştırılmış olan fiyat vechle ücret-i kat ve nakliyesi [...] tamamen ita kılınmakta bulunduğu halde ellerinde bulunan hayvanatı bu suretle ahire fûruht ve defetmesi [...] elbette bir sebebe mebnî olmak lazım geleceğinden.²⁸

Buradaki ifadede de anlaşılacağı üzere merkezi devlet, kerestekeş köylülerin mandalarını satmalarının aynı zamanda onları "def etmek" olduğunun da farkındaydı. Anlaşılmayan şey, bunu neden yapmak istedikleriydi. Her hâlıkârda devlet bu durumun kalyon inşasına ve başka inşaat projelerine vereceği zararın farkında olarak Kocaeli'de köylülerin mandalarını satmalarını yasaklamaya karar verdi.

Ancak kerestekeş köylülerin bu eylemlerinin bir de -büyük ihtimalle- beklenmeyen sonucu olmuştur. İstanbul'da yemek pişirmek ve ısınmak için gereken enerji büyük ölçüde odun kömüründen sağlanmaktaydı. Kocaeli ormanlarından kesilen ağaçlar tersanenin ihtiyacının yanında kentin ısı enerjisini de sağlaması bakımından hayati önemdeydi. Kerestekeş köylülerin 1840'lar ve 1850'lerdeki manda satma eylemi, öyle görünüyor ki İstanbul'un "donmasına" yol açmıştı. MacFarlane kerestekeş köylülerin mandaları sattığı 1846 Kasım'ından bir yıl sonra, 1847-1848 kışında İstanbul'un kömür kıtlığı yaşadığını, yemek pişirmek için bile kömür bulunmadığını ve "kömür dilencilerinin" ortaya çıktığını söylüyor.²⁹ MacFarlane mandalarını satan kerestekeş köylülerden bahsetmese de bir sonraki benzer örnekte İstanbul'un

"donması" ile mandaların satılması arasındaki ilişkiyi daha açık görebiliyoruz. Ahmed Cevdet Paşa, 1857'de benzer bir kömür kıtlığının olduğunu şu şekilde aktarıyor:

Bu sırada ise kömürcüler bu ticaretten vazgeçip hatta öküzlerini bile satmışlar idi. Mevsim-i şita geldi. Kömür bulunmaz oldu. Bunun üzerine kömürün yüz kıyyesi kırk beş ve ba'dehü elli kuruşa satılmak üzere ruhsat verildi ise de kömürün tozu bile bulunmaz oldu.³⁰

Devlet görevlilerinin kerestekeş köylülerin talepleri ve bu eylemleri arasında herhangi bir ilişki kurup kurmadığını bilmiyoruz. Ancak 1860'lardan itibaren kerestekeş sisteminde çeşitli iyileştirmelere gidilmesi, bu tarz eylemlerin devlet nezdinde barışlık bulduğunu düşündürüyor:

Kereste-i mezkurenin hayvanat-ı mevcudeye nisbetle tevzi'i yoluna gidilmese [...] ashab-ı hayvanat hakkında [...] haml-giran ve bi-adil olarak bi'l-vücut mağduriyetlerini ve *envai seda ve sızıldının vukuuyla beraber kereste-i matluba ve mürettebenin teehir-i tenzilini müstelzem olacağı*³¹

1865 yılında köylülere sahip oldukları hayvan sayısına nisbetle angarya yüklemeye uygulamasına geçilmesi, kerestekeş köylülerin dilekçelerinde ifade ettikleri, hayvanların tarım ekonomisinde ve kırsal hayatın devam etmesindeki hayati rolünü devletin de kabul ettiğini gösteriyor. Dahası yukarıdaki alıntıda "*envai seda ve sızıldının vukuuyla beraber*" ifadesi kerestekeş köylülerin o ana kadarki protestolarının kısmen de olsa işe yaradığına işaret ediyor.

Elbette kerestekeş köylülerin çalışma koşullarında iyileştirmeye gidilmesi hikâyesinin sonu değildi. Ancak köylülerin on dokuzuncu yüzyılın ortalarında sistemden çıkmak için, kendi akrabalarını, içli dışlı yaşadıkları ve onlarızı idame edemeyecekleri bir hayati paylaştıkları mandaları ve hayatlarına pek çok farklı şekilde katkı sunan ormanları devletin tahribatından korumak adına verdikleri sessiz mücadeleye, belki de bugünün ekolojik tahribatına direnen köylü ve kentliler için hatırlanması gereken, tarihe düşmüş bir not olarak önümüzde durmakta.

SEMİH ÇELİK - KOÇ ÜNİVERSİTESİ/ANAMED

DİPNOTLAR

- * Bu makalenin daha geniş bir versiyonu "It's a bad fate to be born near a forest: Forest, People and Buffaloes in Mid-Nineteenth Century North-Western Anatolia" içinde Onur İnal ve Yavuz Köse (yay. haz.), *Seeds of Power Explorations in Ottoman Environmental History*, Cambridge: White Horse Press, 2019, 111-133 olarak yayımlanmıştır.
- 1 Bu çerçevedeki örnekler için bkz., Suraiya Faroqhi (yay. haz.), *Animals and People in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren, 2010.
- 2 Alan Mikhail, "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt," *The American Historical Review* 118 (2013), 317-48. Orta Doğu'da hayvan emeğinin daha uzun vadede daha geniş bir coğrafyadaki analizi için bkz., Richard W. Bulliet, "History and Animal Energy in the Arid Zone," içinde Alan Mikhail (yay. haz.), *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa*, New York: Oxford University Press, 2012, 51-70.
- 3 İngiltere örneği için bkz., E. A. Whigley, *The Path to Sustained Growth: England's Transition from an Organic Economy to an Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- 4 Yaşar Baş, "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli, Tersane ve Tophane'de Kullanımı," *Studies of the Ottoman Domain* 6 (2016), 149-71; Resül Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları," *Biletten 77* (2011), 769-81.
- 5 Aşık Mehmed, *Menzûr'ül-Avâlim*, 3 cilt, yay. haz. Mahmut Ak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, 263.
- 6 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993, 741-742.
- 7 Tuncay Zorlu'ya göre on yedinci yüzyıl sonlarında Kocaeli civarındaki ormanlardaki ağaç sayısı on kalyon inşa edilecek miktardan yedi kalyon inşa edilecek miktara imişti. Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Navy*, London: I.B. Tauris, 2008, 3-4, 17.
- 8 Kerestekeş sistemi, Osmanlı devlet kurumlarının, özellikle de Tersane-i Amire için gereken kereste ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak ağaç kesmek ve taşımak üzere dağıtılan köylülerin hareketi geçirdiği yüzlerce yıllık bir sistemdi. Köylülerin üzerine yüklenen angaryanın karşılığı ise Tanzimat döneminde angaryanın yasaklanmasına kadar belirli ölçülerde vergilerden muafiyetti. Tanzimat sonrasında köylülerin kestigi ve işlemlere taşıdığı ağaçları devlet sembolik bir ücretle satın almaya başladı. Genel olarak her köyün en yakınındaki

- iskeleye taşıması gereken tomruk miktarı önceden belirleniyordu. Kerestekeş sistemi üzerine tarihsel yazın henüz gelişme aşamasında. Sistemi açıklamaya çalışan ancak angaryaya değinmeyen bir çalışma için bkz. Baş, "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli," 149-71. Öte yandan Suraiya Faroqhi devlete hizmet etmenin genel olarak angaryaya dayandığını düşünmektedir. Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople under the Ottomans*, London: I.B. Tauris, 53-54.
- 9 Zorlu'nun çalışmasına göre on sekizinci yüzyıl sonlarında Osmanlı devletinin gelişkin bir kereste ekonomisi mevcuttu. Bu durum on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren değişti. Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey*, 15-18. Zorlu, kerestekeş sisteminin en önemli unsuru olan mandalar ya da diğer büyükbaş hayvanlardan çalışmasının hiçbir yerinde söz etmiyor.
- 10 Osmanlı İmparatorluğu'nda orman idaresinin siyasal-ekonomisindeki değişim için bkz., Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Transformation in the Ottoman Empire," Doktora Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2007.
- 11 Gemi inşa faaliyetlerinin on dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısından itibaren ve Kocaeli ormanlarının Tersane-i Amire'nin ihtiyaçları dışındaki projeler için kullanımının yarattığı rahatsızlığa dair bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA), SD.d. 1-4 (1869). Atıyapı inşaatları ve endüstrileşmenin Kocaeli'deki ormanlardan talep edilen keresteyi arttırdığı örnekler için bkz., BOA, AMKT 174/30 (19 Rebiülevvel 1265 [12 Şubat 1849]); BOA, BEO.AYN.d. 1718-78 (tarihsiz).
- 12 Baş, "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli," 164. Ayrıca bkz., Tuncay Zorlu, "Osmanlı Deniz Teknolojisinden Bazı Sayfalar," *Hendese - Bilim Teknoloji ve Düşünce Dergisi* 2 (2013), 90.
- 13 Zorlu, "Osmanlı Deniz Teknolojisi," 90.
- 14 BOA, AMKT 135-7 (15 Recep 1264 [17 Haziran 1848]).
- 15 BOA, HAT 1246-4833-A (tarihsiz).
- 16 Agy.
- 17 BOA, AMKTJM 393-87 (9 Recep 1278 [6 Şubat 1860]).
- 18 Nancy Lee Peluso, *Rich Forests, Poor People: Resource Control and Resistance in Java*, Berkeley: University of California Press, 1998, 41.
- 19 1853'te Kocaeli'ye bağlı Enecek köyünden Kozgözü Ahmed adındaki bir köylü, dağıtılan ağaç tasarruf öden mandaları için devletten iznini istemişti. BOA, AMKT NZD 83/3 (13 Evvel 1260 [20 Temmuz 1851]). Kesilen ağaçların mandaları ve insanların üzerine atıldığı sonucu varılmamıştır.

- ve ölümleri yaygındı. Kocaeli'den çok uzak olmayan Kastamonu'da bir köylünün ve mandalarının ayaklarına düşen ağaç ikisinin de ayaklarını kırmıştı. BOA, AMKT, NZD 15/14 (10 Zilkade 1268 [17 Eylül 1850]). Ağaçların taşınmasında öküz arabalarının kullanıldığı durumlarda bile kazalarla rastlanıyordu. 1861'de Gemlik civarındaki bir köyde ağaç yüklü bir arabanın frenleri yokmuş aşığı bir halde boşalınca arabayı çeken manda önünde yürüyen adamı ezip öldürmüştü. BOA, MVL 620/66 (26 Cemazeyilahir 1278 [29 Aralık 1861]). Ayrıca bkz., BOA, AMKT NZD 218/59 (29 Recep 1273 [25 Mart 1857]).
- 20 BOA, MVL 195/1965 (12 Cemazeyilevvel 1263 [28 Nisan 1847]).
- 21 İrfan Kokdaş ve Yahya Araz, "İstanbul'da Ev İçli Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeypatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33 (2018), 41-68.
- 22 Cengiz Karlı, *Sultan ve Kamuoyu. Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, 389 [girdino, 1049].
- 23 BOA, DV.4-19 (1848).
- 24 Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850, 149-50.
- 25 BOA, AMKT 55/74 (6 Zilhicce 1262 [25 Kasım 1846]).
- 26 BOA, MVL 7/34 (26 Ramazan 1262 [17 Eylül 1846]).
- 27 BOA, AMKT MHH 181/47 (26 Ramazan 1276 [17 Nisan 1860]).
- 28 Mikhail, "Unleashing the Beast."
- 29 Hitomi Hongo, "Patterns of Animal Husbandry, Environment, and Ethnicity in Central Anatolia In The Ottoman Empire Period: Faunal Remains From Islamic Layers at Kaman-Kalehöyük," *Japan Review* 8 (1997), 275-307. Ayrıca bkz., Xavier de Planhol, "Le boeuf porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969), 317. Suraiya Faroqhi, "Introduction" içinde Faroqhi (yay. haz.), *Animals and People in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren, 2010, 11-54 ile karşılaştırın.
- 30 BOA, AMKTJM 393-87 (9 Recep 1278 [6 Şubat 1860]).
- 31 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, 126.
- 32 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39 (c. 2), yay. haz. Cevdet Bayraktar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- 33 48-48. Arşiv analıti için bkz. BOA, AMKT MHH 124/71 (20 Cemazeyilevvel 1274 [6 Ocak 1858]).
- 34 BOA, MVL 702/74 (20 Zilkade 1281 [16 Nisan 1865]).

OSMANLI ERMENİLERİNİN GÖÇÜNÜN FOTOĞRAFINI ÇEKMEK 2:

Fotoğrafçılar, Arka Planları ve Terk-i Tâbiyet Fotoğraflarının Standartları

HAZAL ÖZDEMİR

ERMENİ TOPLUMUNA GETİRİLEN TERK-İ
TÂBİİYET ZORUNLULUĞU VE GERİ DÖNÜŞÜN
YASAKLANMASI, II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİNDEKİ NÜFUS ŞEKİLLENDİRME
PROJELERİNİ ANLAMAMIZ İÇİN YENİ BİR
PENCERE AÇAR. FOTOĞRAF İSE DÖNÜŞÜ
YASAKLANAN ERMENİLERİN GÖRSEL
BİR KANITI, ONLARI BELGELEMENİN VE
NUMARALAMANIN BİR YOLUDUR.

L 888-1914 arasında Osmanlı Ermenileri temel-
li veya bir süreliğine Kuzey Amerika'ya göç-
müş, Osmanlı Devleti ise bu göçü kontrol altı-
na alabilmek için sıkı politikalar geliştirmişti.
II. Abdülhamid hükümeti, 1896'dan itibaren Ermeni
göçünü terk-i tâbiyet kapsamına almıştı. Makalenin
Toplumsal Tarih'in Nisan 2019 tarihli 304. sayısında
yayınlanan ilk kısmında belirtildiği gibi, yalnızca
Osmanlı tebaası olmayı reddeden ve bir daha impa-
ratorluk sınırları içine dönmeyeceklerine dair senet
imzalayan Ermenilerin, fotoğraflarını devlete teslim
ettikten sonra gitmelerine izin verilecekti. Bu du-
rumu daha ilginç hâle getiren, devlete teslim edilen
fotoğrafların standart bir polis fotoğrafına veya
vesikalığa benzememeleri; hatta çoğunun polis ve
Ermeni fotoğrafçıların işbirliğiyle yerel stüdyolarda
çekilen aile fotoğrafları veya boydan alınan fotoğraf-
lar olmasıdır.

Bundan önceki yazı, terk-i tâbiyet sürecinin han-
gi tarihsel koşullarda ortaya çıktığını inceleyip fotoğ-
rafın Osmanlı göç politikalarındaki yeri hakkında
düşünürken serinin ikinci yazısı, fotoğrafları, şehirle-
re, çekildiği günlere, fotoğrafçılarına, kullanılan arka
plan ve dekorlara göre incelemeyi hedeflemektedir.
Acaba fotoğrafların yoğunlaştığı belirli mahalleler
var mıdır? Aynı veya yakın tarihlerde çekilen fotoğ-
raflar arasında benzerliklere rastlar mıyız? Devlet

arşivlerinden ve Project SAVE gibi Ermeni fotoğraf-
çıların eserlerini toplama amacıyla kurulan arşivler-
den çıkan fotoğraflardaki dekor, arka plan gibi un-
surları karşılaştırarak bu fotoğraflar hakkında daha
çok bilgi edinebilir miyiz? Terk-i tâbiyet fotoğrafları,
Osmanlı fotoğraf tarihinde nereye oturur, Osmanlı
Doğusu'ndaki yerel fotoğrafçılık geleneği hakkında
ne gibi ipuçları verebilir? İnkabıyan ve Dildilyan-
lar gibi artık daha iyi bilinen fotoğrafçıların yanı sıra,
adı sanı duyulmamış fotoğrafçılara rastlayabilir mi-
yiz?

OSMANLI FOTOĞRAFINDA SINIRLAR

Bu çalışmanın amaçlarından biri, Edhem Eldem'in
Osmanlı fotoğraf tarihi alanında yapılan çalışmalara
İstanbul merkezliliğini kırma ve Anadolu'daki ye-
rel fotoğrafçılığı araştırma çağrısına katkı sunmak-
tır.¹ Terk-i tâbiyet fotoğraflarının çekiliş amaçları
ve kullanımı üzerine kafa yordukça, aynı zamanda
fotoğrafların kime hitap ettiğini ve kim tarafından
kullanıldığını da tahmin etmeye çalışabiliriz. İmpara-
torluk sınırları içinde çekilen her fotoğraf Pera'daki
fotoğraf stüdyolarında, Avrupalı turistler veya Os-
manlı elitleri için çekilmiyordu.² Aynı şekilde, fotoğ-
raf pratiği tamamen II. Abdülhamid'in kontrolünde
de değildi; fotoğraf üretim, dağıtım ve tüketim ağları
ondan bağımsız olarak işleyebiliyordu. Zaten sözü
geçen fotoğraflar Doğu vilayetlerinde çekilmiş, Dah-
iliye ve Hariciye arşivlerinde tutulmuştu. Bu maka-
lede kullanılan fotoğrafların çoğunluğunun Hariciye
Arşivlerinden (HR TH) çıkması, işleri daha da ilginç
hale getirir. O yüzden Hamid'in bu fotoğrafları yakı-
ndan takip ettiğini ya da fotoğrafların ona ulaştığını
söylemek çok doğru olmayacaktır. Bu da sorgulan-
ması gereken başka bir kalıp yargıyı, Hamid'in ant-
ropometriden etkilenip suçluları fotoğraflarına göre
değerlendirip affettiği iddiasını akla getirir. Eldem'in
belirttiği gibi, Osmanlı'daki polis fotoğrafları o dö-
nemde Avrupa'da çekilen denkleri gibi antropomet-
riyle bağlantılı değildi.³ Profilden alınan standart sa-
bık fotoğrafı çekimi veya vesikalık fotoğraf anlayışı
henüz yayılmamıştı.⁴

Camera Ottomana'da örnekleri sunulduğu gibi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan mahpus fotoğrafları arasında dua eder gibi ellerini açan veya stüdyo arka planıyla poz veren fotoğraf özneleri bulunur.⁵ Osmanlı Devlet Arşivleri'nin Sadaret Fonu'nda, 1904 yılında Üsküp Hapishanesi'nde fotoğraflanan mahkumların fotoğrafları bulunur. Onlar da ayakta, kimi zaman birlikte, kimi zaman tek başlarına, elleri ceplerinde, kameraya dik dik bakarak poz vermişlerdir.⁶ Edirne vilayeti hapishanesinde bulunup affedilen mahkumların da stüdyo arka planı önünde poz verdiği görülmür.⁷

Suçlu fotoğrafında bir standardizasyon olmaması, mahkumlarının kiminin ayakta, kiminin oturan fotoğraflanması,⁸ terk-i tâbiyet fotoğraflarının kimi zaman polis yardımıyla, genelde stüdyoda ve dekorlarla çekilip devlet arşivlerinde saklanması benzer. Osmanlı fotoğrafını ilginç yapan husus aile, stüdyo, suçlu ve polis fotoğrafları arasındaki geçişliliklerdir. Portre şeklinde çekilmiş nadir terk-i tâbiyet fotoğraflarından biri, Adana, Kozan'dan göç edecek olan "orta boylu ela gözlü matruş sakallı siyah kaşlı beyaz benizli yirmi yaşında Setrak veled-i müteveffa Hacı Boyacıyan"ın memur-ı fotoğraf tarafından çekilen fotoğrafıdır.

Osmanlı'da fotoğraf türleri arasındaki sınırların muğlak olması, terk-i tâbiyet fotoğraflarının ne kendi başına bir tür olduğunu; ne tam olarak polis fotoğrafı, ne aile fotoğrafı, ne de stüdyo fotoğrafı olarak değerlendirilebileceğini gösterir. Farklı türlerin kesişim noktasında durur ve hepsiyle birtakım benzerlikler ve farklılıklar taşır. Bu kesişimleri anlamak için Eldem'in tavsiyesine uyup fotoğrafçı, fotoğraf öznesi, fotoğrafın çekilmesini isteyen veya fotoğrafın hitap ettiği kişinin fotoğraf üzerindeki olası müdahaleleri

ne bakabiliriz.⁹ Terk-i tâbiyet fotoğraflarının, Ermeni göçü ve göçmenlerin özneliği, Ermeni fotoğrafçıları ve Anadolu'daki yerel fotoğrafçılık pratiği hakkında ne gibi bilgiler verebileceğini anlamak için fotoğraflardaki mekan, zaman, arka plan, fotoğrafçı, fotoğraf özneleri hakkındaki bilgiler gibi verileri analiz edebiliriz.

BEYAZ ÖRTÜLER, HALILAR VE STÜDYO ARKAPLANLARI ARASINDA: FOTOĞRAFÇILAR, MEKANLARI VE POZLARI

Arşivde bulduğum fotoğrafçı mührü bulunan fotoğrafların 27 tanesini Inkababıyanlar (Sivas) 6 tanesini Arşak Yakobyany (Karahisar-ı Şarkı) 3 tanesini Dildilyanlar (Merzifon) 3 tanesini Sh M. Kalifa (Sivas), 2 tanesini Aleksandır Papazyan (Erzurum), 1 tanesini Dikran Hanasığmazyan (Sivas) çekmiştir. Bitlis, Mamuretülaziz, Adana ve Yozgat'tan çıkan fotoğraflar ise polis mührü taşır. Devlet arşivlerinde Ankara, Kayseri gibi şehirlerde de terk-i tâbiyet fotoğrafı çekildiğine dair yazılı belgeler vardır, ama bu bölgelerden çekilen fotoğraf henüz arşivden çıkmamıştır.

Mamuretülaziz Mahalle	Tarih	Mekan	Arkaplan	Mühür
Şentil	3 Ağustos 1907	Dışarıda	İluyaz	Yok
Keremli	5 Mayıs 1908	Dışarıda		Polis
Çarşı	1 Haziran 1908	Dışarıda		Polis
Sürsürü	1 Haziran 1908	Dışarıda	Stüdyo	Polis
Sürsürü	1 Haziran 1908	Dışarıda	Stüdyo	Polis
Sürsürü	1 Haziran 1908	Dışarıda	Stüdyo	Polis
Sürsürü	1 Haziran 1908	Dışarıda	Stüdyo	Polis
Seğrek	1 Haziran 1908	Dışarıda		Polis
Karasar	4 Haziran 1908	Dışarıda		Polis
Keremli	6 Haziran 1908	Dışarıda		Polis
Şentil	6 Haziran 1908	Dışarıda		Polis
İcadiye	19 Haziran 1908	Anlaşılmıyor		Polis

Bitlis'te çekilen fotoğraflarda karşımıza beyaz bir arka plan çıkar. Hersan mahallesinden göç edecek Parsih, karısı Anmanon, kızı Tanuhas ve torunu Kigamı gösteren fotoğrafta, örtünün duruşundan fotoğrafın amatör birine çektiği olduğu düşünülebilir. Ellerini karnın üzerinde birleştirmek ya da baldırının üzerine koymak, Eldem'e göre Osmanlı'da verilen geleneksel pozlardan biridir. Bu poz, 19. yüzyılın sonundaki polis fotoğraflarında ve terk-i tâbiyet fotoğraflarında olduğu kadar, 17. yüzyıl minyatürleri veya

19. yüzyıl saray portrelerinde de karşımıza çıkar.¹⁰ Ancak bu fotoğraf öznelere kendi tercihleriyle mi verdikleri bir pozdur, devlet/fotoğrafçı otoritesi karşısında aldığı da bir duruş mudur, yoksa fotoğrafçının direktifiyle mi verilmiştir, bunu kesin olarak söylemek zordur.

Mamuretülaziz'den çıkan fotoğraflar, 1907'de çekilen biri dışında hepsinin Mamuretülaziz zabıtası vasıtasıyla çekildiğine dair mor mührü taşır ve Nisan-Mayıs-Haziran 1324 (Mayıs-Haziran 1908) aralığında çekilmiştir.

Aşağıda iki örneğini gördüğümüz Sürsürü karyesinden göç edecek üç kadın ve bir ailenin fotoğrafları

Sürsürü karyesinden Boghos kerimeci Mariyam sin 17 yaşında olarak hicret edeceğine dairdir

19 Mayıs sene 324 (1 Haziran 1908) Mühür: Mamuretülaziz zabıtası vasıtasıyla işbu resim alınmıştır

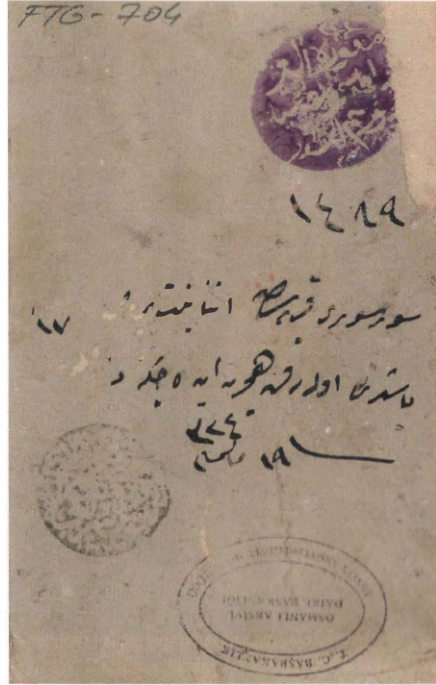

Sürsürü karyesinden Anna bint-i Bedros sin 17 yaşında olarak hicret edeceğine dairdir

rının arkasında 19 Mayıs 1324 (1 Haziran 1908) tarihi vardır. Fotoğrafın önünde ve arkasında yer alan tarihlerin farklılığı ise dikkat çekicidir. Örneğin FTG 704'te arkada 19 Mayıs 324 yazmasına rağmen fotoğrafın ön yüzündeki tarih 12 Nisan 324'tür. Bu bize fotoğrafların çekim ve arşivlenme zamanı hakkında bir fikir veriyor olabilir.

Pozlarının ve kullanılan arkaplanın neredeyse aynı olması da merak uyandırıcı başka bir konudur. Fotoğrafları art arda çekildiyse fotoğraf özneleri birbirlerinden görüp aynı pozu vermiş olabilirler. Ya da polis/fotoğrafçı direktifiyle aynı pozlar yakalanmıştır. Polisin buradaki rolünün ne olduğu sorusu ilginçtir. Polisin elinde stüdyo arkaplanı olması düşük bir ihtimal gibi görüldüğünden, polis, Ermenileri yerli, amatör veya o sırada şehirde bulunan gezgin bir fotoğrafçıya yönlendiriyor, sonra fotoğrafların arkasına fotoğrafı kaydetmek amacıyla mührünü basıyor olabilir. Bu fotoğrafların, Mamuretülaziz'in fotoğrafçı ailesi Sursuryanlar tarafından çekilmiş olması olasıdır, Sürsürü-Sursuryan bağlantısı da dikkate değerdir. David Low'un belirttiği gibi, Sursuryanların kullandığı yapraklı ve dallı arka plan, onların çektiği fotoğrafları diğer fotoğrafçılardan ayırır." Project SAVE arşivinde bulunan Araksi Hampartumyan ve Melkon Lüleciyan'ın evlilik fotoğrafında bir Sursuryan arka planının örneğini görebiliriz

Tokat'ta bir stüdyoda çekilen ve Amerika'ya gönderilen Vartanuş ve Yervant Barsamyan'ın fotoğra-

19 Mayıs sene 324 (1 Haziran 1908) Mühür: Mamuretülaziz zabıtası vastasıyla işbu resim alınmıştır

Arakel Hampartumyan ve Melkon Lüleciyan'ın evlilik fotoğrafı, Mamuretülaziz, 26 Ekim 1909. Sursuryanlar tarafından çekilmiştir. Project SAVE Ermeni Fotoğrafları Arşivi, Jim Melcon'un izniyle

Vartanuş ve Yervant Barsamyan, evlilik fotoğrafı
Tokat. Armen Marsoobian'ın izniyle

fının, Mamüretülaziz' de çekilen fotoğraflarla aynı arka planı paylaşıyor olması işleri ilginçleştirir. Bu durum, fotoğrafçıların seyahat ettikleri zaman stüdyo arka planlarını beraberlerinde götürüp götürmedikleri sorusu aklımıza gelir. Dış mekanda çekilen fotoğraflarda da stüdyo arka planı kullanıldığına göre, fotoğrafçılar arka planlarını taşıyor olabilirlerdi. Stüdyo arka planları üzerine yapılan detaylı bir araştırma, bu soruya ışık tutabilir: Stüdyo arka planları Avrupa'da seri olarak mı üretilmekteydi?

Sivas'ın Cedit-i Kebir mahallesinden Tatos, karısı Pirak, kızları Araksli, Nvart. Mühür: İnkababıyan

Sivas'ın Cedit-i Sagir mahallesinden Mıgirdiç, zevce- si Azniv, biraderi Rupen, hemşiresi Vartanuş ve oğlu Sirab. Mühür: Dikran Hanasıgmazyan

Eğer öyleyse, aynı arka planın farklı stüdyolarda kullanılması anlaşılır kabul edilebilir. Ancak eğer stüdyo arka planları özel olarak üretiliyor ve alınıyorduyse, bu fotoğrafların aynı fotoğrafçı tarafından çekildiğini düşünmek de mümkündür.

Stüdyo arka planlarının ve dekorların fotoğrafçı- lara ait olduğu düşünülse de, stüdyoda arka planıyla çekilmiş her fotoğrafı fotoğrafçı; dış mekanda ve be-

Sivas'ın Üryan-ı Zımnı mahallesinden Agop, karısı Estepan ve kızları Arşaluy. Mühür: SH M Kalifa

Sivas mahalle	Tarih	Mekan	Arkaplan	Dekor
Baldır Pazarı	10 Nisan 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Veled Bey	12 Nisan 1906	Dışarıda	Beyaz arkaplan	Kitap
Sarı Şeyh	9 Mayıs 1906	Stüdyoda	Beyaz arkaplan	
Sarı Şeyh	16 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Muradiye	17 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Muradiye	17 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Bezirci Tarlası	17 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Akdeğirmen	17 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Cedid-i Kebir	21 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Ece	21 Mayıs 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Küçük Bengiler	24 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Baldır Pazarı	26 Mayıs 1906	Dışarıda	Beyaz arkaplan	Sütun
Cami-i Kebir	26 Mayıs 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Cedid-i Kebir	27 Mayıs 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Halı
Üryan-ı Müslim	31 Mayıs 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun, Kitap
Küçük Kilise	1 Haziran 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Cedid-i Sagır	2 Haziran 1906	Dışarıda	Stüdyo arkaplanı	
Küçük Bengiler	4 Haziran 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	
Hoca İmam	6 Haziran 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Muradiye	9 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Sarı Şeyh	9 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Cedid-i Sagır	11 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	
Muradiye	12 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	
Muradiye	15 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	
Horavenk (Divriği)	23 Ağustos 1906	Stüdyoda	Stüdyo arkaplanı	Sütun
Pazar	26 Ağustos 1906	Stüdyoda	Beyaz arkaplan	Sütun
Pazar	27 Ağustos 1906	Stüdyoda	Beyaz arkaplan	Sütun

yaz perdeyle çekilen her fotoğrafı polis çekmiştir gibi bir sonuca varmak mümkün değildir. Dışarıda çekilen fotoğraflarda da stüdyo arka planı kullanılması işimizi zorlaştırır.

İnkababıyanların çektiği bu fotoğrafta, Sivas'ın Cedid-i Kebir mahallesinden göç edecek olan Tatos, karısı Pirak, kızları Araksı, Nvart'ın ayaklarının altında halı vardır, ancak arkadaki çimen ve taşlardan dışarıda olduğunu tahmin edebileceğimiz fotoğrafta, silik görünse de bir stüdyo arka planı kullanılmışa benzer. Ancak bazı fotoğraflarda fotoğrafın içeride mi, dışarıda mı çekildiğine karar vermek de çok kolay değildir.

Dikran Hanasığmazyan'ın çektiği Mıgirdiç, zevcesi Azniv, biraderi Rupen, hemşiresi Vartanuş ve oğlu Sirab'ın fotoğrafında stüdyo arka planı kullanılmıştır, ama fotoğraf dışarıda çekilmiş benzer. Yere halı serilmiştir ama ilginç bir şekilde, fotoğraf özneleri halının gerisinde dururlar ve haliya basmazlar. Aşağıda, SH. M. Kalifa imzası taşıyan Agop, karısı Estepan ve kızları Arşaluy's'un fotoğrafında da kullanılan

halı, Anadolu fotoğrafçılığındaki lokal detaylardan biri olarak gözümüze çarpar. Büyük olasılıkla, her bölgede halı üretimi ayrıydı ve onlar da stüdyo arka planları gibi, fotoğraf stüdyosuna aitti; belki de fotoğrafçıyla birlikte taşınıyordu.

Stüdyoları Sivas'ta bulunan İnkababıyanların çektikleri 27 fotoğrafın hepsi Sivas sancağında, Nisan-Ağustos 1906 tarihlerinde çekmiştir.

SÜTUNLAR, SEHPALAR VE KİTAPLAR: TERK-İ TÂBİİYET FOTOĞRAFLARININ (OLMAYAN?) STANDARTLARI

Stüdyoları Sivas'ta bulunan İnkababıyanların çektikleri 27 fotoğrafın hepsi Sivas sancağında, Nisan-Ağustos 1906 tarihlerinde çekmiştir.

Sivas'ın Baldır Pazarı mahallesinden Dökmeci oğlu Hacı Oskehan veled-i müteveffa Gabril'in fotoğrafı 26 Mayıs 1906 tarihinde çekilmiş, Hariciye arşivlerinde saklanmıştır. Sivas'ın Pazar mahallesinden Agavnj bint-i Manuş ise 26 Ağustos 1906 tarihinde stüdyo arka planıyla muhtemelen stüdyoda fotoğraf-

lanmıştır. Fotoğraf öznelere aynı sütuna dayanarak poz verdikleri fotoğrafların birinin Dahiliye, diğerinin Hariciye arşivlerinden çıkması da bize terk-i tâbiyet fotoğraflarının Osmanlı devlet birimleri arasındaki dolaşımı hakkında ipucu verir.¹²

Bu sütunlu pozlar, pekala bir hatıra fotoğrafı olarak çekilmiş olabilir. Fotoğrafların birinde, sütunun üzerine kitap konulduğunu görürüz. Eldem'in belirttiği gibi, üzerinde kitap olan bir sehpayla poz vermek, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı fotoğrafında da sıkça karşımıza çıkan bir durumdur.¹³ Kitap kişinin okuryazarlığına dikkat çekebileceği gibi, çoğu zaman sadece bir dekor olarak da kullanılmıştır. Be-

Sivas'ın Üryan-ı Müslim mahallesinden Vartanuş.
Mühür: İnkababıyan

Sivas'ın Veled Bey mahallesinden Makruhi ve kızı Nvart.
Mühür: İnkababıyan

1910-1914, Dildilyanlar Konya'dan ayrıldığı zaman. Yester, soyadı bilinmiyor. Dildilyanlar tarafından çekilmiştir.
Project SAVE Ermeni Fotoğrafları Arşivi, Margaret Keşişyan'ın izniyle

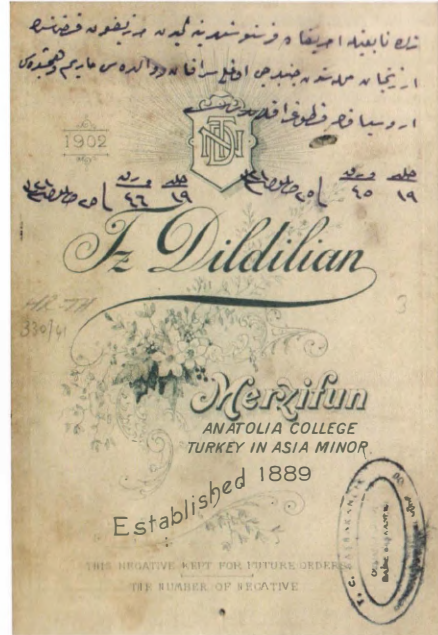
lirtildiği gibi, sütuna dayanarak çekilen 10 adet erkek ve kadın fotoğrafı vardır, ancak sütun üzerinde kitap duran tek fotoğraf budur. Bu, fotoğraf öznesi Vartanuş'u, diğer göçmenlerden ayıran ve onun hakkındaki bir şey söyleyen bir dekor mudur; yoksa fotoğrafçı aklına esip o gün sütunun üzerine birkaç kitap mı yerleştirmiştir, bilemeyiz.

Arşivden çıkan bir diğer kitaplı fotoğraf da İnka-babiyenler tarafından çekilmiştir. Buradaki 7 yaşındaki Nvart'ın elinde kitap tutması, kitabın poz veren kişiyle bir ilgisi olup olmadığını ve bu pozun fotoğrafçı direktifiyle verilip verilmediği sorularını aklı getirir. Göç fotoğraflarındaki öznelerin ellerinde kitap tutmalarının bir anlamı var mıydı, yoksa sadece bir dekor muydu? İkincisi geçerli olsa bile, göç fotoğraflarının doğası hakkında bize bilgi verdiği için bile kitap kullanımı ilginçtir. Devletin kullanacağı fotoğraflarda büyük olasılıkla göç edecek kişilerin o fotoğrafta görünmesi yeterli olmuş, ekstra bir detay, dekor ya da arkaplan kullanılması fark etmemiştir.

Stüdyoları Merzifon'da bulunan Dildilyanların Konya'da çektikleri bir hatıra fotoğrafında karşımıza bir sehpa çıkar. Bu durum, Dildilyanların seyahat

Merzifon kazasının Erzincan mahallesinden Çenbercioğlu Serakan, validesi Meryem, kardeşi Arusyak

Clit: 40 Varak: 19, Fl 25 Eylül 321

ederken stüdyo dekorlarını Merzifon'dan Konya'ya taşımış olduklarını gösterir.

Dildilyanlar bu sehpayı çektikleri terk-i tâbiyet fotoğraflarında da kullanmışlardır. Devlet arşivlerin-

Karahisar-ı Şarki'nin Ermenigil mahallesinden Karabaşoğlu Manuk veled-i Boris tevellüdü sene 1296 sin 31 terk-i tabiiyet ve bir daha memalik-i mahrusa-i şahaneye avdet etmemek şartıyla Amerika'nın New York şehrine gitmek üzere Karahisar-ı Şarki nüfus idaresinden elli yedinci cildin kırk dördüncü varak 6 Kanun-ı evvel 322 tarihli pasaportı verilmiştir

Karahisar-ı Şarki'nin Ermenigil mahallesinden ve Ermeni milletinden Karabaşoğlu validesi Nazeli bint-i müteveffa Artin tevellüdü sene 1268 sin 61 terk-i tabiiyyetle ve bir daha memalik-i mahrusa-i şahaneye avdet etmemek şartıyla Amerika'nın New York şehrine gitmek üzere elli yedinci cildin kırk beşinci varak 6 Kanun-ı Evvel sene 322 tarihli pasaportı Karahisar-ı Şarki nüfus idaresinden ita kılınmıştır

den çıkan üç Dildilyan imzalı fotoğraf da Merzifon'da, Dildilyanların stüdyosunda çekilmiştir. Hepsini farklı senelerde çekilmiş olsa da aynı sehpayla karşılarız. Örneğin, Amerika'nın Fresno şehrine giden Merzifon kazasının Erzincan mahallesinden Çenbercioğlu Serakan'ın kardeşi Arusyak bu sehpayla dayanarak poz vermiştir.

Bu fotoğrafın arkasında Dildilyanların mührü dışında dikkati çeken başka bir ibare, Serakan, validesi Meryem ve hemşiresi Arusyak'a verilen pasaportların cilt ve varak numaralarıdır. Pasaportlara dair bilgilerle başka vilayetlerdeki fotoğraflarda da karşılarız.

FOTOĞRAFTA KİM VAR I: AİLE FOTOĞRAFINDA VE DIŞINDA

Karahisar-ı Şarki sancağından çıkan yedi fotoğrafın altısı Arşak Yakobyany tarafından çekilmiştir. Yakobyany'nin çektiği fotoğrafların arkasına alınan notların ve el yazısının aynı olması, aynı polis tarafından arşivlendiğini düşündürür. Yukarıdaki tamamen aynı tarzda çekilen iki fotoğraf göç eden bir anne ve oğlunu gösterir. Ermenilere Osmanlı li-manlarına kadar yolculuk etmelerini sağlayan mü-rur tezkereleri (makalenin ilk kısmında bahsedilen bir tür ülke içi pasaport) Karahisar-ı Şarki nüfus

dairesinden verildiği belirtilmiş, pasaportların cilt ve varak numaraları söylenmiştir.¹⁴ Ancak diğer aile fotoğraflarının tersine, birlikte göç ediyor olmalarına rağmen fotoğrafları ayrı ayrı çekilmiş, 1 ve 2 olarak numaralanmıştır.¹⁵

Sivas'ın Amasya sancağının Amasya kazasından çıkan fotoğrafların ilkinde Bayezid Paşa mahallesinden Boston'a göç eden Güral oğlu Avakim, karısı Horopsi ve oğlu Artin'i ikincisinde Güral oğlu Ohannes veled-i Avakim vardır. Fotoğrafların ikisi de 9 Aralık 1905'te çekilmiştir. Aileye Cilt 19, Varak 49 numaralı, Ohannes'e Cilt 19, Varak 50 numaralı pasaport verilmiştir.

Son iki örnekteki aile bireylerin fotoğraflarının ayrı ayrı çekilmiş olması, acaba belli bir yaştan büyük erkeklerin ailelerinden ayrı mürur tezkeresi alma zorunluluğu var mıydı sorusunu akla getirir. Ancak Samsun'da çekilen aşağıdaki fotoğrafta, Simonyan Simon veled-i Krikor'un 22 yaşındaki oğlu Nazari de ailesiyle birlikte poz vermiştir. O yüzden, yaş sınırlaması konusunda kesin bir standart gözetilip gözetilmediğini anlayabilmek henüz mümkün değildir.

FOTOĞRAFTA KİM VAR 2: KADINLAR VE ÇOCUKLAR

Devlet arşivlerinden çıkan fotoğraflar sadece aile fotoğrafları değildir. İlk önce sadece erkeklerin fotoğraflarının çekilmesi düşünülmüş, ancak kadınlar ve ço-

cuklar yerine akrabalarının gitmesini engellemek için onların da fotoğraflarının çekilmesine karar verilmiştir.

¹⁶ Gidenlerin geri dönüşünün yasaklanmasının, daha

Simonyan Simon ve ailesi

çok kadını çocuklarıyla göç etmeye teşvik etmesi muhtemeldir.

Memur-ı fotoğraf tarafından çekildiği belirtilen bu fotoğrafın öznelere, Makuhi bint-i Mıgırdiç ve oğulları, on bir ve on sene önce göç eden diğer oğullar Misak ve Manuk'un yanına gitmek için Adana'dan ayrılmaktadır. Memur, fotoğrafın arkasına Misak ve Manuk'un orada emlak ve arazi sahibi olduklarını kaydetmiş, hatta Makuhi'nin Amerika'ya yerleşen başka akrabaları olduğu notunu da almıştır.

Kadın ve çocuklarının kendilerinden önce göçen aile bireylerinin yanına gidecek olması, Amerika ve Osmanlı Doğusu arasındaki iletişim hakkında ki soruları akla getirir. Acaba 1900'lerin başında, bu iki ülke arasında mektuplaşmak ne kadar kolaydı? Devlet kişisel yazışmaları da kontrol ediyor muydu? Kocaları Amerika'ya gittiğinde birçok kadın çocuklarıyla yalnız kalmış, çalışarak evlerinin ekonomisine katkıda bulunmuş ve kocalarının rollerini devralmışlardır. Kocaları döndüğünde ise acaba tekrar eve

girmeye teşvik edilmişler midir? Zorlu bir yolculuk atlatarak Amerika'ya gidebilen kadınlara ne olmuştu? Erkekler Amerika'ya yerleştikten ne kadar süre sonra ailelerinin yanlarına gelmesini istiyorlardı? Anadolu'da kalanlar için terk-i tâbiyet etme ve Amerika'ya gidecek yolculuğa başlama süreci nasıl işliyordu?

Terk-i tâbiyetle Amerika'nın Miami şehrine yerleşmiş Kürkcüyan Arakil'in karısı Merzifonlu Zümrüd'le oğlu Minas'ın fotoğrafları gibi şık giyimli fotoğraf öznelere olduğu fotoğraflar akıllara yeni sorular getirir. Acaba terk-i tâbiyet fotoğrafı çekimi randevulu muydu yoksa polis, terk-i tâbiyet için başvuran Ermenileri uygun fotoğrafçı veya ekipman olduğu anda mı çağırıyordu? Bu prosedür her Ermeni için aynı mıydı? Evinde fotoğrafı olanlar o fotoğrafları devlete verebiliyor muydu, yoksa herkes yeniden fotoğraf çekirmek zorunda mıydı? Stüdyo fotoğrafçısı tarafından çekilen ve polisin çektiği fotoğraflar arasında bir ücret farkı var mıydı?

SONUÇ

Devlet arşivlerinde, 1911-12 yıllarına tarihlenen yazışmalarda vilayet mutasarrıflıklarının, valiliklerinin ve polis dairelerinin fotoğraf makinesi ve malzemesi talebini bulundukları bildirilir. Polis memurluklarında, hem mahkumları, hem terk-i tâbiyet eden göçmenleri çekmek için fotoğraf makinesine ihtiyaç duyuluyor olabilir. Adana Polis Müdürlüğünde çalıştırılmak üzere harbiye memurlarından daktiloskopi ve fotoğrafçılık işinden anlayan bir memurun gönderilmesi talep edilmiş, Kayseri Polis Merkez Memurluğu fotoğraf makinesi istemiş, Sivas Polis Dairesi için lüzumlu fotoğraf makinesi ve malzemeleri gönderilmiştir.¹⁷ Bu pratiğin ne zaman başladığı ise henüz belli değildir. Polisin yanı sıra, devletin göç fotoğrafları çekiminde yerel fotoğrafçılarla da işbirliği içinde olduğu görülür. Fotoğrafı çeken kişinin ve fotoğraf çekilen alanın belirlenmesi, bu fotoğrafların üretimindeki farklı aktörler arasındaki ilişkiyi göstermek açısından önemlidir. Terk-i tâbiyet fotoğrafları ve onları çeken fotoğrafçılara dair yapılacak çalışmalar, polis kurumu ve fotoğraf arasındaki ilişkiye ışık tutacağı gibi, Anadolu'nun bilinmeyen fotoğrafçıların ortaya çıkarılması; Anadolu'daki kültürel üretimin tarihine de katkıda bulunacaktır.

Ayrıca, fotoğraflardan yola çıkarak Osmanlı Ermeni göçü hakkında neler öğrenebileceğimizi, fotoğraf öznelere Ermeni göçü ve diasporasındaki yerlerini aştırmak, göç çalışmalarına yeni bir bakış açısıyla bakmamızı sağlayacaktır. Devlet-fotoğrafçı-polis işbirliğini ve devletin baskın rolünü unutmamak, merkez-çevre ilişkisi, Ermenilere karşı ayrımcılık, Osmanlı göç politikaları, Osmanlı Doğu'sundaki şiddet, tekinsizlik ve istikrarsızlık ortamı gibi farklı tarihsel dinamikleri ve olguları su yüzüne çıkarır. Öte yandan, fotoğraf öznelere fotoğraf çekimindeki rolü üzerine kafa yormak, fotoğraf çekilen alanı farklı güç dinamiklerinin ve sosyal ilişkilerin bir arada yaşandığı bir alan olarak tanımlamak göçmenle-

rin özneliğini göz önünde bulunduramamıza yardım eder. Fotoğraf arkasındaki notlardan edineceğimiz bir başka bilgi de, pasaport cilt ve varak numaralarıdır. Mürur tezkeresi/pasaport kayıtlarına ulaşmak, göç eden Ermenilerin kimliğini öğrenmek için önemli bir kaynak olacaktır.

Osmanlı Ermenileri bağlamında hicret, firar, göçmen işçi, terk-i tâbiyet, vatandaşlık, vatan gibi kavramları incelemek, Osmanlı tâbiyetini terk etmek zorunda bırakılan Ermenilerin Amerika vatandaşlığına kadar beş sene beklediklerini ve bu süreçte vatansız kaldıklarını hatırlamak, bahsi geçen fotoğrafları tarihsel bağlamlarına oturtmamıza yardımcı olacaktır.¹⁸ Aynı dönemde imparatorluğun farklı

yerlerinden, mesela Suriye ve Lübnan'dan da yoğun olarak göç yaşandığını unutmamak, Abdülhamid hükümetinin Musevilerin ve diğer Hristiyan grupların göçüne nasıl tepki verdiğini Ermenilerin durumuyla karşılaştırmak, bizi devletin Ermeni toplumuyla kurduğu ilişki hakkında da çıkarımlara yöneltecektir. Ermeni toplumuna getirilen terk-i tâbiyet zorunluluğu ve geri dönüşün yasaklanması, II. Abdülhamid dönemindeki nüfus şekillendirme projelerini anlamamız için yeni bir pencere açar. Fotoğraf ise dönüşü yasaklanan Ermenilerin görsel bir kanıtı, onları belgeleme- nin ve numaralamanın bir yoludur.

HAZAL ÖZDEMİR - NORTHWESTERN ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Edhem Eldem, "The Search for an Ottoman Vernacular Photography," Markus Ritter and Staci G. Scheiwiller, ed., *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East* (Berlin: De Gruyter, 2018): 29.
- 2 Eldem, "Vernacular Photography," 29.
- 3 Edhem Eldem, "Eh-i Fesad," ed. Edhem Eldem ve Zeynep Çelik, *Camera Ottomana* (İstanbul: Koç, 2015): 216.
- 4 Eldem, *Camera Ottomana*, 216.
- 5 Age, 216.
- 6 Osmanlı Devlet Arşivleri (BOA) A D 3309, 12 Nisan 1904.
- 7 BOA A D 3310.
- 8 Eldem, *Camera Ottomana*, 216.
- 9 Eldem, "Vernacular Photography," 38.
- 10 Age, 45.
- 11 David Low, "Photography and the Empty Landscape: Excavating the Ottoman Armenian

- Image World", *Études arméniennes contemporaines*, 6 (2015): 48. David Low ve Armen Marsoobian'a Osmanlı'da fotoğrafçılık konusundaki sorularımı her zaman sabırla cevapladıkları ve onlarla paylaştığım fotoğraflar için benim kadar heyecanlandıkları için teşekkür borçluyum.
- 12 Terk-i tâbiyet fotoğrafları ve kopyalarının Osmanlı İmparatorluğu içindeki dolaşımı hakkında daha ayrıntılı bir tartışmayı makalenin Nisan 2019'da yayınlanan ilk kısmında bulabilirsiniz.
- 13 Eldem, "Vernacular Photography," 38; Eldem, "Kitabi Portreler," *Camera Ottomana*, 212.
- 14 Mürur tezkeresinin tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nalan Turna, 19. Yüzyıl 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri (İstanbul: Kaknüs, 2013) Turna'nın kitabında terk-i tâbiyet fotoğraflarının birkaç örneğine de ulaşabilirsiniz.
- 15 2016-2017 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ndeki

lisans tezisi için bu konuda araştırma yürütenken aynı fotoğraflar üzerine çalışan Zeynep Devrim Gürsel'e tanıştım. Kendisine tezimi okuduğu ve beni DH TMTK fonunda da fotoğraf bulabileceğim konusunda bilgilendirdiği için teşekkür ederim.

- 16 BOA DH TMTK M 85 37.10 Mayıs 1900.
- 17 BOA DH EUM LVZ 10 12, 28 Eylül 1912.
- 18 Devlet terk-i tâbiyete yapılan göçü hicret, Osmanlı tâbiyetini terk etmeyen Ermenilerin göçünü ise firar olarak tanımlar: David Gutman, "Travel Documents, Mobility Control and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, vol. 3, no. 2 (Nov 2016): 363. David Gutman'a Amerika'ya göç hakkında aklımdaki önemli soruları cevaplamama yardımcı olduğu ve kitabımı yayınlanmadan önce benimle paylaştığı için çok teşekkür ederim.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA CHP

İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR 1950-1960

Demokrat Parti İktidarında CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar 1950-1960 kitabımızda 1950-1960 dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi açısından kurucu önemde bir anlam taşıyor; bir bakıma partinin yeniden kurulduğu dönemdir. Çünkü bu dönemde CHP tek-parti ve "devlet partisi" konumundan çıkmış, ilk kez muhalefete düşmüştü; üstelik bu dönem hayli uzun sürmüştür. On yıl.

Çağdaş Görücü, ayrıntılı çalışmasında CHP'nin 1950-1960 döneminde yeniden nasıl biçimlendiğini analiz ediyor. Giderek otoriterleşen Demokrat Parti iktidarına muhalefet deneyimi partiyi nasıl etkiledi? İdeoloji nasıl değişti, "Altı Ok" un ilkeleri nasıl yorumlandı? Örgüt yapısı nasıl dönüştü; gerçekten işler bir parti örgütüne dönüşmesi yönünde ne gibi çabalar gösterildi?

DP iktidarı dönemindeki CHP muhalefeti, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki "kurumsal" siyasal muhalefet geleneğinin oluşumunda da önemli bir deney niteliği taşıyor.

Yazar Hakkında: Çağdaş Görücü, 2002 yılında İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdi. 2006'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun olmasının ardından 2009'da aynı yerde Siyaset Bilimi yüksek lisansını tamamladı. 2016 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalından doktora derecesi aldı. Halen Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde görev yapmaktadır. Temel ilgi alanları, Türkiye'de siyasal partiler ve Türkiye'nin siyasal düşünceler tarihidir.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA CHP:

İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR 1950-1960

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

TARİH VAKFI TURT YAYINLARI

Online Satış: <http://dukkani.tarihvakfi.org.tr/>

27 MAYIS 1960'DA YENİDEN NÜKSEDEN BİR TARTIŞMA:

Türkçe Ezan Tartışması

BARIŞ CELEP

BU MAKALE 27 MAYIS 1960 DARBEŞİ İLE BİRLİKTE YENİDEN SU YÜZÜNE ÇIKAN BİR TARTIŞMAYI, TÜRKÇE EZAN TARTIŞMASINI KONU ALMAKTADIR. MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ'NİN İKTİDARI ELE ALMASIYLA BAŞLAYAN TÜRKÇE EZAN POLEMİĞİ, 1961 YILINDAKİ GENEL SEÇİMLERE KADAR OLDUKÇA İNİŞLİ-ÇIKIŞLI BİR SÜREÇ TAKİP ETMİŞ VE BU SÜREÇTE KİMİ KIRILMA NOKTALARI YAŞAMIŞTIR.

Bir yerde ki camiinde Türkçe ezan okunur, Köylü anlar masasını namazdaki duanın. Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur, Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüdânın.. Ey Türk oğlu işte senin orasıdır vatanın.

Ziya Gökalp'in üstteki dizelerde ifade ettiği manasının anlaşılacağı bir din dilinin oluşturulmasına yönelik görüşler erken Cumhuriyet döneminin en tartışmalı alanlarından birini oluştururken, ezanın Türkçe okunup okunamayacağı polemigi de bu tartışmada ön plana çıkan belki de en önemli başlık olmuştur. İnşa edilmeye çalışılan ulus-devletin bir gereği olarak din dilinin de millileştirilmesine yönelik çalışmaların, ezan özelinde teoriden çıkıp pratiğe dönüştürüldüğü yıl ise 1932 olmuştur. Öncelikle 29 Ocak 1932 tarihinde Kuşadası'ndaki bir camide, hemen akabinde İstanbul Fatih Cami'nde okunmaya başlayan Türkçe ezanı kamuoyunda daha görünür kılmak için seçilen adres ve tarih ise oldukça dikkat çekmiştir. 3 Şubat 1932 tarihine rastlayan Kadir Gecesi'nin kutlandığı Ayasofya Cami'nde, binlerce kişinin katıldığı kutlamalarda Türkçe tekbir, mevlit, Kur'an ve ezan okunmuş ve bu yeni pratik radyo yayını ile kitlelere de duyurulmuştur.¹ Ezanın Türkçe okunmasına yönelik adım tanıtılıp tüm yurttan hayata geçirilirken, uygulamanın gerektirdiği hukuki çerçeve ise oldukça uzun bir zaman sonra 1941 yılında oluşturulmuş ve Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinde yapılan değişiklikle Arapça ezan veya kamet okuyanların üç aya kadar hapis veya hafif para cezaları ile cezalandırılmaları na karar verilmiştir.²

1950 yılında iktidarın el değiştirmesi ile birlikte Türkçe ezan uygulaması da yeniden siyasetin gündemine oturmuştur. Demokrat Parti'nin seçim sürecinde dile getirdiği tutan ve tutmayan inkılaplar söylemi, iktidar olunduktan sonra hızlı bir şekilde pratiğe dökülmüş ve bu pratiğin de ilk uygulaması tutmayan inkılaplar arasında gösterilen Türkçe ezanın tatbikinde yaşanmıştır. TBMM'nin 16 Haziran 1950 tarihli oturumunda, Arapça ezan ve kamet okuyanlar hakkında ceza hükmü koyan TCK'nın 526. maddesi değiştirilmiş ve ceza hükümleri maddeden çıkarılmıştır. Kanun resmi gazetede yayımlanırken, ezanın ve kametin Arapça okunmasının serbest olduğu Başbakanlık tarafından da vilayetlere tebliğ edilmiştir.³

DP'nin Türkçe ezan karşısında sergilemiş olduğu tutum beklenilen aksine büyük bir tepkiyle karşılaşmamıştır. Bunun temel nedeninin Türkçülük akımının izlemiş olduğu tarihsel süreçle de ilgili olduğu düşünülebilir. Zira 1950'ler, 30'lar ve 40'lardaki güçlü Türkçülüğün gerilemeye başladığı, buna karşın muhafazakar milliyetçi terkinbin oluşmaya başladığı bir dönemdir.⁴ Her ne kadar ezanın Arapça okunmasının önündeki engellerin kaldırılması tepki çekmemiş olsa da, DP iktidarının ilerleyen yıllarında ezanın Türkçe okunmasına dair kimi talepler yeniden dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle Kıbrıs Müftüsü Dâna Efendi'nin ezanın Türkçe okunması hakkında teşkilatına gönderdiği genelge sonrası Türk Devrim Ocakları İstanbul Teşkilatı, Diyanet İşleri Başkanlığına müracaat ederek, Kıbrıs'taki hareketin örnek alınmasını ve Türkçe ibadetin ilk merhalesi sayılan Türkçe ezan okunmasının desteklenmesini talep etmiştir.⁵ Adını asıl 27 Mayıs 1960 sonrasında duyuracak olan Osman Nuri Çerçman ise 1956 yılında kaleme aldığı kitapta, ümmet fikri ile Arapça duanın, Türkü Türklüğünden uzaklaştırdığını ifade etmiş ve dinde uygulanmasını istediği reform maddeleri arasındaki ilk iki sıraya, Tanrıya milli dille ibadet ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesini yerleştirmiştir.⁶

Özellikle 1950'lerin ikinci yarısından itibaren artan Türkçe ezan taleplerine karşılık verme misyonu ise Diyanet İşleri Başkanlığına yüklenmiştir. Diyanet İşleri Reisliği Yayınları'ndan çıkan ve Osman Nuri Çerçman'ın iddialarına cevap niteliği taşıyan *Din'de Reform Mes'elesi* isimli kitapta, ezanın tercümesinin zaten doğru bir karar olmadığı vurgulanmış ve Kur'an'ın, ezanın veya tekbirin mevcut haliyle milli

duyguyu zedeleyen veya Çerman'ın ifadesiyle Arap nasyonalizmine zemin hazırlayan taraflarının bulunmadığı belirtilmiştir.⁷ Din dilinin millileştirilmesine yönelik taleplere kapıları kapatan asıl cevap ise Diyanet İşleri Reisi Eyüb Sabri Hayıroğlu'ndan gelmiştir. Hayıroğlu, Batı Trakya'da çıkmakta olan *Sebat* adlı gazeteyle 1 Haziran 1958'de yolladığı mektupta, Kur'an-ı Kerim'in Türk harfleriyle yazılmasının ve okunmasının dinen caiz olmadığını vurgulamıştır.⁸ Hayıroğlu'nun bu çıkışı İslami basın tarafından da takdir edilmiş ve 27 Mayıs darbesinden sonra görevden elçektirildiğinde, kendisi hakkında kutsal kitaba ve ibadete yönelik fitnelere karşı dik duran ve makamının hakkını yerine getiren bir din alimi tanımlaması yapılmıştır.⁹

27 MAYIS VE YENİDEN DİLENDİRİLEN BİR TALEP

27 Mayıs 1960'da askerlerin iktidar kolтуна oturmasıyla birlikte Türkçe ezan tartışmaları da yeni bir süreç girmiştir. İktidarı devralan ordu mensuplarının Atatürk'ün prensiplerini bayrak olarak taşıyacaklarına dair söylemleri, ezanın yeniden Türkçe okunmasına dair talepleri yükseltmekle kalmamış aynı zamanda bu taleplerin daha cesur bir şekilde dile getirilmesinin de önünü açmıştır. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinin 5 Temmuz 1960 tarihli nüshasında yer alan okuyucu köşesinde ezanın yeniden Türkçe okunması istenirken, okuyucuya verilen yanıta ise gazetenin en başından beri ezanın Türkçe okunmasına taraftar olduğu ifade edilmiştir.¹⁰ 27 Mayıs'ın hemen sonrasındaki Türkçe ezan taleplerindeki en dikkat çekici adım ise Türk Dil Kurultayı'nda atılmıştır. Kurultayın 14 Temmuz'daki toplantısında Arapça ezanın kaldırılması için Diyanet İşleri nezdinde teşebbüse geçilmesi kararlaştırılmış ve aynı zamanda Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi de istenmiştir.¹¹ Kur'an'ın tercümesi konusunda MBK'nın daha kararlı bir tutum takındığı söylenebilir. Zira 1960 yazında toplanan Radyo Danışma Kurulu, radyoda Cuma sabahları yapılması mutad olan Kur'an-ı Kerim yayınlarının Türkçe açıklaması ile yapılmasını kararlaştırmıştır.¹² Buna karşın Türkçe ezan konusunda ise aynı kararlılıkla hareket edilememiştir. Dil Kurultayı'nda alınan kararların basına yansımada hemen sonra açıklama yapan MBK'nın basın sözcüleri Kur'an-ı Kerim'in Türkçe yayımlanmasının Kur'an'ın ruhuna uygun olduğunu söylerken, Türkçe ezan konusunda ise alınan herhangi bir karar bulunmadığını belirtmiş ve dinin, kanun ve polis işi olmadığını; bir vicdan işi olduğunu altını özellikle çizmişlerdir.¹³

Ezanın Türkçe okunması konusunda askerleri ikircikli bir tutum takınmaya iten asıl neden ise bu kararın taşrada yaratacağı tepki olmuştur. İhtilalin yeterli sayıda radyonun bulunmadığı ve düzenli olarak gazete gönderilemeyen köylerdeki yurttaşlarla temas kurmakta zorlandığı bir süreçte, din gibi kutsal bir alanda atılacak radikal adımların ihtilal karıştlarını işine yarayacağı endişesi gündemi epey meşgul etmiştir. Doğu Karadeniz'de yayımlanan

Karadeniz Postası adlı gazetede bu endişe şu şekilde açıklanmıştır:

Arapça ezan, halk arasında kutsallık kazanmıştır. Bu inanç doğru veya eğri; fakat yaşıyor. İnkâr edemeyiz. Toplumsal olgu böyle olunca; ezanın Türkçe okunması zorunluluğunu koyacak bir yasadın, devrimler mi yararlanır, yoksa boşluk kollayan gericiler mi? Bize kalırsa, bu durumda, içinden pazarlıklı çıkarıcılar arayıp bulamadıkları bir nimete kavuşacaklardır. Din sömürücülerinin haklı bir noktaya dayanarak, oradan bütün devrimlere saldırmaları böylece kolaylaşacak ve Türk Devrimini akla en yakın ifadeyle anlatacaklarımız dahi, bazı topluluklarda artık dinlenilmez olacaktır... Çarşafı attık. Medreseyi yıktık. Kargacık burgacık Arap yazısını sildik. Fesin yerine şapka'yı geçirdik. Ayları yılları değiştirdik. Cumayı pazar ettik. Halifeyi yurt dışına çıkardık. Nice geleneklerimizi bıraktık... Neler yıkıp neler kurduk! Hem de okuryazar sayımızın bir hiç olduğu devrelerde. Ama ne ettiysek ettik, halkımızı Türkçe namaz çağrısına ısın-

SİNOP
28 Temmuz 1960 - Perşembe
mi Tatillerden Başka Günlük Çıkar Vilâyet Gazetesi

İstihkar Demektir?
Salim Özyurt
nun tam lûgat
hayatı hakir
aymağa delâ-
liyade fert'eri;
lüzum'a olan
gâyesin netice-
zmet uğrunda,
arın da fedâ et-
memeye zorlar.
dünyaya geliş
inde yere de-
ler ki; şu yus-
lüzünde, bir çok
mek mecburi-
Tabiat denilen
idiyette tetki-
gerçeğin ifa-
dana ..
arın bu müte-
li başırlıme-
eli fedâkâr ol-
O zaman ha-
eden bir kıy-
htıyık kalma-
yının getiril-
hede hayatin

Din Konusunda Bir Tebliğ
Ankara, (a.a.), Pazartesi
Türkiye Cumhuriyeti M.L.
li Birlik Komitesi'nin (35) nu-
maralı tebliği şudur :
"Vicdan hürriyetinin ha-
zinesi olan mülâdese din-
mixto, irticai ve siyasi cere-
yanlara âlet edilmeden, saf
ve lekesiz kalması, Milli Bir-
lik Komitesi'nin en büyük
emelidir.
Vatandaşlarımızın din bek-
kındaki insan ve ibadetleri-
ne "ne kanun ve ne de zor
kuvveti ile, müdahale edile-
mez.
Bu maksatla, şunu kesin
olarak belirtmek isteriz ki,
bazı teğ'ekül ve gâhibler ta-
rafından yapılar, ezan ve
Kur'an Kerim'in Türkçe oku-
telması mecburiyeti gibi, va-
tandaşlarımızın zihinlerinde
yanlış kanaatler uyandıracak
istidatdaki boyan, tefsir ve
propagandalar, hiçbir suret-
le Milli Birlik Komitesi'nin fi-
kirleri ile ifade edemez."

Bayındır Durdurulmuş
Bayındırık
Koper, Bayındır
durdurulacağı
lentileri yalanlı
konuşmasında;
"Peginen
yımık: Bayındır
durdurulmak bir
daha verimli
ve daha isti-
getirecektir
kili: bu mev-
sas yetle duru-
gayretile çalı-
Diğer tar-
yapmak, bu i-
demek değil
mak daha e-
işleri yapma-

Bek Şehri
Vilâyetin
râiken Öde-
naklen tay
Öğüt seveli
akraba ve d-

MBK'nın 35 numaralı tebliği

diramadık. Yasakların önemle izlendiği günlerde bile, köy camilerinin çoğunda yine Arapça ezan okunmuştur. O halde niçin dayatmak? Gericiye siper kazıp silâh vermek de niye?²⁴

Benzer tepkiler Anadolu'da yayımlanan diğer gazetelerde de sütünlara taşınmıştır. Hatta kaleme alınanlar, yereldeki resmi makamların da benzer düşüncelere sahip olduğunu teyit eder niteliktedir. Zira Niğde'de Hususi İdare (İl Özel İdaresi) tarafından yayımlanan bir gazete, ezan Türkçe okunsun diyenleri Türk köylüsünü ve kasabalısını tanımamakla ve köylerde ne tür menfi propagandalar yapıldığını bilmemekle eleştirmiştir. Gazeteye göre Türkçe ezana heves edenler, inkılap hükümetinin işini güçleştirmekte ve böylece komünistlere ve fırsatçılara zemin hazırlamaktadırlar.²⁵

Ezanın Türkçe okutulacağıyla ilgili iddiaların hal-kin ihtilali yapanlara duyduğu güveni sarsacağını düşünen MBK, hızlı bir şekilde harekete geçerek 35 numaralı tebliğini yayımlamıştır. Bu tebliğde dinin siyasete alet edilmeyeceği, vatandaşların dini inanç ve ibadetlerine ise müdahalede bulunulmayacağı açıklanmıştır. Tebliğde dikkat çeken asıl nokta ise ezan ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe okutulacağı gibi asılsız söylentilerin, MBK'nın düşüncelerini yansıtmadığının özellikle vurgulanmış olmasıdır.²⁶ 26 Temmuz 1960'da yayımlanan bu tebliğ ile Türkçe ezan tar-

tışmalarının kısa süre de olsa durulduğu söylenebilir. Tartışmaların gündemden düşmesi İslami basını da memnun etmiştir. *Sebilürreşad*, MBK'nın çok isabetli bir karar aldığını ve bu tebliğ ile birlikte Müslüman Türklerin gönüllerindeki hüznü ve kederin gidip, kalplerine huzur ve güvenin geldiğini ifade etmiştir.²⁷

"EZAN TÜRKÇE, KUR'AN TÜRKÇE OKUNMALIDIR"

Tebliğin dindirdiği tartışmaların yeniden alevlenmesi ise çok sürmeyecektir. Türkçe ezan taleplerini yeniden gündeme taşıyan süreç, bizzat Cemal Gürsel tarafından yapılan bir açıklama ile başlamıştır. Gürsel İstanbul'da bulunan Yüksek İslam Enstitüsü ziyareti sonrası yaptığı konuşmada "Biz dinimizi Türkçe okuyup anlamalıyız; ezan Türkçe, Kur'an Türkçe okunmalıdır. Türk, dini vazifelerini Türkçe ifa edemezse asla dindar olamaz, biz bütün ilkimizi buna vereceğiz." demiştir.²⁸ Cemal Gürsel'in açıklamaları 35 numaralı tebliğdeki ifadelerle karşılaştırıldığında MBK'nın Türkçe ezan tartışmalarında gelgitler yaşadığı söylenebilir. Farklı yaş gruplarından, farklı rütbelerden fakat daha da önemlisi farklı düşüncelere sahip kişilerden üyelerin bir araya gelerek oluşturduğu MBK, bu açıdan tartışmalarda tutarlı ve yekvücut bir tutum sergileyememiştir. Örneğin komitenin önemli isimlerinden Alparslan Türkeş, Atatürk'ün en önemli devrimlerinden saydığı Türkçeciliğin Arapça ezan ile ihanete uğradığını söyleyip Türk camisinde Arapça değil Türkçe Kur'an okunmasını savunurken; Sıtkı Ulay bu tip tartışmaların beyhude olduğunu, asıl olanın dinin gereklerine riayet ederek onu kalbine yaşatmak olduğunu dile getirmiştir.²⁹ Komite üyesi Kurmay Albay Sami Küçük ise 35 no'lu tebliği, laik devrimden verilen bir ödün olarak gördüğünü ifade etmiş ve bu ödünün arkasındaki kişinin MBK'nın bir diğer üyesi olan Mustafa Kaplan olduğunu iddia etmiştir.³⁰

Cemal Gürsel'in açıklamalarından sonra Dikmen Camisi müezzininin Türkçe ezan okuduğu iddia edilirken, süreçte Diyanet de müdahil olmuştur. Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen selefi Eyüb Sabri Hayırhoğlu gibi ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkarken, Dikmen Camisi'nde Türkçe ezan okunduğu yönündeki iddiaları da reddetmiştir.³¹ Gürsel'in ve Bilmen'in açıklamalarını Devlet Bakanı Hayri Numanoglu'nun beyanatı izleyecektir. Numanoglu Kur'an'ın Türkçeye tercüme çalışmalarının devam ettiğini söylerken, ezen konusunda ise Gürsel'in aksine kesin ifadeler kullanmaktan kaçınmıştır. Bakan, ezanın Türkçe okunması halinde okuyan hakkında takibat yapılmasını gerektirecek bir kanunun bulunmadığını hatırlatmış ve bazı yerlerde Türkçe ezan okunduğunu ve aleyhte hiçbir tepkide bulunulmadığını vurgulamıştır.³²

Ezanın Türkçe okunması ile ilgili tartışmalar kısa bir süre sonra Kurucu Meclis'e de taşınmıştır. Kurucu Meclis üyelerinden İlhami Soysal Diyanet İşleri Başkanlığının 1961 mali yılı bütçesi görüşmeleri esnasında söz alarak, 27 Mayıs sonrasında bir iki ima-

Gürsel "Kur'an ve Ezan Türkçe olmalıdır," dedi

"Her Türk dinini anlamalıdır, anlayacaktır. Anlamadığı müddetçe dinsizliğe mahkûmdur"

İstanbul — Şehrimizde bu İman Devlet ve Hükümet Başkanı Org. Cemal Gürsel Yüksek İslam Enstitüsünü ziyaret ederek din konusunda çok önemli bir konuşma yapmış ve «Biz dinimizi Türkçe okuyup anlamalıyız. Ezan Türkçe, Kur'an Türkçe olmalıdır» demiştir. Gürsel görsel devam etmekte-

ti. «Aramızda çok kıymetli zaviye ve öğretiler var. Bana büyük fikirler vasıtasıyla Hürriyet asıl koruyacaktır dinimiz de ayni şekilde korumak mecburiyetindedir».

Biz dinimizi Türkçe okuyup anlamalıyız. Ezan Türkçe Kur'an Türkçe olmalıdır. Sakat köksüz ve çökük iddialara dayanarak fikirler yitirilenler, her Türk kendi dinini Türkçe ifade edemezse asla dindar olamaz. Biz bütün ilkimizi bunlara vermiştik. Din anlayışımız değil, tıverek memleketi kuvvetli bir hale getireceğiz».

Gürsel konuşması bitince din öğretmenleri dönüp ve

öğörleri gömülürken okunan den ve taigirlerin Arapça olmasından dolayı anlayışımızda baliherok «O anda scımız: teosil edecek sözlere ihtiyacımız vardır. Bizce dinimiz öce erle bali aile ailebilmemiz hazırlanmamız ve bütün felsefemizihi yapmamız içinde bali ailete hazırlayacak bu tebliğleri mecburhik anlamalıyız. Anlayışımıza ailelere bağ salınma mı? Her Türk dinini anlamalıdır. Anlayacaktır. Anlamadığı müddetçe dinde kalmışa mahkûmdur» demektir.

Devlet ve Hükümet Başkanı buradan çıkıp Ankarı Tıp Fakültesi ziyaret etmiş ve oradan da doğrudan Çarşamba'daki İman Hatip Okuluna gitmiştir. Okula gelip sohbet alan Gürsel, burada bir anıfa girerek öğretmenleri din hakkında ders vermiş ve şaşkınlı söylemiştir: «Eskiden din ilmi çok kolaydı. Bugün ise daha güçleşmiştir. Çünkü artık başgünün müfessirleri karşısında ezberle ko-

(Devamı 3. de)

Cemal Gürsel'in Türkçe ezan tartışmalarını yeniden alevlendiren açıklaması, *Kütahya Vılayet Gazetesi*, 7 Ekim 1960

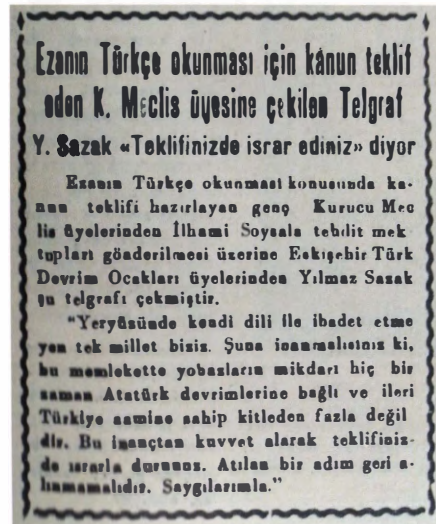

Türkçe ezan için kanun teklifi hazırlandığı yönündeki haberler

mın Türkçe ezan okuma cesaretini gösterdiğini fakat Diyanet'in, beyanlarıyla bu girişimleri mani olduğunu dile getirmiştir. Sosyal konuşmasının sonuna geldiğinde ise diğer üyelere seslenerek şu çağrısı yapmıştır: "Muhterem Kurucu Meclis üyeleri, hepiniz oy peşinde olmadığınızna göre, ezanın Türkçe okunması için söz verebilir misiniz, buna cesaretiniz var mı? Varsa teklifi ben yapmaya hazırım."²³

Her ne kadar İlhami Soysal'ın çağrısı sonrası diğer üyelere "ne lüzüm var" şeklinde tepkiler yükselmiş olsa da, başında Soysal'ın öncülüğünde ezanın Türkçe okunması hakkında bir kanun teklifi hazırlanmakta olduğu ve yakın zamanda Meclis Başkanlığına verileceği iddia edilmiştir.²⁴ Sonrasında Türkçe ezan uygulaması hakkında herhangi bir kanun tasarısının mevcut olmadığı gazete sütunlarına yansımış olsa da, Soysal'ın Meclis'teki çıkışı özellikle Anadolu basınında tasarıyla ilgili farklı değerlendirmeleri de su yüzüne çıkarmıştır. Örneğin *Muğla Postası* adlı gazetede milletçe iftihar edilen inkılapların ileri hamlelerle süslenmesi için, ezanın ve hatta dinin Türkçeleştirilmesinin elzem olduğu ifade edilirken²⁵, Erzurum'daki yayın organlarından *Ekinci* gazetesi ise tasarının karşı bir tutum takınmıştır. *Ekinci*'de "Ezan" başlığıyla yayımlanan ilk yazıda, din ile diyanet işlerinin Meclis kürsülerinden ve gazete sütunlarından kurtarılıp din bilginlerine bırakılmasının daha yerinde olduğu vurgulanırken, sonraki yazılarda üslup sertleşecektir. Ezanla, namazla, niyazla ilgisi olmayan, alını secde görmemiş kişilerin bu mesele üzerinden kamuoyunu meşgul etmeleri eleştirilirken, bu gibi gereksiz polemiklerin irticanın elini güçlendirdiğinin altı çizilmiştir.²⁶

Tartışmalarda sertleşen üslup kamuoyuna da yansımıştır. Bir taraftan ezanın Türkçe okunması için kanun teklifi vereceği konuşulan İlhami Soysal'a tehdit mektupları gönderilmeye başlanırken, diğer taraftan ise Türkçe ezanı savunan Meclis üyelerine geri adım atma çağrıları yapılmıştır. Eskişehir Türk Devrim Ocakları üyelerinden Yılmaz Sazak, tehdit mektupları sonrası İlhami Soysal'a gönder-

Türkçe ezan teklifinde geri adım atılmasını istemeyenler görüşlerini telgraflarla bildirdiler. *Sakarya*, 1 Mart 1961

Diyanet İşleri Başkanı «Ezan Türkçeleşmez» dedi

Türkçe Kur'ana da aleyhtar olan Bilmen, okullarda «Arapça» okutulmasına taraftar

ÖNCÜ Özel Muhabir

Ezanın okunması hakkındaki anketin sonuçlarıyla ilgili olarak ve konuştuklarımız özdeşlerdir. - aşağıda naklettiğimiz - cevapları üzerine dün Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen ile görüştük.

Diyanet İşleri Başkanı, Başlangıç-konaşmak istemedi ve ısrarımız üzerine «Bu memlekette yaşayanların % 99'u ezanın Arapça okunu» (Devamı sayfa 5 s. 3 de

KUDSİYET KAYBOLUR — Diyanet İşleri Reisi Ömer Nasuhi Bilmen «Ezan da

★
Müezzinler de
«Diyanet İşleri ne

Öncü gazetesindeki anket sonrası Diyanet'in açıklaması
Öncü, 22 Mart 1961

tırılıp, bu tip hareketlerin fayda getirmeyeceğini söylerken aynı zamanda dinin şart ve hükümlerinin halkın keyfiyle değil, Şari (Allah) tarafından konulmuş olduğunu da vurgulama gereği duymuştur.³² Anketten memnun olmayanlar listesine Diyanet İşleri de eklenecektir. 27 Mayıs sonrasında da DP döneminden kalma reflekslerle hareket edip, Türkçe ezan tartışmalarına kapılarını kapatan Diyanet İşleri adına anketle ilgili değerlendirmeyi, kurumun başkanı Ömer Nasuhi Bilmen yapmıştır. Bilmen'e göre nüfusun % 99'u ezanın Arapça devamından yanadır ve ezanı da Kur'an'ı da Türkçeleştirmek asla doğru değildir.³³

Anketin yaratmış olduğu rahatsızlık ilginç tepkileri de beraberinde getirmiştir. Örneğin Öncü gazetesinin bir başlık hatası dolayısıyla Ankara Kumandanlığı tarafından 23 Mart 1961'de geçici süreliğine kapatılması sonrası kimi kesimler, ezan anketine atf yaparak bu kapatma hadisesini "Allah'ın bir gazabı" olarak göstermişlerdir.³⁴ İlhami Soysal'ın Meclis'teki çıkışı ve sonrasında anket haberleriyle alevlenen Türkçe ezan tartışmalarına kamuoyunun dikkatini çeken bir diğer olay ise Osman Nuri Çerman tarafından yayımlanan *Dinde Reform Kanun Tasarısı* isimli kitapçık olmuştur.

Emekli bir öğretmen olan Nuri Çerman'ın dinle ilgili ilk çalışması, 1956 yılında yayımlanmış olduğu *Modern Türkiye İçin Dinde Reform* adlı kitaptır. İslamiyet'i hurafelerden kurtarmayı amaçlayarak kitabı yayımladığını ifade eden Çerman'a göre bu amacının arkasındaki temel gerekçe, irtica ve safsata ile yoğrulmuş olan İslam dininin, Türk milletinin ileriyeye doğru atılışını kösteklediği inancıdır. Kitabında dinde reform için dokuz maddelik bir liste hazırlayan ve listenin ilk sırasına Tanrı'ya milli dille ibadet ilkesini yerleştiren Çerman'ın, düşünce ve kanaatlerini aktarmak için seçtiği bir diğer mecra ise dergi olmuştur. Kendi ifadesiyle "irtica ve Panarabizm'e alet olan An-

ti-Kemalist dincilerle ve onların dergilerinde çıkan Türkü imha edici zehirli fikirlerle"³⁵ mücadele etmek için yayımlamaya başladığı *Dinimizde Reform ve Kemâlizm* isimli derginin ilk sayısı, 1957 yılının Aralık ayında okuyucularla buluşmuştur. Osman Nuri Çerman ismini Türkçe ezan polemikinde geniş kitle-

Osman Nuri Çerman'ın tartışma yaratan *Dinde Reform Kanun Tasarısı*

lere duyuracak ve hatta Temsilciler Meclisi'nde bile tartışma konusu yapacak olan ise 23 Nisan 1961'de bu dergide yayımlanan *Dinde Reform Kanun Tasarısı* isimli kitapçık olmuştur.

Kitapçıkta yeni bir Türkçe Kur'an düzenlenmesi, namazın cemaatle yalnız sabah ve akşamları kılınması, camilerde halı ve kilimlerin kaldırılması, kadınların çarşaf giymelerinin veya Türk vatandaşların hacca gitmesinin yasaklanması gibi oldukça radikal 27 madde sıralanmıştır.³⁶ Çerman'ın MBK ve Temsilciler Meclisi üyelerine seslenerek, kanun haline getirilmesini istediği talepler arasında ezan ile ilgili olan kısmı ise birinci madde olmuştur. Bu maddeye göre tasarının yasalasıp Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla birlikte, Türk sınırları içinde bulunan camilerde ezanların Türkçe okunacağı ve ibadetin de Türk dili ile yapılacağı bildirilmiştir.

Sadece 1700 nüsha basılıp devlet adamlarına, dergi abonelerine ve bazı aydınlara gönderilen, buna karşın çok yankı bulmayan bu metni kamuoyunda asıl görünür kılan ise Kadircan Kafıl'nın, 8 Mayıs 1961 tarihli *Tercüman* gazetesindeki "Dinde Reform Tasarısı" başlıklı yazısı olmuştur. Kendisi de Temsilciler Meclisi üyesi olan Kafıl'nın, yazısında seçmiş olduğu başlık sanki metin hükümet, MBK veya Temsilciler Meclisi tarafından hazırlanmış izlenimi bırakmıştır. Kafıl'nın yarattığı bu algı sonrası metin genel itibarıyla 27 Mayıs inkılabına karşı bir propaganda malzemesi haline dönüşmüş ve özellikle taşrada kulanıma sokulmuştur. Behçet Kemal Çağlar, Kafıl'nın

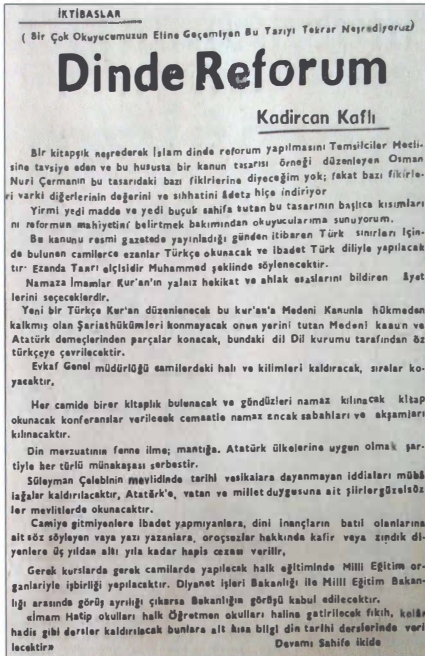
yazısının daktilo edilip Erzurum köylerine dağıtılarak "din elden gidiyor" yaygarası koparıldığını söylerken³⁷, Hatay'ın ilçesi Erzincan'dan gönderilen okuyucu mektuplarında da *Tercüman*'daki yazıdan sonra 27 Mayıs inkılap ve ruhuna kafa tutan cephenin alabilirdiğine genişlediği ifade edilmiştir.³⁸ Kafıl'nın yazısı sonrası 27 Mayıs'a karşı oluşturulmaya çalışan menfi propagandadan duyulan rahatsızlık Temsilciler Meclisi'ne de yansımıştır. Meclis üyelerinden Rifat Çini, bahsi geçen yazıdan dolayı Kütahya'da pek çok vatandaşın şikayetiyle karşılaştığını söylerken, bir başka üye Ferda Güley ise Bursa ve Düzce'den gönderilen iki mektubu okuyarak, köylerin tasarı hadisesi nedeniyle çalkalandığını ifade etmiştir.³⁹

Bu tip menfi propagandaların anayasanın referandumla sunulmak üzere olduğu süreçte ortaya çıkması MBK'yı oldukça endişelendirmiştir. Anayasa referandumunun bir anlamda 27 Mayıs'ın da oylaması anlamına geldiğinin farkında olan iktidar bu yüzden hızlı bir şekilde harekete geçecektir. 11 Mayıs 1961 tarihinde Başbakan Yardımcısı Fahri Özdilek imzasıyla resmi makamlara gönderilen yazıda, Anayasa oylamasının önemine atfı yapılarak memleketi idare edenlerin din konusundaki görüş ve tutumlarının kamuoyunca bilinmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yazıda en dikkat çekici nokta ise, herkesin inancında hür olduğunun ve ibadetini dilediği gibi yapabileceğinin halka duyurulmasının istenmiş olmasıdır.⁴⁰

Kitapçığın yaratmış olduğu menfi propaganda sonrası önce Kadircan Kafıl, sonra ise Osman Nuri Çerman hedef tahtasına konulacaktır. Özellikle Çerman kaleme aldığı metnin yaratmış olduğu atmosfer nedeniyle hemen hemen tüm kesimler tarafından ötekileştirilmiştir. Linç kampanyasının başını çeken İslami basın, Osman Nuri Çerman'ı misyoner kongrelerinin İslam'ı içinden yıkmak için yetiştirdikleri yerli bir misyoner olarak tanımlamıştır.⁴¹ Din dilinin millileştirilmesine yönelik girişimlere destek vermesi beklenen CHP bile Çerman ile hiçbir ilgileri bulunmadığını ve kitapta ileri sürülen fikirlerle de irtibatlarının olmadığını açıklamıştır.⁴² Aslında CHP'nin 27 Mayıs sonrası Türkçe ezan tartışmalarındaki konumu ele alındığında, Çerman'a göstermiş oldukları tavırın çok da şaşırtıcı bir durum olmadığı görülmektedir. Zira CHP, darbe ve sonrasında süreçte Türkçe ezan okunmasına dair herhangi bir girişime destek olmamış, Turhan Feyzioğlu'nun ifadesiyle meselenin kanun yoluyla değil vatandaşların sağduyusuyla çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴³ Osman Nuri Çerman üzerindeki baskı devam ederken diğer taraftan da hakkındaki hukuki süreç başlatılmış, MBK Basın İrtibat Bürosu tarafından yapılan açıklamada Çerman'ın kitabının toplatıldığını ve kendisinin de mahkemeye verildiği bildirilmiştir.⁴⁴

SONUÇ

Dinde Reform Kanun Tasarısı sonrası metnin yazarı ağır bir bedel ödemek zorunda kalmış olsa da, süreçten asıl etkilenen Türkçe ezan tartışmaları olmuştur.

Kadircan Kafıl'nın *Tercüman*'daki yazısı. Anadolu basınında geniş yör buldu. *Doğu Ekspres*, 11 Mayıs 1961

[illegible][illegible]

İktidarın din konusundaki görüşlerinin halka duyurulması amacıyla Fahri Özdilek imzasıyla yayımlanan resmi yazı

Metinde her ne kadar Türkçe ezan uygulamasına geri dönülmesi istenmiş olsa da, tasarrufların dönem itibarıyla radikal addedilebilecek oldukça farklı talebe yer vererek genel anlamda İslam'da bir reformu dilendirmesi, Türkçe ezan tartışmalarının da dinde reform polemiklerinin gölgesinde kalmasına yol açmıştır. Daha da kötüsü Türkçe ezan tartışmalarının kendi bağlamından koparılıp, toptancı bir anlayış içerisinde dinde reform tasarısı polemikine dahil edilmiş olmasıdır. Bu yüzden ki, gerek toplumun dinde

reform gibi oldukça keskin dönüşümleri çağrıştıran talepleri kapılarını kapatması gerekse anayasasız halk oyununa sunulacağı ve genel seçime gideceği bir süreçte dini tartışma konusu yaparak herhangi bir sıkıntı yaşamak istemeyen askeri iktidar ve siyasi partiler yüzünden, Türkçe ezan tartışmaları da uzunca bir süre rafa kaldırılmıştır.

BARIŞ CELEP - GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Başak Ocaz Gök, "Türk Dilinden Türkçeleştirilmesi Açmalarından Bir: Türkçe Ezan ve Uygulamaları", *Çağdaş Türkiye Tarihî Araştırmaları Dergisi*, No: 2/6, Haziran 1996, s. 160.
- 2 Resmî Gazete, Sayı: 4827, (6 Haziran 1941).
- 3 BCA Kataloğu no. 30-1-0-0/51-306-2.
- 4 Tanrı Bora-Kerem Ünayır, "Elli Yıllarda Türkiye'de Siyasî Düşünce Hayatı", *Türkiye'nin 950'li Yılları*, içinde (Haz.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, 2016, s. 165.
- 5 Dünya, 13 Şubat 1954.
- 6 Osman Nuri Çerman, Modern Türkiye İçin Dinde Reform, İstanbul, 1956, s. 123.
- 7 Kemâl Edib Küçüköğüt, *Din de Reform Mes'elesi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1957, s. 47-48.
- 8 Cumhuriyet, 2 Ekim 1958.
- 9 Mehmet Süleyman Teymuroğlu, "Diyanet İşleri Reisinin Değişmesi Üzerine Bir Sohbet", *Hilâl*, Cilt II, Sayı 15, Temmuz 1960.
- 10 Cumhuriyet, 5 Temmuz 1960.
- 11 Cumhuriyet, 15 Temmuz 1960.
- 12 Kenan Ersoy, *Devran ve Milli Birlik Ruhu (Radyo Konuşmaları)*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1960, s.101.
- 13 Cumhuriyet, 16 Temmuz 1960.
- 14 Necdet Semizlioğlu, "Türke-Arapça Ezan Mesesi", *Karadeniz Postası*, 12 Ağustos 1960.
- 15 Nigde (Günlük Vilayet Gazetesi), 1 Ağustos 1960.
- 16 Kütahya (Vilayet Gazetesi), 27 Temmuz 1960.
- 17 "Dine Hicir Suretle Müdahale Edilemez", *Sinirli Gazetesi*, Cilt XIII, Sayı 31, Temmuz 1960.
- 18 Cumhuriyet, 6 Ekim 1960. Cemal Gürsel 18 Ekim 1960'da yaptığı konuşmada ezanın Türkiye'de okunması yönündeki beyanatının sadece kendi fikirlerini olduğunu söylerken, 3 Mart 1961'de ise "Bence bunları konuşmanın şimdi zamanı değil," diyecekti. Gürsel'in açıklamaları için bkz. Cumhuriyet, 18 Ekim 1960; Cumhuriyet, 3 Mart 1961.
- 19 Özgül Çoşkuner, 27 Mayıs, M.B.K. ve Ayrıllık (Mezuniyet Tez), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977, s. 23-24, 34.
- 20 Sami Küçük, *Rumelinde 27 Mayıs'a*, Mikado Yayınları, İstanbul, 2008, s. 110-111.
- 21 Cumhuriyet, 11 Ekim 1960.
- 22 Nigde (Günlük Vilayet Gazetesi), 20 Aralık 1960.
- 23 T.C. Kurucu Meclis' Türk Tarih Dergisi, Cilt I, (1 Ocak) Birleşim (21.2.1961), s. 130.
- 24 Ekinel, 28 Şubat 1961.
- 25 Muğla Postası, 2 Mart 1961.
- 26 Ezan ilgilili haberler için bkz. Ekinel, 4 Mart 1961, Ekinel, 14 Mart 1961.
- 27 Sokak.yo, 1 Mart 1961.
- 28 Cumhuriyet, 8 Mart 1961.
- 29 Öncü, 21 Mart 1961.
- 30 Öncü, 14 Mart 1961.
- 31 Öncü, 21 Mart 1961.
- 32 "Dinde Anket Olurmu", *Sebilürrisad*, Cilt XIII, Sayı 319, Nisan 1961; Yusuf Yüca Çağlı, "Ezan Mesesi Hakkında Anket Ehlili ve Salahiye Sahipleri Konuşabilir", *Sebilürrisad*, Cilt XIII, Sayı 320, Nisan 1961.
- 33 Öncü, 22 Mart 1961.
- 34 Öncü, 17 Nisan 1961.
- 35 Osman Nuri Çerman, "Dinde Reform", *Dinimize Reform ve Kemalizm*, Sayı 1, Aralık 1957, s. 5.
- 36 Dinde Reform Kanun Tasarısı maddeleri için bkz., "Kanun Tasarısı", *Dinimize Reform ve Kemalizm*, Sayı 38, 23 Nisan 1961.
- 37 B. K. Çağlar, "Kadircan Kafılı", *Dinimize Reform ve Kemalizm*, Sayı 38, Temmuz 1961, s. 10.
- 38 "Sayın Hocam Osman Nuri Çerman", *Dinimize Reform ve Kemalizm*, Sayı 38, Temmuz 1961.
- 39 Kadircan Kafılı'nın Tercüman gazetesinde çıkan yazısında ilgli Meclis görüşmeleri için bkz. T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 3, Altmış Dokuzuncu Birleşim (17-5.1961), s. 425-430.
- 40 BCA Kataloğu no. 30-1-0-0/33-198-1.
- 41 "Çayırın Fitnesi", *Sebilürrisad*, Cilt XIII, Sayı 322, Nisan 1961.
- 42 Ekinel, 15 Haziran 1961.
- 43 Cumhuriyet, 27 Mart 1961.
- 44 "Dinde Reform İstiyenler Okusun", *Müslüman Sesleri*, Vol. 13, Sayı 206, 2 Temmuz 1961.

BELGE NEYİ SÖYLEMEZ:

Padişah İradesi Hukukî Anlamda Son Noktayı Temsil Eder mi? Belge Kriğiğinin Önemî

ALİ AKYILDIZ

HEM EN ÜST SİYASÎ HÜKMÜ TEMSİL EDEN İRADE-İ SENİYYE METNİ HEM DE DEVLET MEMURLARININ KENDİLERİNİ DOĞRUDAN İLGİLENDİREN BİR KONUDA ELLERİNDE MEVCUT BELGELERE İSTİNADEN HAZIRLAMIS OLDUKLARI SİCİLL-İ AHVAL KAYDI, TARİHÇİNİN KUŞKU DUYMAYI AKLINA GETİRMEYECEĞİ VERİLERDİR. DİĞER TARAFTAN SADULLAH PAŞA'YA VEZARET RÜTBESİ VE PAŞALIK UNVANININ VERİLDİĞİ TARİHLE İLGİLİ ÜÇ FARKLI BELGENİN BU ŞEKİLDE İKİSİ YANLIŞ ÜÇ FARKLI VERİ SUNMASI ÖRNEĞİNİN DE AÇIKÇA ORTAYA KOYDUĞU GİBİ; HER TÜRLÜ TARİHİ VERİ, FARK EDİLMESİ GÜÇ BAZI İNCE TUZAKLARI DA BÜNYESİNDE BARINDIRIR.

duygularıyla verildikleri iddiasındadırlar, oysa biz onlara özgürlüğün faturasını çıkartabiliriz. Marc Bloch'

Yukarıdaki alıntıda Marc Bloch'un içerdikleri bilgilerin niteliği konusunda şüphelerini haklı olarak izhar ettiğî tarihi veriler konusunda tarihçiler arasında öteden beri süregelen bir tartışma söz konusudur. Bu tartışmalar bir yandan yöntem ve bilgi dağarcığımızı genişletip zenginleştirirken, bir yandan da tarihçiliğın dışarıdan zannedildiğî kadar kolay bir meslek olmadığını ve her meslek gibi ayrıntıya girildikçe zorlukları ortaya çıkan bir alan olduğunu bize dikte ettirmektedir. Esasen belge bilgisi ve kriği bu tartışmaların ağırlık noktasını oluşturup, merkezinde yer alır. Çünkü kaynağın sağlam ve güvenilirliğı ortaya çıkan tarihî tablonun mahiyetine doğrudan etki eder. Bu yazıda her şeye rağmen en sağlam tarih kaynaklarından biri sayılan arşiv belgelerinin verdiğı bilgilerin mahiyeti ve güvenilirliğı, 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bir örnek olay ve bir ayrıntı üzerinden sorgulanacak ve bir yöntem tartışması açılarak belge verileriyle ilgili birikime küçük de olsa somut bir katkı yapılmaya çalışılacaktır.

Makalenin amacını oluşturan asıl tartışmaya girmeden önce konunun anlaşılabilmesi için tezimizin üzerine oturtulacağı olay ile buna dair belgelerin bağlamının ortaya konulması yazı bütünlüğü için önem arz eder. Bilindiğı gibi, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, 1875 yılında, bütçedeki 5 milyon liralık açığı kapatmak ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yıllık 14 milyon lirayı bulan dış borçların faiz ve anapalarının beş yıl süreyle sadece yarısının verilip, geri kalan yarısının da yıllık %5 faizle ödenmesi kararını alarak âdetâ Osmanlı hazinesinin iflâsını ilan etmesine vesile olmuştur. Bu durumun piyasalarda yarattığı büyük şok, Avrupa kamuoyunu ve dolayısıyla da büyük devletleri (*düvel-i muazzama*) bütünüyle Osmanlı Devleti aleyhine çevirir. Bu krizin ardı sıra Balkanlardaki karışıklıklar, Sultan Abdülaziz'in bir ihtilâl neticesinde tahttan indirilip kısa bir süre son-

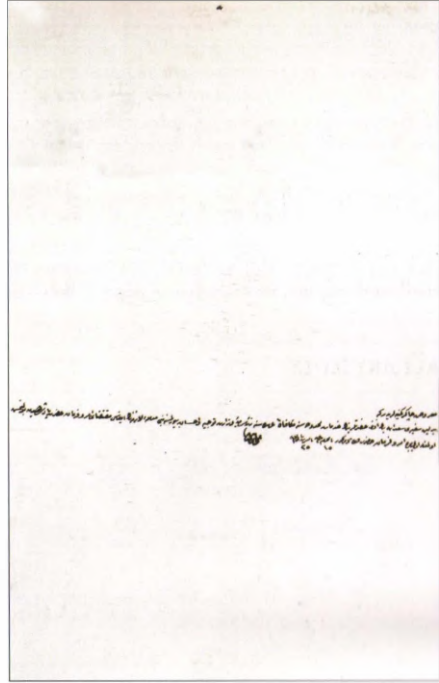
Usulüne uygun bir şekilde mühürlenmiş, tam gerektiğı gibi tarihlendirilmiş belgelerin yarattığı seraba gelince, bugüne ait en küçük bir deney bunu dağıtmaya yeterlidir. Herkes bilir, en düzgün bir şekilde düzenlenmiş noter belgelerinde bile, istenilerek yapılan yanlışlar kıyamet gibidir ve geçmişte bir keresinde, devlet yönetiminin büyük mahkemelerinden biri tarafından talep edilmiş bir tutanağın altına, emir üzerine geçmiş bir tarihi attığını hatırlamaktayım. Babalarımız bu konuda bizden daha duyarlı değillerdi. Krallık yetki belgelerinin altında 'şu gün, şurada verilmiştir' diye yazmaktadırlar. Fakat kralın yolculuk günlüğünü izleyiniz. Burada, kralın birçok kereler olması gereken yerden fersah fersah uzaklarda konakladığını göreceksiniz. Kimsenin deli olmaksızın, sahte olduğunu ileri sürmeyi düşünemeyeceğı, sayılamayacak kadar çok azatlama belgesi, bunların saf iyilik yapma

ra şüpheli bir şekilde ölümü, yerine geçen V. Murad'ın üç ay süren zoraki hükümrânlığı, II. Abdülhamid'in cülüsü, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yalnız bırakılan Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı aldığı ağır mağlubiyet, İstanbul'un Rus işgaline açık hâle gelmesi ve ağır şartları içeren Ayastefanos Muahedesi'nin imzalanması gibi hayatî derecede önemi haiz olaylar birbirini izler. Uluslararası siyasetin gereği olarak farklı düşünseler dahi kamuoylarını karşılarına almaya cesaret edemeyen büyük devletler ve özellikle İngiltere, bu sıkıntılara karşı Osmanlı Devleti'ni ağır bir yalnızlığa terk ve mahkûm eder.

Ayastefanos Muahedesi ile bölgede mevcut uluslararası dengeleri kendi lehine çeviren Rusya'nın elde ettiği büyük kazanımlardan rahatsız olan İngiltere'nin girişimleri neticesinde her ne kadar Berlin'de bir kongrenin toplanması kararlaştırılsa da, bu, Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telâfisi için değil, Rusya'nın uluslararası dengeleri sarsan kazanımlarının mümkün mertebe minimize edilmesi çabalarının bir ürünü idi. Nitekim Prens Bismarck'ın, kongrenin asıl toplanma gerekçesi bölgede oluşan yeni statükonun gözden geçirilmesi olmasına rağmen, Berlin elçisi ve kongredeki Osmanlı temsilcisi Sadullah Bey'e söz hakkı dahi vermek istememesi, büyük devletlerin derdinin Osmanlı Devleti olmadığını açık bir biçimde ortaya koyar. Dolayısıyla asıl problemin Düvel-i Muazzama'nın kendi aralarındaki hesaplaşma olduğu açıktı. Bu tuhaf denklem ve dengeler içerisinde Osmanlıların irtibat kurma ihtimali en yüksek olan devlet, millî birliğini yeni sağlamış ve taze bir güç olarak ortaya çıkmış olan Almanya idi.

Uluslararası diplomatik arenadaki bu yalnızlık-tan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, Almanya'ya yaklaşmak isterse de o sırada daha önce Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya arasında kurulmuş olan Üç İmparatorlar İttifakı devam ettiği için yaptığı girişimler Prens Bismarck tarafından değerdirmeye dahi alınmaz; zira, o dönemde Bismarck'ın izlediği dış siyasete göre Doğu ve daha somut bir ifade ile Osmanlı Devleti "Pommeranyalı bir askerî kemiklerine bile değmez"di. Bununla birlikte Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı ülkesinin paylaşımı konusunda Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında ortaya çıkan sorunlar neticesinde Üç İmparatorlar İttifakı bozulduğu için Alsace-Lorraine bölgesinden dolayı düşmanlığını kazandı Fransa'nın Rusya ile anlaşma ihtimali Almanya'yı ciddi anlamda endişelendirir zira böyle bir olasılığın gerçekleşmesi durumunda Almanya iki düşman arasında kalabilirdi. Ortaya çıkan bu yeni konjonktürde bir siyaset değişikliğine gitme gereği duyan Bismarck, söz konusu olumsuz senaryonun gerçekleşmesi durumunda en azından Fransa ile Rusya'yı oyalayabilecek bir potansiyel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin teklifini gündemine alıp değerlendirmek zorunda kalır.

Hem Osmanlı Devleti açısından yıllardır süren bu uluslararası tecridin ve yalnızlığın sonlandırılmasının hem de bu "dostane" ilişkilerin Alman menfaatlerine de uygun olmasının oluşturduğu muta-

Sadullah Paşa'ya vezaret rütbesi ve paşalık unvanı verildiğine dair padişahiradesi. BOA, İ.DH, 840/67567

bakat zemini iki devlet arasında sıcak mesajların teati edilmesiyle ve anlaşmayla neticelenir. Nitekim II. Abdülhamid'in askerî danışmanlarından Dreyss Paşa'yı 1880 Mayıs'ında Alman sefaretine gönderip Osmanlı ordusunun modernizasyonu için askerî uzmanlar istemesi ve Bismarck'ın da bu isteğe olumlu cevap vermesi üzerine Osmanlı Devleti'nin en büyük nişanı olan İmtiyaz Nişanı'nı Alman İmparatoru I. Wilhelm'e vermek bahanesiyle Ali Nizami Paşa başkanlığındaki olağanüstü heyet 25 Kasım 1881'de Berlin'e gönderilir. Neticede 5 Aralık'ta yapılan bir törenle İmtiyaz Nişanı İmparator'a verilir; ardından Osmanlı heyeti ile İmparator I. Wilhelm, Başvekil Prens Bismarck, Dışişleri Bakanı Kont Hatzfeldt ve bürokratlar arasında diplomatik ve askerî ilişkileri geliştirme noktalarında bir dizi görüşmeler yapılır.²

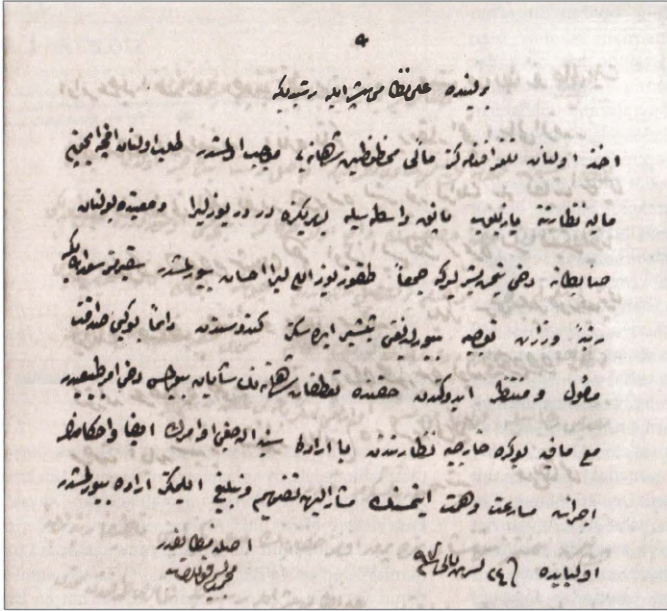
Ali Nizami Paşa ile heyette yer alan Mabeyin kâtiplerinden Reşid Bey'in Almanya'daki nişan verme töreninin ve yaptıkları ikili görüşmelerin gayet verimli ve olumlu geçtiğini İstanbul'a bildirmeleri üzerine ortaya çıkan sonuçtan ziyadesiyle memnun kalan ve uluslararası tecritten dolayı iyice bunalmış olan II. Abdülhamid, 7 Aralık 1881 (25 Teşrinisani 1297) tarihli bir irade ile iki devlet arasındaki ilişkilerin yeniden tesisinde önemli roller üstlenerek, ön plana çıkan Berlin Sefiri Sadullah Bey'i vezaret rütbesi ve paşalık unvanıyla ödüllendirir.³

Bürokratik hiyerarşinin en üst seviyesi olan vezaret rütbesine çıkmak ve paşalık unvanına sahip ol-

mak her devlet memurunun hayali ve ideali olduğu için Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey'den aldığı bu güzel haberdan dolayı çok mutlu olan⁴ Sadullah Paşa, bu coşkuyla Mabeyn Başkitaleti⁵ ile Hariciye Nezaretine hitaben birer teşekkür mektubu kaleme alır;⁶ ayrıca, İmparator I. Wilhelm de ülkesinde görev yapan bir diplomatın derecesinin bu şekilde yükseltilmesinden memnun olur.⁷

Buraya kadar her şey normaldir zira Osmanlı Devleti, Almanya, II. Abdülhamid, Prens Bismarck ve Sadullah Bey, kısaca olayın tarafı olanların hemen tamamı bu sonuçtan kendileri açısından kazançlı çı-

rıldığı tarihi 7 Aralık 1881 olarak yazmış, irade metni gayet açık olduğu için de böyle bir belgeden doğrusu şüphelenmemiştim. Zira, Mabeyn Başkitaleti'ndeki kâtipler tarafından padişah adına yazılan belgeler olan iradeler, Osmanlı idarî sisteminde hukukî anlamda en üst kararı temsil ederler. Dolayısıyla normal şartlarda böyle bir belgenin tarihinden kuşulanmak için herhangi bir nedenin olmadığı da söylenebilir. Bununla birlikte makalenin genişletilip bir kitaba dönüştürülme çalışmaları esnasında padişah iradelerinin dahi yeri geldiğinde tarihçiyi nasıl yanıltabildiği bu örnek özelinde açık bir biçimde görüldü.

Berlin Sefiri Sadullah Bey'e
paşalık unvanı ve vezaret
rütbesi verilmesine dair Yıldız
Saray'ından Berlin'e çekilen
telgraf
BOA, YEE, d. nr. 1025, vr.7a

karlar. Bununla birlikte burada bizi asıl ilgilendiren husus, olayın kendisinden ziyade, vezaret rütbesi ve paşalık unvanının verildiği tarihle ilgili belgelere yansıyan verilerin barındırdığı sorunlar bağlamında belge kritiğinin önemine somut bir örnek üzerinden dikkat çekmektir. Amacımız belgeleri değersizleştirmek değil; sadece yöntemsel bir soruna vurgu yapmaktır. Zira, her şey rağmen, tarihin, "geçmişin gerçek dünyasının geride bıraktığı belgeler ya da diğer parçacıkların okunmasıyla oluşturulmak durumunda" olduğunun⁸ farkındayız. Burada söz konusu edilecek olan problem, birincisi, yukarıda zikredilen Sadullah Bey'e vezirlik ve paşalık verilmesiyle ilgili II. Abdülhamid'in iradesi; ikincisi, Yıldız Sarayı'ndan Berlin'de bulunan Ali Nizami Paşa'ya çekilen bir telgraf ve üçüncüsü de Sadullah Paşa'nın 1884 yılında kendi el yazısıyla Sicill-i Ahval Kalemi'ne vermiş olduğu özgeçmiş bağlamında da incelenecektir.

Daha önce Sadullah Paşa hakkında yazmış olduğum bir makalede⁹ söz konusu iradeye dayanarak Sadullah Bey'e vezaret rütbesi ile paşalık unvanının ve-

Şöyle ki I. Wilhelm'e nişan verme töreninin ardından 6 Aralık 1881 tarihinde Yıldız Sarayı'na bir telgraf gönderen Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey, "[görüşme ve müzakerelerin] cümlesinde sefir Sadullah Bey kulları bizimle beraber bulundu. Doğrusu Berlin'de bulduğumuz günden beri bize olan muaveneti pek büyüktür. Mahzâ bu muvaffakiyet-i velinimetten bulunan işbu hüsn-ı tesirde sefir bey kullarının sa'y ü gayreti şâyân-ı takdirdir"¹⁰ şeklinde ilişkilerin düzeltilmesi çalışmalarında Sadullah Bey'in üstlendiği önemli rolü vurgulu bir biçimde belirtirler. Bu bilgi ve alınan başarılı sonuç, sakin tabiatlı II. Abdülhamid'i bile coşturur ve cömertliğini mucip olur. Nitekim aynı gün Osmanlı heyetine gönderilen kısa bir telgraf şu müjdeli haberi Berlin'e iletliyordu: "sefirimiz Sadullah Bey'e rütbe-i vezaret tevcih buyurulduğunu tebsir edesiniz".¹¹

Padişahın Almanya ile ilişkilerin düzeltme sürecine girmesinden duyduğu memnuniyet o kadar büyüktür ki, öteden beri ona karşı içinde özenle biriktirip sakladığı büyük şüpheyi ve güvensizliği bir

ancak, yine de bu ilginç olayın, verileri kullanırken ne derece hassas, ihtiyatlı ve uyanık olmaları ve eleştirel davranmaları gerektiği hususunda tarihçilere önemli bir yöntemsel uyarı yapmakta olduğunun da altını çizilmesi gerekir.

Diğer yandan bu örnek, Osmanlı karar alma mekanizma ve hiyerarşisinde hukukî açıdan son aşamayı temsil eden padişah iradelerinin tarihlerinin bile alın kararların tam tarihi olmayabileceğini ve şüpheyle karışlanması gerektiğini, çarpıcı bir yöntem sorunu olarak ortaya koymaktadır. Bununla birlikte burada *irade* kelimesi ile diplomatik açıdan padişah adına yazılan bir belge türü olan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ayrı bir tasnif olarak bulunan *iradeler* kastedilmekte olup, bundan padişahın sıfahî ve yazılı emirlerinin de son tahlilde bir irade olduğu gerçeğinin göz ardı edildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Daha açık bir ifade ile Yıldız Sarayı'ndan Berlin'e gönderildiği yukarıda belirtilen kısa telgraf metninin de bu anlamda padişahın görüş ve inisiyatifini yansıtan en üst karar olarak padişahın iradesi anlamına geldiğinin farkında olduğumuzu ve buradaki sorunun diplomatik bilimi açısından irade olarak tanımlanan belgelerle ilgili olduğuna ifade etmek isteriz.

Bu konu çerçevesinde belge verileriyle ilgili söz konusu ettiğimiz problem, vezaret rütbesi ve paşalık unvanının verilme tarihi sorununun bu şekilde halledilmesiyle de sona ermiş olmuştur. Burada gündeme getirilecek ikinci sorun da aynen ilk örnekte olduğu gibi, yine birinci el kaynakların verilerinin güvenilirliği konusuyla ilgilidir. Nitekim Sadullah Paşa'nın 1884 senesinde kendi el yazısıyla Sicill-i Ahval Kalemî'ne taktim etmiş olduğu özgeçmiş belgesindeki bazı bilgiler yukarıda zikredilen iki kaynağın verileriyle çelişmektedir. Oysa, bir tarihçi normal olarak kişi bizzat kendi hayatıyla ilgili bir beyanda bulunduğu için sicill-i ahval kayıtlarında bir yanlışlık bulmadığını varsayılabilir ve incelediği kişinin bizzat devlet dairesine vermiş olduğu bilgilere güvenme yönüne gidebilir. Ancak, şimdi verilecek olan örnek, böyle bir yöntemin ve varsayımın da doğru olamayabileceğine işaret ediyor.

Sadullah Paşa, Sicill-i Ahval Kalemî'ne vermiş olduğu özgeçmiş varakasında geçen "...Berlin sefaret-i

seniyyesinde bulunduğum zaman zât-ı şevket-simât-ı hazret-i mülûkâne ile haşmetlü Almanya imparatoru hazretleri beyninde nişan teati olunduğu sırada, yani fî 24 Muharrem sene 1299'da te'kid-i meveddet-i devleteyn hakkında vaki olan hizmet-âî âcizane mükâfaten rütbe-i vezaret ve müteakiben fî 2 Safer sene 1299'da birinci rütbe Osmanî Nişanı ihсан buyuruldu"⁷² şeklindeki ifadesiyle kendisine vezaret rütbesi ve paşalık unvanının verildiği tarihi 6 Aralık 1881 olarak değil, 16 Aralık 1881 (24 Muharrem 1299), yani 10 günlük bir farkla yanlış olarak hatırlar ve böylece istemeden de olsa yanlış bir bilgi sunarak tarihçiyi yanıltmış olur.

Normal şartlarda hem en üst siyasi hükmü temsil eden *irade-i seniyye* metni hem de devlet memurlarının kendilerini doğrudan ilgilendiren bir konuda ellerinde mevcut belgelere istinaden kendi el yazı ve beyanlarıyla hazırlamış oldukları *sicill-i ahval* kaydı, tarihçinin kuşku duymayı pek de aklına getirmeyeceği ve bu örnekte olduğu gibi somut oldukları ve herhangi bir kritik bilgi içermedikleri için de tahrif edilme veya yanlış yönlendirme ihtimalini düşünmeyeceği verilerdir. Diğer taraftan Sadullah Paşa'ya vezaret rütbesi ve paşalık unvanının verildiği tarihle ilgili üç farklı belgenin bu şekilde üç değişik veri sunması ve bunların ikisinin yanlış olması örneğinin de açıkça ortaya koyduğu gibi, esasında her türlü tarihî veri, aynı zamanda fark edilemesi güç bazı ince tuzakları da bünyesinde barındırır. Dolayısıyla tarihçinin bu tuzaklara karşı uyanık olması ve araştırdığı konuyla ilgili bulabildiği bütün verileri inceden inceye kritik ettikten ve ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullanması, mesleğin olmazsa olmaz bir yöntem kuralı olarak öne çıkmaktadır.

Son söz olarak bu makalede incelediğimiz belgelerle ilgili problemi Vladimir İlyiç Lenin'e atfedilen ve Almanlar tarafından da sıkça kullanılan "*vertrauen ist gut, kontrolle ist besser*", yani *güvenmek iyidir, ama kontrol etmek ve tedbirli davranmak daha iyidir* vecizesinin çarpıcı ve özlü bir şekilde ifade ettiğini söyleyebiliriz.

ALİ AKYILDIZ - İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ,
EDEBİYAT FAKÜLTESİ, TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

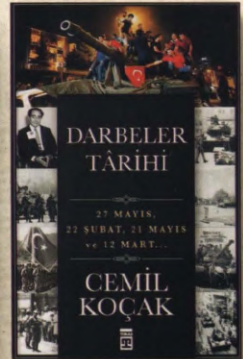
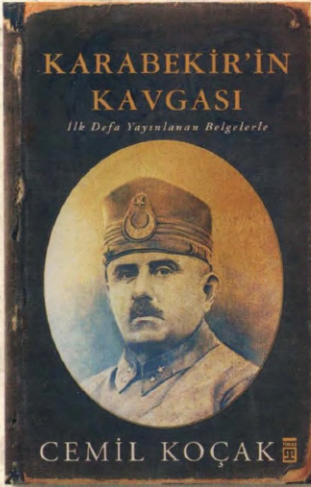
- 1 Tarihî Sorunları Ya Da Tarihçilik Mesleği, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985, s. 60. Bu makalede ele aldığımız belgelerin ve tarihî verilerin güvenilirliği sorunsuya ilgili özellikle Batı tarihinden örnekler için kitaba 51-89, sayfaları arasına bakılabilir.
- 2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir, Sadullah Paşa, Türkiye Şiş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul 2011.
- 3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (LDH), nr. 67567.
- 4 "Velâmet-i bî-minnetimiz şehingübi-i bend e-pervet efendimiz hazretlerinin bu abd-i kemâlemlerini taktifen rütbe-i sâmiyye'ye vezaret olıuân buyurulmuş [buyurmuş] olmış kılur" Ali Nizâmî Paşa ile Reşid Bey kulları tarafından şimulî teblig olundu. Böyle birtürlü celli-i bî-âdill-i şehingübi kullarınca tebligî hayat, ye hâle-i fâle-i mülûkânî

olduğundan hemen cebin-sâ-yı ubudiyet ve secde-i şükranıyyete vararak ömr ü âfiyet-i şâhâne ve şevket ü saltanat-ı mülûkânînin izdiyadi da vâtımı tekrar-be-tekarrâr-ı bârğh-ı müteâle eylerim. Velâmet-i muallâ-mekân ve halîfe-i rû-yı zemîn efendimiz hazretlerine dairine kemal-i sadakatle hizmetlî farîza-i uhde-i rikkıyyet bilmiş ve bu uğrda hayatımı fedaya hazır bulunmuş olduğumdan her bir emr ü irade-i seniyye-i hazret-i mülûkânînin müsaaraeten ifasına ve rıza-yı meâlî-irtiza-yı şehingübinin istihsale sarf-ı nakdine-i hayat ederek sa-yı gayret edeceğim mübarek huzur-i mekârim-nüşûr-i hazret-i hilâfet-penâhiye arz buyurulmasını istirham ederim" (BOA, Yıldız Esas Evrakı [YEE] Defterleri, nr. 1025, vr. 8a-b).

- 5 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Başkatabet Dairesi Evrakı (Y.PRK.BŞK), s/40.
- 6 BOA, Yıldız, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS.), 169/45.
- 7 Sadullah Paşa, konu hakkında Almanya hariciyesinde de bilgilendirdi (7 Aralık 1881, BOA, Y.PRK.BŞK, s/40).
- 8 Richard J. Evans, *Tarihin Sorunu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 118.
- 9 Ali Akyıldız, "Sadullah Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri", *Sadullah Paşa ve Yalısı, Bir Yayı Yayın*, İstanbul 2008, s. 82.
- 10 6 Aralık 1881 (24 Tegrinîsan 1297), BOA, YEE Defterleri, nr. 1025, vr. 6b.
- 11 BOA, YEE Defterleri, nr. 1025, vr. 7a.
- 12 BOA, Harî el-y e Nâzereti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyye-i Mîduriyeti (HR.SAD), 1/24.

PROF. DR.

CEMİL KOÇAK'IN KALEMİNDEN YAKIN TARİHİMİZLE YÜZLEŞME ZAMANI

timas.com.tr

[f](#) [t](#) [i](#) [m](#) [a](#) [s](#) [t](#) [a](#) [r](#) [i](#) [h](#)

iyi ki kitaplar var...

Ermeni Tarihçi Sebēos'un Türkçe Çevirisi ve Problemleri

İLHAMİ TEKİN CİNEMRE

SEBĖOS'A ATFEDİLEN BU ESERİN TÜRKÇEYE KAZANDIRILMASI OLUMLU BİR UĞRAŞ OLARAK GÖRÜLEBİLİRSE DE, BÖYLE ÖNEMLİ ESERLERİN AKADEMİK FORMASYONDAN YOKSUN VE ADETA BİR ROMAN GİBİ ÇEVİRİLMESİ ÖNEMLİ BİR EKSİKLİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMELİDİR.

İmparator Herakleios dönemi (610-641) sadece Bizans tarihi açısından değil; çağdaşı İran, İslam ve Türk tarihi açısından da önemlidir. Onun döneminde Bizans İmparatorluğu'nun sonunu getiriyordu. Herakleios bu tehditleri savuşturdu ancak hemen akabinde Suriye ve Mısır'ı İslam ordularına karşı aynı başarıyla savunamadı. Bu kritik dönem Latince, Yunanca, Süryanice, Arapça ve Ermenice gibi çok farklı dillerde üretilmiş eserlerden takip edilebilmektedir. Ancak bu kaynak çeşitliliği Türkçe literatürde hakıyla bilinmemektedir. Bu noktada bilhassa kaynak çevirileri çok değerli çabalar olarak değerlendirilmekte birlikte, ticari kaygılarla yapılan bazı çeviriler özensizce hazırlandığı için, Türkçe tarih yazımı Orta Çağ alanında kısmen "ikinci el" çevirilere mahkûm olmaktadır. Bunun bir örneği de Ermeni tarihçi Sebēos'un Türkçe çevirisinin Klasik Ermenice yerine Fransızcadan yapılmış olmasında görülmektedir. Yazarın tartışmalı olan ancak genelde Sebēos'a atfedilen bu eser, Z. Zühre İlkgen tarafından *Herakleios Tarihi* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.¹

VII. yüzyıl Ermeni tarihçileri arasında Müslüman Araplardan bahseden ilk ve tek eserin sahibi olduğu düşünülen Sebēos, muhtemelen VII. yüzyılın başlarında doğu ve eserinin noktalandığı 661 yılından sonraki bir dönemde öldü. Sebēos'un kim olduğuna dair çağdaş Ermeni kaynakları bilgi vermemekle birlikte, eserinin günümüze ulaşan 1672 tarihli tek nüshası 1833 yılında Şahkhat' Unean tarafından *Sebeos Tarihi* olarak adlandırıldı ve 1833 yılından sonra da bu

Z. Z. İlkgen tarafından hazırlanan Sebēos'un ilk Türkçe çevirisi

isim altında anılmaya başlandı. Eserin konusu genel hatlarıyla Bizans - Sâsânî mücadelesi ve Müslüman Arapların Armenia'daki fetih faaliyetleridir. Bugüne kadar İngilizce, Fransızca gibi dillerde yayımlanmış olmasına karşın Türkçe literatürün Sebēos ile tanışmamış olması, içeriğinin önemine binaen bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Sebēos'a atfedilen eserin Türkçeye çevrilme düşüncesi kayda değer olsa da her koşulda bu durum, çevirinin teknik ve bilgi açısından problemli olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bunun sebebi kuşkusuz eserin orijinal nüshası yerine Frédéric Macler tarafından 1904 yılında *Histoire d'Héraclius* başlığıyla yayımlanan Fransızca edisyonundan çevrilmiş olmasıdır.

Çevirmen, Macler'in Fransızca çevirisini olduğu gibi takip ederek Sebēos hakkında ayrıntılı bir açıklamaya yer vermediği gibi çevirisi yapılan eserin tarihsel derinliğine ilişkin herhangi bir değerlendir-

HISTOIRE D'HÉRACLIS

PAR L'ÉVÊQUE SEBÉOS

TRADUITE DE L'ARMÉNIEN ET ANNOTÉE

PAR

FREDÉRIC MACLER

PARIS

IMPRIMERIE NATIONALE

ERNEST LEROY, 1, ÉDITEUR, RUE BONAPARTE, 28

MDCCLXXV

F. Macler, Sebēos'un Türkçe çevirisinin yapıldığı 1904 Fransızca edisyonu

me yapmamaktadır. Üstelik Macler'in giriş kısmından sonra verdiği Ermenice transliterasyon tablosu muhtemelen çevirmen tarafından gereksiz olduğu düşüncesiyle Türkçe baskıdan çıkarılmış ve çalışmanın notlarına dair herhangi bir modern literatür kullanılmamıştır. Çevirmenin, Sebēos'un İngilizce edisyonunu hazırlayan Robert W. Thomson ve James Howard-Johnston'ın² *Translated Texts for Historians* serisinden çıkan eserini değil de akademik niteliği çok daha zayıf olan Robert Bedrosian'ın hazırladığı çeviriyi kullanmış olması da çalışmayı güncel bilgi ve notlardan mahrum bırakmıştır.³ Nitekim Macler'in "Önsöz" başlığıyla verdiği bölüm, muhtemelen Sebēos'un değil Tadeōs Mihrdatean'ın 1851 yılında yayımladığı çevirinin önsözüdür. Bu "önsöz" Macler edisyonunda yer aldığı için çevirmen de bu bölümü doğrudan Sebēos'a ait gibi çalışmaya eklemiş ve Abgaryan'ın 1979 yılındaki Ermenice baskısını takip edemediği için bu kısmın "yedinci bölüm" olduğunu fark edememiştir.⁴ Üstelik Macler'in çevirinin başlığını "Constantinopolis" edisyonundan aldığı belirttiği not da ilginç bir şekilde Türkçe çeviriye eklenmemiştir. Dolayısıyla okuyucuda Sebēos'un bazı İngilizce edisyonların "yedinci bölümden" başlarken Türkçe edisyonun neden "birinci bölümden" başladığına ilişkin kafa karışıklığına yol açabilir. Bu noktada eserin ilk iki bölümünün Sebēos'a ait olup olmadığı konusu tartışılmalı bir meseledir. Bu nedenle Herakleios tarihini oluşturan başlığın "yedinci bölümden" başlatılmasının tercih edildiğine ilişkin bilgi verilebilir. Nitekim 1862 yılında Patkanyan tarafından

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՈՍՏՈՆԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ
ՄԱՐԿԱՆ ԵՎ ՍԵԲԵՈՍԻ ՄԱՐԿԱՆ
ՄԱՐԿԱՆ ԵՎ ՍԵԲԵՈՍԻ ՄԱՐԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵԲԵՈՍԻ

ԱՅԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ
Գ.Վ. ԱԲԳԱՐՅԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՈՍՏՈՆԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ
ՄԱՐԿԱՆ ԵՎ ՍԵԲԵՈՍԻ ՄԱՐԿԱՆ
ՄԱՐԿԱՆ ԵՎ ՍԵԲԵՈՍԻ ՄԱՐԿԱՆ

G.V.Abaryan 1979. Sebēos'a atfedilen eserin üç temel bölümünde yayımlanan Ermenice versiyonu

hazırlanan Rusça baskıda verilen üç bölümden ikişinin Sebēos'a ait olmadığı üzerinde durulmuş ve "önsöz" Sebēos'a atfen "üçüncü ana bölümden" hemen önce verilmiştir.⁵ Aslında Matenadaran 2639 (Mat. 2639) numaralı metnin orijinalinde bu bölümlere ilişkin herhangi bir ayırım da yoktur. Bu tasnif şekli Mihrdatean'ın 1851 yılında metni üç kısma ayırarak ilk ikisini "anonim" üçüncüsünü ise "Sebēos tarihi" başlığı altında düzenlenmesinden kaynaklanmıştır.⁶ Türkçeye çevirisi yapılan Macler'in Fransızca tercümesi de muhtemelen bu sebeple ilk iki bölümü görmezden gelerek doğrudan üçüncü kısmı "birinci bölüm" adıyla okuyucuya aktarmış ve çevirmen de bu dizilimi doğrudan almıştır.

Ermeni tarihi ve dili uzmanı olmadığı anlaşılan çevirmenin yukarıda anlatılan metnin tarihi ve diğer tarihsel problemlere yer vermediği anlaşılabılır bir durumdur. Aslı Ermenice olan bir metnin akışı dikte alındığı zaman, bazı bilgi hataları ve Ermenice dilbilgisi yetersizliği gibi meseleler dikkat çekmektedir. Örneğin Macler, Sebēos'un Hazarların Sāsānilere karşı Herakleios'a yardımı geldiğini söylediğine ilişkin bir not eklemiştir.⁷ Ancak metnin orijinalinde Hazarlara atıf olmadığı gibi konuyla ilgili herhangi bir topluluğun adı da geçmemektedir.⁸ Macler, bu bilgiye nasıl eriştiği sorusunu yanıtsız bırakmış ve çevirmen de Ermenice nüshayı kontrol edemediği için "Hazar" isminin gerçekte metinde yer almadığını fark edemeyerek Türkçe çeviriye eklemiştir.⁹ Benzer birçok durum Macler'in Fransızca metnindeki eksik çevirilerin düzeltilmesinde de izlenmektedir. Metnin Erme-

ИСТОРИЯ ИМПЕРАТОРА ИРАКЛА

CO 'LINE'

ВНИСБОЛА СЕБЕСА

ПИСАТЕЛЬ VII ВЪКА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ «РМОНСКАГО»

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ, 1832.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ПРОСВЕЩЕНИЕ»

A. Baryonov, <i>in</i> CIB.	M. Gulyaev, <i>in</i> Moscow;
B. Gulyaev, <i>in</i> CIB	E. Izraelson, <i>in</i> Kirov;
Dneprovskiy, <i>in</i> CIB	Dozhdeyevskiy, <i>in</i> Kirov, <i>in</i> Tishchenko

15-00000 000 00000

K.Patkanyan, Sebeos'un 1862 tarihli Rusça edisyonu

nice nüshasında geçen "Rštunik" lordu T'ëdodoros bütün Armenia prensleri ile birlikte kutsal yemini (ahit) bozarak ölümle anlaşıma yaptı ve cehennemle ittifak kurdu"¹⁰ cümlesi Macler edisyonundaki eksiklikle ötürü Türkçeye "Ölümle anlaşıma yaparak cehennem bağlanıyorlardı yani Rıştını beyi Toros ve bütün Ermeniler Tanrı ile anlaşmayı bozuyorlardı" gibi düşük ve hatta ilmi olmayan bir şekilde aktarılmıştır.¹¹ Ayrıca cümlede ifade edilen "Ermeniler" kelimesi asıl metinde "Armenia prensleri" olarak geçmektedir ve zaten "Armenia" ile "Ermeni" kelimeleri de birbirlerini her zaman karşılamamaktadır.¹² Bedrosian'ın bu cümleyle ilişkin farklı bir yorum yaptığına değinen çevirmen, metni orijinal dilinde okuyamadığı için tam olarak doğru bilgi verememektedir. Macler'in bir şekilde görmezden geldiği veya hatalı yaptığı çeviriyi de bir diğer örnek "Konstantinos'un kendi annesinin bir komplosu sonucunda ölmesi" şeklinde Türkçeye aktarılan bölüm başlığıdır.¹³ Hâlbuki Ermenice metinde "anne" sözcüğü yoktur ve cümlemin doğru çevirisi "Kostandin'in ölümü" şeklindedir.¹⁴

Sebēos'un Türkçe çevirisindeki dikkat çeken problemlerden biri de şahıs ve yer adlarının hatalı

The Armenian History attributed to Sebeos

Translated, with notes, by R. W. THOMSON
Historical commentary by
JAMES HOWARD-JOHNSTON
Assistance from TIM GREENWOOD

PART I. TRANSLATION AND NOT

LIVERPOOL
UNIVERSITY
PRESS

**R.W.Thomson
ve J.Howard-
Johnston'ın 1999
yılında yayımladıkları
Sebeos'un İngilizce
edisiyonu**

kullanımıdır. Özellikle metnin içindeki özel kullanımları Ermenice nüsha ile farklılık göstererek düzenlenmiş sadeleştirilmiş bütüncül literatürün anlaşılması noktasında bazı sorunlara yol açmıştır. Örneğin "Thēodoros" ismi Türkçe metinde basit bir düzeltmeyle "Toros" şeklinde verilse de orijinal metinde böyle bir kullanım söz konusu değildir. Üstelik çevirmenin ana materyali olan Macle'ın transliterasyon tablosu dahi dikkate alınsaydı bu kelimenin Fransızca edisyonunda neden "Thēodoros" şeklinde verildiği anlaşılabilirdi.¹⁵ Benzer problemlere metnin muhtelif kısımlarında -Macle'ın transliterasyonuna rağmen- "Phocas" ve "Fokas" kullanımlarının aynı anda tercih edilmesi (Ermenice metinde P'okas) ile "P'aytakaran" kelimesinin yerine "Faytakaran" sözcüğünün kullanılması da rastlanmaktadır ve bu durum "ikinci el çevirinin" nasıl hatalara yol açtığına yalnızca birkaç örnektir.

Sonuç olarak Sebëos'a atfedilen bu eserin Türkçeye kazandırılması olumlu bir uğraş olarak görülebilirse de, böyle önemli eserlerin akademik formasyondan yoksun ve adeta bir roman gibi çevrilmesi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Sebëos'un eserinin akademik çevirisini yapabilmek için onun yaşadığı döneme en azından genel hatlarıyla hâkim olmak ve Ermeni literatürünün tarihi gelişimi meselesini iyi anlamak gerekmektedir. Bununla birlikte, Bizans, Ermeni, İslam, Türk tarihi gibi çok farklı çalışma alanları için önemli bir referans olan bu eserin çevirisinin Türkçe literatürde yer almasından dolayı, kaynak kullanımında titizlik göstermeyen pek çok araştırmacı tarafından "kaynak eser" nitivetine kulanılacağı da kesindir.

DİPNOTLAR

1	Sebeos, <i>Histoire d'Héraclius</i> , (Franziska Jüri, F. Macler), Imprimerie Nationale, Paris 1904; Türkçe: <i>Heraклеи Tarihi</i> , (Çev. Zühre İlgiken), Ayisig Kitaplan, Istanbul, 2019.	4	Potmut'wın Sebeosı, (Çev. G. V. Abgarian), Haykakan SSH Ghit'yunneri Akademaiyi Haratarakh'ut'yun, Evren 1979, s.64.	9	<i>Heraклеи Tarihi</i> , s.59.
2	The Armenian History Attributed to Sebeos, (Çev. R. W. Thomson, Yorum: J. Howard-Johnston), Liverpool University Press, Liverpool 2003.	5	İstoriia Imperatori İraklia, (Çev. K. Patkanyan), Imperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1862, s.22	10	Potmut'wın Sebeosı, s.169.
3	Sebeos's History, (Çev. R. Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986.	6	The Armenian History, s.xcxcii.	11	<i>Heraклеи Tarihi</i> , s.114.
		7	<i>Histoire d'Héraclius</i> , s.52.	12	Benzer bir sorun çevirmenim geç antik çağda "Armenia" yerine "Ermenistan" ifadesinin kullanılması da vardır.
		8	Potmut'wın Sebeosı, s.104.	13	<i>Heraклеи Tarihi</i> , s.104.
				14	Արեւմտիկ իստորիոսը, Potmut'wın Sebeosı, s.140.
				15	<i>Histoire d'Héraclius</i> , s.133.

AJANS PRESS

Medyadaki Gözünüz

İHTİYACINIZ OLAN TÜM NİTELİKLİ BİLGİ ELİNİZİN ALTINDA!

Yerel, ulusal ve uluslararası medyada yer alan yüz binlerce haberi tüm dünyada takip eden **Ajans Press**, ihtiyacınız olan nitelikli bilgiyi size sunarak; sektörel gündem ve medya analiz raporlarını istediğiniz dilde hazırlar.

444 7 212 www.ajanspress.com.tr info@ajanspress.com.tr

Sosyal Bilimlerde Eleştirel Okuryazarlık: Karaburun Yaz Atölyesi

2013 YILINDAN BERİ "GENÇLER TARİH YAZIYOR" EĞİTİM PROJELERİNİ SÜRDÜREN TARİH VAKFI İLE 2017'DE "UMUDUN ÇOCUKLARDA OLDUĞUNU BİLİYORUZ" MOTTOSUYLA YOLA ÇIKAN HAYALCİLER ARASINDA YAPILAN İŞ BİRLİĞİ SONUCUNDA, İZMİR'İN KARABURUN İLÇESİNDE İKİ GÜN SÜREN BİR YAZ ATÖLYESİ GERÇEKLEŞTİRDİK. ATÖLYE, 31 TEMMUZ-1 AĞUSTOS 2019 TARİHLERİNDE KARABURUN ORTAOKULU ÖĞRENCİLERİNİN VE İSTANBUL'DAN KONUK OLAN ÖĞRENCİLERİN KATILIMI İLE YAPILDI.

İstanbul ve Ankara'dan sonra İzmir'de de Sosyal Bilimlerde Eleştirel Okuryazarlık Atölyesi yapmak; Karaburun halkının çocuklarını bu atölyeye göndermelerini ve böyle atölyeleri desteklediklerini görmek, bu atölyelere duyulan ihtiyacı bizlere göstermektedir.

Atölyede yapılan grup çalışmaları ile öğrencilerin tartışmalarına olanak sağlayacak ortamlar oluşturduğumuzda kullandıkları dil, birbirlerine yaptıkları yapıcı eleştiriler, birbirlerini geliştirmeye yönelik geri bildirimler tartışma kültürünün öğrencilerde gelişmesi açısından bir zemin oluşturmuştur. Empatik bir dil kullanmaya özen göstermelerini sağlamak, grup içerisinde farklı bakış açılarını görmezden gelmeden yaptıkları konuşmaları demokratik bir üslupla sunmalarına olanak sağlamıştır.

Öğrencilerin yaşamöyküsü, özyaşamöyküsü, anı, günlük gibi yaşam yazını türleri ile tanışmalarını sağlamak; Anne Frank'ın Hatıra Defteri'nin bazı bölümleri üzerinden sorularla eleştirel, sorgulayıcı ve çözümleyici bir şekilde okuma yaparak bireyin yaşamı içinden dönemin tarihsel olaylarını değerlendirmek öğrencilerin daha önce deneyimlemediği bir çalışmaydı. Bu deneyim onlara bireylerin tarihteki rolüne dair önemli bir bakış açısı sağladı. Atölye sırasında öğrencilerin dile getirdiği en önemli ihtiyaç özgürce düşüncelerini ifade edebilecekleri ortamların olmaması yönündeydi. Atölyede öğrencilerin düşüncelerini yargılamadan, yanlış söylersem ne olur kor-

kuşu olmadan kendilerini ifade edebilmeleri daha rahat eleştirebilmelerinin de yolunu açmıştır.

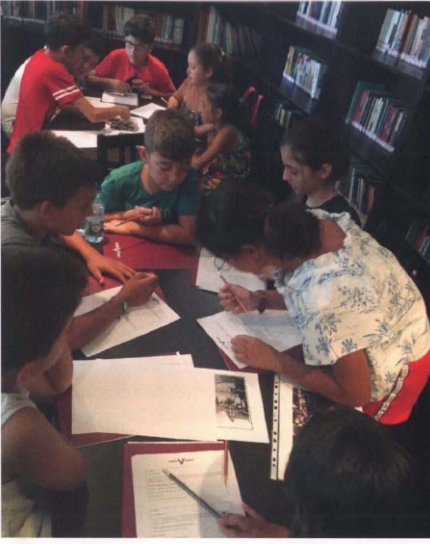
Atölye süresince öğrencilerin kafasında onlarca sorunun oluşmasını sağladık. Biz ayrıldıktan sonra onlar daha çok okumaya, daha çok araştırmaya ve kendilerini ifade edebilecek alanlara ihtiyaç duyacaklardı.

Bu atölyenin değerlendirmesini Karaburun Ortaokulu öğrencisi Beyza Nur Özdemir ve Özel Şişli Terakki Tepeören Ortaokul öğrencisi Yunus Duçe'nin kaleminden sunuyoruz.

KARABURUN'DA BİR YAZ ATÖLYESİ

Sosyal Bilimlerde Eleştirel Okuryazarlık Atölyesi İzmir'in en küçük ilçesi olan Karaburun'daydı. Atölyem iki günlüktü. En başlarda basit bir atölye olacağını, bana bir şeyler kazandırmayacağını düşünüyordum. Ama yanlış düşünmüştüm. Ben atölyeye arkadaşlarımla gittim. Yoldayken içimde bir tereddüt vardı. Atölye kütüphanemizde yapılacaktı. Girdiğimizde çok sıcak bir şekilde karşılandık. Herkes geldikten sonra öğretmenler kendilerini tanıttı. Tanıtırken çok samimi bir dille konuştular. Dışarı çıkacağımızı söylediler; biz de dışarı çıkıp daire oluşturduk. Herkes kendini tanıtarak, yapmayı hoşlandığı şeyleri söyleyip; bir önceki kendini tanıtan arkadaşını yeniden tanıttı. Bu etkinlikte amaç, birbirimizi daha iyi tanıyarak kaynaşıp samimi bir hava oluşturarak kendimize olan güvenimizi pekiştirmekti. Dürüst, samimi ve karşılıklı güven hissinin olduğu bir ortam sağlandı. Daha sonra gruplar seçildi ve içeri girdik. Bize bazı fotoğraflar verdiler. Aralarından birini seçmemizi istediler. Seçtiğimiz kişinin ağzından konuştuğumuzu hayal ederek, veri-

len yönergeye göre yazı yazmamızı istediler. Bu yazıyı yazarken görsellerde bulunmayan ayrıntılara da yer vermemiz gerekiyordu. Nasıl ki her bireyin farklı özellikleri, düşünceleri olmasına rağmen ortak paydada birleşebiliyorsak, burada da verilen ortak kararların doğru karar olacağını gözeterek bu etkinliği grup şeklinde yaptık. Süremiz bittiğinde sunmamız gerekiyordu. Sunum yaparken kendimi daha rahat hissettim ve bu sayede de kendimi ifade edebilme becerim gelişti. Biyografi, otobiyografi, anı, günlük gibi yazılar yazmıştık. Buna benzer bir etkinliği okulda da yapmıştık ama okulda yaptığımız etkinliklerde metin bizlere veriliyordu. Bu etkinlikte ise o metinleri biz yazmıştık.

Etkinlikte bir şeyler yazıp sunmak beni mutlu etti. Ve dikkatli bir şekilde dinlenilmesi bende yeniden yazma isteği uyandırdı. Etkinliğimiz bittiğinde aynı görsellerden farklı metin türleri çıkmıştı. Bu etkinlikte nasıl grup şeklinde çalışılacağını öğrenmiş olduk.

İkinci etkinlik olarak şu anda gelecekteymişiz gibi bir anımızı ya da yaşamöykümüzü yazmamızı istediler. Bunları yazarken bazı soruları cevaplamamız gerekiyordu: *Hangi yıldayız? Kaç yaşındasınız? Yazdıklarınız sizce ilgi görecek mi?* Böyle bir metin yazmak sanki şu an o gelecekteymişim gibi ve sanki gelecekteki şeyleri yapıyormuşum gibi bir hissiyat oluşturdu bende. Metni yazarken bol bol hayal kurdum. Sanırım en sevdiğim etkinlik bu oldu.

Ertesi gün "Anne Frank'ın Hatıra Defteri"ne ait on sayfalık bir bölüm verdiler. Bütün grubun bölümleri farklıydı. Herkesin bölümlerini okumasının ardından soruları önce bireysel şekilde cevapladık; daha sonra grubun ortak görüşü üzerine bir sunum hazırladık. Ardından hocalar Anne Frank hakkında ilginç bilgiler verdiler. Bu hatıra defterinin önemli olma sebebi İkinci Dünya Savaşı'nda yazılınış olmasımıydı. Son etkinlikte üç farklı metin okuduk ve nesnel mi,

öznel mi; hangi metinde empati oluşur; olayı basitleştiriyor mu, yoksa karmaşıklştırıyor mu gibi bir sürü soruya cevap verdik. Ardından bireysel yanıtlarımız üzerinden bir grup tartışması yaptık. Sonuç olarak tarihte gerçekleşmiş zorunlu bir göç ile ilgili farklı kaynak ve türlerden metin okuması ve karşılaştırması yaptık. Daha önce böyle bir etkinlik yapmamıştım. Bu etkinlikle yaratıcılık, eleştirel düşünme, empati becerilerim gelişerek beni olumlu yönde etkiledi. Herkes verdiği cevapları açıkladı; kimisinin cevapları aynı, kimisinin cevapları farklıydı. Dolayısıyla etkinlik üzerine tartışma uzun sürdü. En son bize küçük bir kağıt verdiler ve bize düşüncelerimizi yazmamızı istediler. Bana kattıkları o kadar çok şey vardı ki, üzerine düşünmekten bir süre hiçbir şey yazmadım. Bundan dolayı en son teslim eden ben oldum.

Bu iki günlük atölyede düşüncelerimi özgürce yazmam ve ifade edebilmem sağlandı. Grup çalışması, karşılaştırmalı metin okuma, özgürce kendini ifade etme, eleştirel düşünme, empati becerilerimi bu atölyede geliştirdim. Dayanışma, grup olma, kendini rahat ifade edebilme gibi bir sürü şey dünyama eklendi.

Atölyeye katıldığımdan beri beni hiç bırakmayan duygular oldu. Dayanışma, mutluluk ve birlik duyguları bunlardan sadece üçü. Eğer bu atölyeye katılmak isteyen varsa tereddütsüz katılmasını tavsiye ederim. Belki de bu satırlara yazamadığım duyguları beraber paylaşmış oluruz...

BEYZA NUR ÖZDEMİR - KARABURUN ORTAOKUL ÖĞRENCİSİ

KARABURUN: TARİHE FARKLI BAKIŞ AÇILARIYLA BAKMAK

Tüm tatillerimi ve boş zamanlarımı denizde veya deniz ile ilgili aktiviteler yaparak geçiren ben, bu yaz babamın tavsiyesiyle 31 Temmuz- 1 Ağustos'ta İzmir'in Karaburun ilçesinde düzenlenen "Sosyal Bilimlerde Eleştirel Okuryazarlık Yaz Atölyesi"ne katıldım. Başta ilgimi hiç çekmedi ama atölye bittiğinde hiç pişman değildim. Atölye çalışması gönüllü bir ekip olan Hayalciler ile Tarih Vakfı ortaklığında yapıldı.

Atölye küçük ve şirin olan Karaburun Halk Kütüphanesi'nde düzenlendi. Fırat Gülü ve Nalan Balcı öğretmenlerimizin açılış konuşmalarının ardından, kardeşim ve benim de dâhil olduğum 22 kişi

ile tanışma oyunu oynadık. Tanışma oyunu sonrası yeni arkadaşlar edindik. Tanışma oyunundan sonra dört gruba ayrıldık ve her gruba altı fotoğraf verildi. Bunlar, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların farklı sevelerle göç ettiği fotoğraflardı. Oy birliği ile her grup kendi içinde bir fotoğraf seçerek; fotoğrafta yer alan bir kişiyi belirleyip, bizlere verilen çalışma kâğıdındaki yönergeye göre seçilen kişiye ait biyografi, otobiyografi, anı, günlük yazısı yazdı. Biz fotoğraftaki küçük kızın ağzından o gün yaşananları anlatan bir günlük yazısı yazdık. Her grup yazısını bitirince grup sözcüleri o yazıları diğer gruplara okudu ve yönergeye uygun sorular tartışıldı. Birinci grup fotoğrafta yer alan bir kişiyi bilim insanı varsayarak biyografisini yazdı. İkinci grup fotoğrafta seçtiği bir kişinin otobiyografisini yazdı. Üçüncü grup fotoğrafta seçtiği bir kişinin gözünden o kişinin geçmişte yaşadığı çarpıcı bir olay ile ilgili bir anı yazdı.

"Yaşam Yazını I" çalışmasından sonra diğer etkinliğe geçtik. *Neden yaşamamızı yazarız?* sorusu üzerinden tartıştık. Bu tartışmanın ardından herkes gelecekte bir gün anılarını ya da yaşamöyküsünü yazmaya karar verdiğini hayal ederek yönergedeki sorular doğrultusunda yazısını kaleme aldı. Benim yazımda 147 yaşındaydım ve ölümsüzlük iksirini bulmuştum. Bu iksiri sadece 3000 yılınca açılacak bir kutunun içine koymuştum ve o kutuda insan tanıma sistemi vardı. Eğer bunu açmaya çalışan insan kötü biriyse bu kutu açılmıyacaktı. Herkes yazdığı bu anıları değerlendirmeleri için Fırat ve Nalan öğretmenlerimize teslim etti. Akşam yapmamız için ödevimiz verildi. Ödevimiz üç adımdan oluşuyordu: Birinci adım, Anne Frank'ın Hatıra Defterleri'nden bize verilen günlükleri okumak; ikinci adım, bu günlükleri okuduktan sonra yönergedeki soruları cevaplamak; üçüncü adım, bu sorulara verdiğimiz cevaplarla İkinci Dünya Savaşında yaşamış olan küçük bir kızın yani Anne Frank'ın gözünden o dönemi anlamaya çalışmaktı. Atölyenin ikinci günü, her grup ödevi verdiği yanıtları tartışarak ortak bir sunum hazırlamaya çalıştı. Benim olduğum gruba yeni arkadaşlar da atölyeyi merak edip gelmişlerdi. Onlara neler yaptığımızı anlatım ve hemen çalışmaya başladık. Herkesin fikrini söylediği ortak bir sunumda uzlaştık ve grup sözcüsü olarak sunumu yaptım. Bu çalışmayı tamamlayınca ikinci etkinliğine başladık. Herkese beş sayfadana oluşan *metin çalışmaları* verildi. Metinler, Yunanistan'daki

Türkler ile Anadolu'daki Rumlar arasındaki nüfus değişimini yani mübadeleyi anlatıyordu. Bizlere verilen metinlerden hangilerinin öznel hangilerinin nesnel olduğunu tespit etmemiz istendi. Böylece bazı olayların kişiden kişiye göre değişebileceğini yani onların duygu ve düşüncelerine göre yargılar içerebileceğini, bazı olayların ise kişilere göre değişmeden nesnel bilgiler verilebileceğini öğrendim. Etkinlikte her metin mübadele ile ilgili bize farklı bilgiler veriyordu. Aynı olayı anlatan farklı metinler mübadeleden farklı boyutlarını da görmemizi sağladı. Böylece eleştirel düşünmeye başladım. Mübadele sırasında yaşanan olayı anlatan anı metni, diğer metinlere göre yaşanan olayla daha kolay empati kurmamı sağladı.

Başta önyargılı olarak geldiğim bu atölyeden keyif alarak ayrıldım. Bu atölye bana bir sürü yeni bilgi ve beceri dışında birçok yeni arkadaş kazandırdı. Grup çalışmalarında ekibin bir parçası olmak, tarihe farklı bakış açılarıyla bakıp değerlendirmek bizler için büyük bir kazanım oldu. Keşke bu atölye hiç bitmeseydi diye düşündüm ama ne yazık ki her güzel şeyin elbette bir sonu vardır. Bundan sonra bunun gibi atölyelere hep katılacağım. Bu atölyeyi düzenleyenlere yani Hayalcilere ve Tarih Vakfı'na çok teşekkür ederim.

YUNUS DUĞE - TERAKKİ VAKFI ÖZEL ŞİŞLİ TERAKKİ TEPEÖREN ORTAOKULU ÖĞRENCİSİ

Hayalciler Kimdir?

Bir grup tiyatrocu ve aktivist arkadaşın gönüllü olarak bir araya gelmesiyle 2017'de kurulan Hayalciler, üç yıldır yaz döneminde bir hafta boyunca Karaburun çocuklarıyla buluşuyor. Hayalciler, örgütsüz bir ekip. Arkasında bir dernek, bir sivil toplum kuruluşu, bir holding ya da sponsor yok. Kendilerini "sadece birbirini çok iyi tanıyan, gönülleri bir olan, hayallere inanan sıkı dostlar" olarak tanımlayan Hayalciler, içinde tiyatro oyuncuları, seslendirme oyuncular, şiihbaz, iletişimci, insan hakları savunucusu, psikolog ve öğretmenlerin olduğu bir ekip. "Umutun çocuklarda olduğunu biliyoruz" mottosuyla yola çıkan Hayalciler ekibi, üç yıldır İzmir'in Karaburun ilçesinde çocuklarla bir araya gelip atölyeler yapıyor. Yaratıcı drama, doğaçlama, hareket, şiih atölyesi, metin çalışması, beden perküsyonu, müzik ve ritim atölyesi bu yılki programlarında bulunan etkinliklerden sadece birkaçı. Hayalciler bu yıl 5-12 Temmuz tarihleri arasında Karaburun Gençlik Merkezi'nde çocuklarla buluştu.

Seramik

*Kentler, kendi ile bütünleşen
değerleri ile kimlik kazanır.*

*Kız istemeye giderken götürülen seramik
şekerlik, çocuk doğduğunda eve alınan
gaga testiler, zeytinyağımızı, sirkemizi
koyduğumuz simit testiler ve daha pek çok
örneği ile Geleneksel Çanakale Seramikleri.*

**Kentin biz olmuş
geleneksel kimliği...**

ÇANAKKALE

BELEDİYESİ